

265.965

OSZK

1

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MOMMSEN

Rómaiak

története.

L

A
váci kegyes-tanítórendi ház
KÖNYVTÁRA.

Nr. *betű* IV. a. 5. szám.

A RÓMAIAK TÖRTÉNETE.

IRTA

MOMMSEN TIVADAR.

AZ ÖTÖDIK KIADÁS UTÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

TOLDY ISTVÁN.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A 265.965

R
2

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

1968/R leltár

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett azoknak terjesztésére is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy Bizottságot alakított, oly célból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A M. T. Akadémia ezen Könyvkiadó Bizottsága föladatának megfelelni kívánván, mindenek előtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a Bizottság eszközlésére, részint a M. T. Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordí-

tásoknak sorozata fog megjelenni; hívatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a Bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől: utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1873. február 20-án.

TARTALOM.

	<i>Lap.</i>
Előszó a második kiadáshoz	1
Előszó a harmadik (negyedik és ötödik) kiadáshoz	4

ELSŐ KÖNYV.

A római királyság eltörléséig.

I. Fejezet. Bevezetés	7
II. Fejezet. A legrégebb bevándorlások Itáliába	13
III. Fejezet. A latinok letelepedései	42
IV. Fejezet. Róma keletkezése	57
V. Fejezet. Róma eredeti alkotmánya.	76
VI. Fejezet. A nempolgárok és a reformált alkotmány	113
VII. Fejezet. Róma hegemoniája Látiumban	133
VIII. Fejezet. Az umber-sabelli törzsek. A samnitok.	153
IX. Fejezet. Az etruskok	159
X. Fejezet. A hellenek Itáliában. A tuskok és karthágóiak tengeri uralma	171
XI. Fejezet. Jog és bíróság	197
XII. Fejezet. Vallás	215
XIII. Fejezet. Földművelés, ipar és forgalom	245
XIV. Fejezet. Mérték és írás	272
XV. Fejezet. A művészet	294

Előszó a második kiadáshoz.

A rómaiak történetének második kiadása jelentéke-
nyen eltér az elsőtől. Leginkább áll ez a két első könyvről,
mely a római állam első öt századát foglalja magában. A hol
az okfejtő történelem kezdődik, ott maga által rendezi és
határozza meg az előadás tartalmát és formáját; a korábbi
korszakra nézve azonban azon nehézségek, melyeket a forrás-
kutatás határnélkülisége s az anyagnak idő és összefüggés
dolgában hiányos volta okoznak a történetírónak, oly ne-
műek, hogy másoknak aligha, magának pedig semmi esetre
sem tehet eleget. Dacára annak, hogy e munka szerzője
komolyan küzdött a kutatás és előadás ezen nehézségeivel,
mielőtt azt a közönség kezébe adta volna, mégis szükség-
kép sok tenni és javítani valója maradt. A jelen kiadásba
egy sereg új vizsgálat vétetett fel eredményeiben, például
Róma alattvalóinak államjogi helyzete, s a költő és képző
művészetek fejlődése felett. Ezenkívül számos kisebb hézag
kitöltetett, az előadás mindvégig határozottabbá s gazda-
gabbá, s az egész berendezés világosabbá és könnyebben
áttekinthetővé tétetett. A harmadik könyvben továbbá a
római község belviszonyai a karthagói háborúk alatt nem
vázlatosan, mint az első kiadásban, hanem a tárgy fontos-

sága és nehézségei által igényelt részletességgel vannak tárgyalva. — A méltányos ítélő s első sorban minden esetre az, ki valaha hasonló feladat megoldására vállalkozott, megmagyarázhatónak s ennél fogva megbocsáthatónak fogja találni, hogy ily pótlások szükségessé váltak. A szerző minden esetben köszönettel kénytelen elismerni, hogy a közvélemény munkájának nem ezen könnyen szembeötlő hézagaira és hiányaira fektetett fő súlyt, hanem úgy tettségével, mint kifogásaival azokhoz fordult, a mik benne készek és befejezettek.

Egyebekben szerző igyekezett a könyvet külsőleg kényelmesebben berendezni. A Varro-féle, a város éveit követő idősámítás a szövegben megtartatott; a szélre írt számok a megfelelő Krisztus születése előtti éveket jelentik. — Az évek összeegyeztetésében a város 1. éve mindvégig a Kr. e. 753. évnek s a 6-dik Olympiász 4-dik évének megfelelőnek vétetett fel; daczára annak, hogy, ha a római napévnek márczius 1-jével s a görögnek julius 1-jével való eltérő kezdetei tekintetbe vétetnek, pontos számítás szerint a város 1. éve a Kr. előtti 753. év utolsó tíz és a 752. év első két hónapjának, valamint a 6. Ol. 3. éve négy utolsó és 6. Ol. 4. éve nyolcz első hónapjának felelne meg. — A római és görög pénz mindvégig úgy reducáltattak, hogy font-as és sestertius, a denár és attikai drachma egyenlőnek vétettek, és minden 100 denárt meghaladó összegre nézve a megfelelő súlymennyiségnek mai arany, minden 100 denárnál kisebb összegre nézve pedig mai ezüst értéke vétetett

alapúl; miben a római font (= 327.45 gramm) arany 4000 sestertiussal, az aranynak az ezüsthöz való 1 : 15.5 viszonya szerint, 304¹/₂ porosz tallérral, a denár ezüst értékben 7 porosz garassal vétetett egyenlőnek. — Az első kötethez mellékelt Kiepert-féle abrosz Itália katonai consolidálódását szembeötlőbben fogja ábrázolni, mint a hogy az elbeszélés képes. A lap szélére tett tartalom-jegyzetek az olvasónak megkönnyítik az áttekintést. Az abc-rendben szerkesztett tartalom-jegyzék a harmadik kötethez fog csatoltatni, miután szerzőnek egyéb elfoglaltsága lehetetlenné teszi a munkát úgy siettetnie, mint kíváná.

Boroszló, 1856. novemberben.

Előszó a harmadik (negyedik és ötödik) kiadáshoz.

A harmadik (negyedik és ötödik) kiadást az olvasó egészben véve kevésbé fogja az előbbitől eltérőnek találni. Méltányos és szakértő ítélő ily munka szerzőjének, minő ez, nem fogja kötelességévé tenni, annak új kiadásaiiban minden — időközben megjelent — speciális vizsgáldást felhasználni, azaz ismételni. A mit szerző időközben saját vagy másoknak a második kiadás megjelenése óta tett vizsgálódásai nyomán eltévesztettnek vagy elmulasztottnak talált, azt, a mint méltányos, helyre igazította; nagyobb részek átdolgozását azonban nem találta indokoltnak. A római időszámítás alapjairól szóló fejtegetés a harmadik könyv tizennegyedik fejezetében, utóbb, kimerítőbb és a tárgynak megfelelőbb módon, külön munkában (*Die römische Chronologie bis auf Caesar*. Második kiadás. Berlin, 1859.) adatott át a közönségnek, s ez okból szerző e helyett csak az általános történelmi fontosságú eredmények rövid előadására szorítkozott. — Egyébiránt a beosztáson változtatás nem történt.

Berlin, 1861. febr. 1-jén, 1864. decz. 29-kén, és 1868. ápril 11-kén.

ELSŐ KÖNYV.

A római királyság eltörléséig.

τὰ παλαιότερα σαφῶς μὲν εὐρεῖν διὰ
χρόνον πλῆθος ἀδύνατα ἦν' ἐκ δὲ τεκ-
μηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντί
μοι πιθεῦσαι ξυμβαίνει οὐ μεγάλα
νομίζω γενέσθαι, οὔτε κατὰ τοὺς πολέ-
μους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα.

Thukyd.

I. FEJEZET.

Bevezetés.

Azon változatos tagozatú beföldi tenger körül, mely mélyen benyúlva a szárazföldbe, az óceán legnagyobb öblét képezi, és hol szigetek vagy kiálló földnyelvek által összeszorítva, hol tekintélyes szélességre kiterjedve a régi világ három részét elválasztja és összeköti, régi időkben oly néptörzsek telepedtek le, melyek bár ethnographiai és nyelvtörténeti szempontból tekintve különböző fajokhoz tartoznak, történelmileg egy egészet képeznek. E történelmi egészet szoktuk, helytelenül, az ó-világ történetének nevezni, a földközi tenger partlakóinak művelődési történetét, mely négy nagy fejlődési stádiumában elének vezeti a kopt, vagyis egyiptomi törzs történetét a déli parton, az aramæi vagyis a syriai nemzetét, mely a keleti partot foglalja el s Ázsia belsejébe benyúlva az Euphrátig és Tigrisig terjed, s a hellenek és itáliaiak ikernépének történetét, melyeknek a földközi tenger európai partvidékei jutottak osztályrészül. E történetek mindenike ugyan, eredetében, más szempontokból és történelmi körökből indul ki, de mindenik csakhamar saját önálló irányába tér. Azon, törzsre nézve idegen, vagy néha rokon nemzetek azonban, melyek e nagy kört körülveszik, az afrikai berberék és négerék,

az ázsiai perzsák és indusok, s az európai kelták és németek, a földközi tengerpart lakóival szintén gyakran érintkeztek, de tulajdonképi határozó fejlődést sem nem nyújtottak nekik, sem nem kaptak tőlök; s a megnyílt mívelődési köröket egyáltalában körülhatárolni lehet, annyiban egységnek tekinthetjük azt, melynek főpontjait Thebae, Karthágo, Athén és Róma nevei jelzik. E négy nemzet, miután mindenikök saját útján haladva sajátos és nagyszerű civilisatióját elérte, sokszoros kölcsönhatásban egymásra, az emberi természet minden elemét élesen átdolgozta és kifejtette, míg ezen kör is be nem telt, míg új népségek, melyek a földközi tengeri államok területeit addig csak futólag érintették, mint hullám a partot, mindkét parton szét nem ömlöttek, s a déli partot történelmileg elválasztván az éjszakitól, a civilisatio súlypontját a földközi tengerről az atlanti óceánhoz nem helyezték át. Ily módon az új történet nem csak véletlenül és kortanilag válik el a régitől; a mit új történetnek nevezünk, az tényleg egy új mívelődési körnek alakulása, mely fejlődésének több korszakában ugyan a földközi tengeri államok elenyésző vagy elenyészett civilisatiójából indul ki, a mint ez a legrégebb indogermánhoz csatlakozott: de úgy mint ez, hivatva van saját útát törni magának, s a népek szerencséjének és szerencsétlenségének kelyhét fenéig kiüríteni, keresztül menni a fejlődés, a férfi erő s az aggság korszakán, tapasztalni a teremtés boldogító fáradságát a vallásban, államban és művészetben, a szerzett anyagi és szellemi tulajdon kényelmes élvezését s egykor talán az elért cél jóllakott megelégedésében, a teremtő erő kiapadását is. De e cél is csak ideiglenes lesz; a civilisatio legnagyobb szerű rendszerének is megvan a maga peripheriája, s ezt be is képes tölteni,

de nincs az emberi fajnak, mely, épen midőn célját elértnek látszik, régi feladatát tágabb téren és magasabb értelemben újra maga elé tűzve látja.

A mi feladatunk eme nagy világtörténeti színjáték utolsó felvonásának, azon három félsziget közül, melyek az éjszaki száraz földből a földközi tengerbe nyúlnak, a középső ó-kori történetének előadása. E félszigetet a nyugoti havasokból délnek kiágazó hegységek képezik. Az Apennin hegység délkeleti irányban a földközi tenger szélesebb nyugoti és keskenyebb keleti öble közt nyúlik le, melynek szélén legnagyobb, de az örök hó vonalát alig megközelítő magasságát az Abruzzokban éri el. Az Abruzzokon kezdve a hegység déli irányban nyúlik tovább, eleinte osztatlanul és tekintélyes magasságban; majd, egy dombvidék által megszakítva, a laposabb délkeleti és meredekebb déli hegysorra oszlik s mindkét részen egy-egy keskeny földnyelvben végződik. Az éjszakon az Alpok és az Apennin közt le az Abruzzokig terjedő lapály, földrajzilag, s igen késő korig történetileg sem tartozik azon déli hegy- és dombvidékhez, azon Italiához, melynek történetével e helyt foglalkozunk. A Sinigaglia és Rimini közti partvidék Róma építésének csak hetedik, a Pó völgye csak nyolczadik századában kebeleztetett be Itáliába; Itália régi éjszaki határát tehát nem az Alpok teszik, hanem az Apennin. Ez egy oldalán sem képez meredek hegylánczot, hanem széltében ellepve a vidéket s számos, mérsékelt szorosok által összekötött völgyet és fennsíkot foglalva magában, az embernek már magában véve is alkalmas letelepedési helyet nyújt; a mi, még inkább áll a kelet, dél és nyugot felé hozzá csatlakozó elő- és partvidékről. A keleti parton ugyan, éjszak felé az Abruzzok hegytörzse által elzárva és csak a Garganus meredek háta által sziget-

módra megszakitva, az apuliai lapály terjed el, egyhangú síkságában, gyöngén kifejlődött part- és folyamképzetével. A déli parton azonban azon két félsziget közt, melyekben az Apennin végződik, a belső dombvidékre terjedelmes lapály támaszkodik, mely kikötőkben ugyan szegény, de vízben gazdag és termékeny. A nyugoti part végre, a széles, tekintélyes folyók, nevezetesen a Tiberis által átszelt, a hullámok és az egykor nagyszámú tűzhányó hegyek által változatos völgy-, domb-, kikötő- és szigetképződésben kifejlesztett terület, Etruria, Latium és Campania vidékében, magvát képezi Itáliának, míg Campaniától délnek az elővidék lassankint elenyészik s a tyrrheni tenger majdnem közvetlenül mossa a hegyláncz aljait. Ezenkívül, mint Görögországhoz Peloponnesus, úgy Itáliához Sicilia csatlakozik, a földközi tenger legszebb s legnagyobb szigete, melynek hegyes és részben puszta belsejét köröskörül, mindennek felett kelet és dél felé a legpompásabb, nagy részt vulkanikus partvidék széles szegélyben övezi körül; s a mint a siciliai hegyek földrajzilag a tengerszoros keskeny „hasadéka“ (Πήγλον) által alig megszakasztott folytatását képezik az Apenninnek, úgy történetileg is a régiebb időben Sicilia ép oly határozottan része Itáliának, mint Peloponnesus Görögországnak, ugyanazon fajok s hasonló magasabb míveltség közös székhelye. Az itáliai félsziget a göröghöz hasonló mérsékelt égaljjal és egészséges levegővel bír középmagasságú hegyein s egészben véve völgyeiben és lapályain is. Partvidékének fejlettségében mögötte áll a görög félszigetnek, s nem bír azon szigetgazdag tengerrel, mely a helleneket tengerész néppé tette. Ellenben fölötte áll szomszédjának Itália, gazdag folyamsíkjai s termékeny és füvekben gazdag hegypartjai által, minőkre a földművelésnek és marhatenyésztésnek szüksége

van. Ez is, mint Görögország, szép ország, mely az emberi tevékenységet igénybe veszi és megjutalmazza, s egyiránt megnyitja a nyugtalan törekvés előtt a távolba, a nyugalmas előtt a békés otthon-élvezésre vezető útát. De míg a görög félsziget keletnek, az itáliai nyugotnak fordul. Valamint az epirusi és akarnániai partok Görögországra, úgy az apuliaiak és messapiaiak Itáliára nézve alárendelt jelentőségűek; s míg amabban azon vidékek, melyeken az egésznek történelmi fejlődése alapszik, Attika és Makedonia keletre, addig Etruria, Latium és Campania nyugotra néznek. Ily módon a két tőszomszédos és szinte testvér-félsziget mintegy hátat fordít egymásnak; daczára annak, hogy Otrantóból a fel nem fegyverzett szem is felismeri az akrokerauniai hegyeket, az itáliaiak és hellenek mégis hamarabb és szorosabb érintkezésbe jutottak egymással bármely más úton, mint a legrövidebben, az ádriai tengeren keresztül. Itt is, mint már annyiszor, a népek történelmi hivatását a talajviszonyok határozták meg: azon két nagy törzs közül, melyen a régi világ civilisatiója termett, árnyékát úgy mint magjait az egyik kelet, a másik nyugot felé vetette.

Itália történetét fogjuk e helyt elbeszélni, nem Róma városáét. Habár a formaszerinti államjog szerint Róma városa jutott uralomra előbb Itália, majd a világ felett, fensőbb történelmi szempontból ez még sem áll, hanem az, a mit Itáliának a rómaiak általi legyőzetésének szoktunk nevezni, inkább az itáliaiak egész törzsének egy állammá alakulása gyanánt tűnik fel, mely törzsnek a rómaiak bár leghatalmasabb; de mégis csak egy ágát képezik. Itália története két fő részre oszlik; Itália belső történetére a latin törzs vezetése alatt bekövetkezett egyesüléséig s az itáliai világoralom történetére. Elő

Itália
története.

fogjuk tehát adni az itáliai néptörzs letelepedését a félszigeten; nemzeti és politikai létének veszélyeztetését s részletes leigáztatását más eredetű s régibb műveltségű népek, a görögök és etruskok által; az itáliaiak fellázadását az idegenek ellen s ezek megsemmisülését vagy meghódítását; végre a két itáliai fő törzs, a latinok és samnítok harczeit a félsziget feletti hegemoniáért s a latinok diadalát a Kr. előtti negyedik vagy Róma építése utáni ötödik század végén. Ez képezi majd a két első könyv tartalmát. A második rész a pún háborúkkal kezdődik; magába foglalja a római birodalom rohamos terjedését Itália természetes határáig s azon túl, a római császárok korának hosszú statusquóját, s a roppant birodalom bukását. Ezeket a harmadik s a reá következő könyvek fogják elbeszélni.

II. FEJEZET.

A legrégibb bevándorlások Itáliába.

A hír, sőt még a rege sem mondja el az emberi nem első bevándorlását Itáliába; e helyett az ó-korban általános volt azon hit, hogy ott úgy, mint mindenütt máshol, a legelső lakosság bennszülöttekből állott. Különböben a különböző fajok eredetének s a különböző égaljak iránti genetikus viszonyaiknak meghatározását bátran a természetbúvárra bízhatjuk; történelmi szempontból se nem lehetséges, se nem fontos megállapítani, vajon valamely országnak bebizonyított legrégibb lakossága autochthon-e vagy pedig már bevándorlott. — Ellenben a történetíró feladata valamely országban felfedezni a néprétegek fokozatos felhalmozódását, hogy a tökéletlen műveltségtől a tökéletesebbhez való haladást, s a művelődésre kevésbé képes vagy csak kevésbé kifejlett törzseknek magasabban álló nemzetek általi elnyomatását lehetőleg régi időkig vissza kísérhesse. Itália azonban feltűnően szegény a kezdetleges korszak emlékeiben, s e tekintetben figyelemre méltó ellentétben áll más művelődési területekkel. A német régészet búvárlatai szerint Angol-, Francia-, Éjszak-németországban és Skandináviában az indogermán törzsek letelepedése előtt egy más, talán a csúd fajhoz

Itáliai
őstörzsek.

tartozó népnek kellett laknia, vagy inkább barangolnia, mely vadászatból s halászatból élt, eszközeit kőből, agyagból vagy csontból készítette s magát állatok fogaival és borostyánkővel ékesítette, de a földművelést s a fémek használatát nem ismerte. Ugyanily módon előzte meg az indogermánokat Indiában egy kevésbé művelődésképes setét színű lakosság. Itáliában azonban sem egy kiszorított nemzet romjaival nem találkozunk, minők a kelta-germán területen a finnek és lappok, s az indiai hegységekben a fekete törzsek, sem valamely elenyészett őslakosság maradványai nincsenek bebizonyítva, a mint azt a német ó-kör úgynevezett kő korszakának sajátságos képzetű csontvázai, evő- és sírhelyei előttünk feltárni látszanak. Mindeddig mi sem jött napvilágra, a mi azon feltevésre jogosítana, hogy Itáliában az emberi faj létezése régibb a föld művelésénél s a fémek olvasztásánál; s ha Itália határain belül csakugyan állt az emberiség valaha a művelődés azon kezdetleges fokán, melyet a vadság állapotának szoktunk nevezni, annak minden nyoma végkép elenyészett.

A legrégebb történet elemei a népegyéniségek, a törzsek. Azok közül, melyekkel utóbb Itáliában találkozunk, némelyeknek, mint a helleneknek, bevándorlása, másoknak, mint a brettiusoknak s a sabini tartomány lakóinak elnemzetlenedése be van bizonyítva. E két osztályon kívül még oly törzseket találunk, melyeknek vándorlásait a történelem tanuságával nem, csak legfeljebb aprioristicus úton lehet bebizonyítani, s melyeknek nemzetisége nem ment bebizonyíthatólag kívülről eredő, átható átalakúláson keresztül; s ezeknek nemzeti egyéniségét kell a bűvárlatnak mindenek előtt megállapítania. Ha e téren csupán a népnevek zagyva vegyülékére s azon zavaros, állítólag történeti hagyományokra volnánk utalva, melyek mívelt uta-

zók kevés használható feljegyzéseiből, s egy csomó, többnyire csekély tartalmú, mondából, rendszerint minden érzék nélkül úgy a monda, mint a történelem iránt, vannak összeállítva és conventionalis úton megállapítva: e feladatot mint reménytelen el kellene magunktól utasítanunk. De nem apadt még ki a hagyománynak egy forrása, mely ugyan csak töredékeket, de legalább hiteleseket nyújt, s ez az Itáliában ember-emlékezetet meghaladó idők óta letelepedett törzsek saját nyelveiből áll. Ezekre, melyek a néppel együtt keletkeztek, keletkezésök bélyege sokkal erősebben van reá ütve, semhogy a reájok következtetett művelődés által végleg el lettek volna moshatók. Habár az itáliai nyelvek közül csak egyet ismerünk teljesen, több másból mégis elég maradvány van fentartva arra, hogy a történetbúvárlásnak támpontokat nyújthasson az egyes nyelvek és népek törzsi különfélesége vagy rokonsága, és ennek fokai megállapítására. — Ily módon a nyelvűvárlat három itáliai őstörzset különböztet meg, a japygot, az etruskot s az itáliait, a hogy ezt nevezni kívánjuk, mely utóbbi ismét két fő ágra oszlik, a latin nyelvre s arra, melyhez az umberek, marsusok, volskusok és samnitok nyelve tartozik.

A japyg törzsről csak keveset tudunk. Itália leg-^{A japygok.}szélső délkeleti részében, a messapiai vagy calabriai félszigeten meglehetősen számmal találtattak egy sajátos, elenyészett nyelven fogalmazott felírások*), kétségkívül a japygok nyelvének romjai, kiket a hagyomány határozottan meg is különböztet a latinok és samnitok törzsétől; hiteles adatok és számos nyom mutat arra, hogy ugyane nyelv

*) E nyelv hangzását sírfeliratokból ítélhetjük meg; mint péld.: *geotoras artahiaihi bennarrihino*, és *dazihonas platorrihi bollihi*.

és törzs eredetileg Apuliában is honos vala. A mit ma e népről tudunk, elég arra, hogy azt a többi itáliaiaktól határozottan megkülönböztethessük, de nem elég arra, hogy tevőlegesen meghatározhassuk azon helyet, mely e nyelvet s e népet az emberi nem történetében megilleti. A felírások nincsenek megfejtve, s alig remélhetjük, hogy valaha megfejthetők legyenek. A szanszkrit *asya*-nak s a görög *οιο*-nak megfelelő genitivusi formák: *aihi* és *ihi*, arra látszanak mutatni, hogy e nyelv az indogermán nyelvcsaládhoz számítandó. Más ismertető jelek, például a hehezetes mássalhangzók s az *m* és *t* betűk mellőzése a szók végén, e japyg nyelvet lényegesen különbözőnek tüntetik fel az itáliaitól, és némileg megegyezőnek a görög dialectusokkal. Azon feltevést, hogy a japyg nemzet közel rokonságban állt a hellenekkel, támogatják még az ezen felírásokban többször előforduló görög istennevek s azon feltűnő, a többi itáliai nemzetek szívósságával éles ellentétben álló könnyűség, melylyel a japygok elhellenesedtek:

350 Kr. e. Apulia, mely még Timæos korában (R. é. 400. év.) barbár tartományként festetik le, a város hatodik századában a nélkül, hogy Görögország részéről közvetlenül betelepített volt, mindenben görög tartományyá lett; s még a messapiaiak nyersebb törzsénél is számos kezdetét látjuk egy hasonló fejlődésnek. A japygok ez általános törzsbeli vagy válrokonságánál a hellenekkel, mely azonban korántsem terjed annyira, hogy a japyg nyelvet a görög valamely nyers nyelvjárásának tekinthetnők, a bűvárlat legalább egyelőre kénytelen megállani, míg világosabb és biztosabb eredményre jutnia nem lehet*). E hézag azonban nem

*) Némelyek, természetesen magokban véve is kevés, és ily jelentőségű tény megállapítására még kevésbé elegendő nyelvbeli hasonlatok alapján a japyg nyelvet a mai albániaival rokonnak vet-

nagyon érezhető, mert ezen, történetünk kezdetén már elenyésző félben levő néptörzs csak hanyatlásában ötlük szemünkbe. A japyg nemzet csekély ellentálló képességű s más nemzetiségekbe könnyen beolvadó jelleme megfelel azon feltevésnek, mely — mikép földrajzi helyzetök is valószínűnek tünteti fel — őket tartja a legrégebb bevándorlottaknak, vagy Itália történeti autochthonainak. Mert kétségtelen, hogy a népek legrégebb vándorlásai a szárazföldön mentek végbe, mindenek felett pedig az Itália felé forduló, mert ennek partját tengeren csak tapasztalt hajósok érthették el, s mely ennél fogva a hellenek előtt még Homér korában is teljesen ismeretlen volt. Ha azonban a korábbi települők az Apennínen jöttek keresztül, akkor, valamint a geológ a hegyek rétegeiből következtet keletkezésökre, a történetbúvár is kockáztathatja azon sejtelmet, mely szerint a legdélibb részekre tolt törzsek valószínűleg legrégebb lakói Itáliának: s épen ennek legszélső délkeleti szegélyén találkozunk a japygok nemzetével.

A félsziget közepét, a mennyire a megbízható hagyomány visszafelé vezet, két nép, vagy helyesebben, ugyanazon nép két törzse lakja, melynek helyzetét az indogermán néptörzsben nagyobb biztossággal határozhatjuk meg, mint a japygokét. E népet bátran itáliainak nevezhetjük, mert rajta nyugszik a félsziget történeti jelentősége; két részre oszlik: egyfelől a latinok, másfelől az umberek

Az itáliaiak.

ték fel. Ha e törzsrakosság bebizonyúlna, s ha az albánok — e hasonlókép indogermán s a hellennel és itáliaival egy fokon álló törzs — csakugyan azon helleno-barbár nemzetiség maradványai volnának, melynek nyomai egész Görögországban, s leginkább annak éjszaki vidékein szembe ötlenek, akkor e hellen-előtti nemzetiségről be volna bizonyítva, hogy egyszersmind az itáliait is megelőzte; azonban a japygoknak az ádriai tengeren át történt bevándorlása Itáliába, ebből még szükségkép nem következnek.

törzsére, melynek déli kifutamodásai a marsusok és samnítok, s ez utóbbiaknak már a történelmi korban önmagokból kiküldött népségeik. E törzsek nyelvének bonczolása bebizonyította, hogy összevéve képeznek egy szemet az indogermán nyelvek láncolatában, s hogy aránylag késő korszakban képeztek egy egységet. Hangrendszerökben találkozzunk a sajátságos fúvó *f*-fel, miben az etruskokkal egyeznek meg, de élesen elválnak úgy minden hellen és hellenobarbár törzstől, mint magától a szanszkrittól. A hehezetes hangok azonban, melyeket a görögök teljesen, s melyek közül a keményebbeket az etruskok is megtartották, az itáliaiak előtt eredetileg idegenek, s nyelvökben elemeik egyike által vannak képviselve, t. i. vagy a mediumok vagy csupán a hehezet által: *f* vagy *h*. A finomabb hehezetes hangok: *s*, *v*, *j*, melyeket a görögök lehetőleg mellőztek, az itáliai nyelvekben majdnem csonkúlatlan fennmaradtak, sőt itt-ott tovább fejlesztettek. A hangsúly visszatolása s a végzeteknek ez által bekövetkező elpusztulása közös ugyan az itáliaiak s némely görög törzsek, valamint az etruskok közt, de erősebben alkalmazva mint amazoknál, gyöngébben mint ezeknél; a végzetek túlságos elpusztulása az umber nyelvben kétség kívül nem a nyelv eredeti szellemében gyökerezik, hanem későbbi romlásnak eredménye, mely ugyanez irányban, bár csekélyebb mértékben, Rómában is érvényre vergődött. Ennélfogva az itáliai nyelvekben a rövid magánhangzók a szó végén rendszeren, a hosszúk gyakran elesnek; a befejező mássalhangzók azonban a latinban, s még inkább a samnítban, szívósan meg vannak tartva, míg az umberek még ezeket is elejtik. Ezzel függ össze az is, hogy a mediál-képződés az itáliai nyelvekben csak kevés nyomot hagyott maga után, minél fogva helyét egy sajátságos, az *r* hozzáragasztása által

képzett szenvedő forma foglalja el; továbbá, hogy az igeidők nagy része az *es* és *fu* gyökökkel való összetételek által képeztetik, míg a görögöket az augmentum mellett a gazdagabb hangvégződés a segédigék használatától nagyrészt megkímélte. Míg az itáliai nyelvek, mint az *æoli* nyelvjárás, a kettős számot elejtették, az ablativust, melyet a görögök elvesztettek, mindenütt s nagyrészt a locativust is megtartották. Az itáliaiak szigorú logikája úgy látszik fennakadt a többség fogalmának a kettő és sok fogalmára való felosztásában, míg a hajlításokban kifejezett szóviszonyokat határozottan megőrizte. Az itáliai nyelvnek sajátossága, melyet még a szanszkrit sem ismer, az igéknek a gerundiumok és supinumok által tökéletesebb mértékben való substantivizálása, mint bármely más nyelvben. Ezen, az analóg jelenségek nagy tömegéből kiválasztott példák eléggé kimutatják az itáliai nyelvtörzs egyéniségét szemben minden többi indogermánnal, s azt egyszersmind, úgy nyelvi, mint földrajzi tekintetben a görögök legközelebbi törzsrokonaként tüntetik fel; a görög és az itáliai testvérek, a kelta, német és szláv rokonaik. Minden itáliai és minden görög tájbeszéd és törzs szoros egységét a két nemzetnek jókor és világosan fel kellett ismernie; mert a római nyelvben találunk egy ősrégi, talányos eredetű szót: *Graius* vagy *Graicus*, mely minden hellent jelel, s viszont a görögöknél egy analóg elnevezést: Ὀπικτός, mely minden a görögök előtt régebbi időkben ismeretes latin és samnít törzsről — nem pedig a japygok és etruskokról — használtatik. — Az itáliai nyelvtörzsön belül azonban a latin ismét határozott ellentétben áll az umbro-samnít dialektusokkal. Igaz ugyan, hogy ezek közül csak kettő, az umber s a samnít vagy osk dialektus, és ezek is csak igen hiányosan és kétségesen ismeretesek; a többiek közül

Az itáliaiak
viszonya a
görögökhöz.

A latinok
viszonya az
umbro-sam-
nítkekhez.

némelyek, mint a volsk és a marsus, sokkal csekélyebb töredékekben maradtak reánk, semhogy egyéniségüket meghatározhatnók, vagy csak a nyelvjárásokat némi biztossággal és pontossággal osztályozhatnók, mások pedig, mint a sabín, csekély nyelvjárási sajátságok gyanánt a vidéki latin-ságban fentartott nyomok kivételével, teljesen elenyésztek. A nyelvi és történeti tények combinációja azonban kétségtelenné teszi, hogy mindezen nyelvjárások a nagy itáliai törzs umbro-samnít ágához tartoztak s hogy ez, bár sokkal közelebb rokonságban állt a latin, mint a görög törzsszel, tőle mégis határozottan különbözik. A névmásban és sok más szóban az umber s a samnít gyakran *p*-t mondott ott, a hol a római *q*-t használt, — így *quis* helyett *pis*-t; ép úgy, a mint más közelrokon nyelvek is különböznek egymástól, például a kelta Bretagneben és Walesben, melynek *p*; a gáel és ír, melynek *k* a sajátsága. A hangzókra nézve, a kettős hangzók a latinban s általában az éjszaki dialektusokban nagyon elpusztultak, míg a déli itáliai tájbeszédekben keveset szenvedtek; a mi onnan magyarázható, hogy az összetételben a római a különben oly szigorúan megőrzött alaphangzót meggyengíti, a mi a rokon nyelvcsoporthoz nem történik. Az *a*-val végződő szók genitivusa ezeknél úgy, mint a görögöknél, *as*-szal, a rómaiak kimívelt nyelvében *ae*-vel képeztetik; az *us* végű szók genitivusának vége a samnítban *eis*, az umberben *es*, a rómaiaknál *ei*; a locativus ezeknél a nyelv öntudatában mindinkább háttérbe szorul, míg a többi itáliai nyelvjárásokban teljes használatban maradt; a többes szám *bus* végzetű dativusa csak a latinban van meg. Az *um* végzetű umbro-samnít határozatlan módot a rómaiak nem ismerik, míg az osk-umber, görög mintára (her-est mint λέγ-σω) az *es* gyökből alkotott futurum a rómaiaknál majdnem, talán

egészen, elenyészett, s helyébe az egyszerű ige ohajtó módja vagy a *fuo*-ból készült analóg képződések lépnek (*ama-bo*). Ezen esetek nagy részében azonban, például az esetek formáiban, a különbségek csupán a mindkét részen kifejlett nyelvekben vannak meg, míg eredetükben egyenlők voltak. Ha tehát az itáliai nyelv önálló helyet foglal el a görög mellett, akkor annak keretén belül a latin dialektus körülbelül úgy áll az umbro-samníthoz, mint az ióniai a dóriaihoz; míg az osk, umber s a rokon dialektusok közti különbségek körülbelül a sicíliai és spartai dorismus köztiekhez hasonlíthatók. — E nyelvjelenségek mindenike valamely történelmi esemény eredménye és bizonyítványa. Teljes biztossággal következtethetjük ezekből azt, hogy a népek és nyelvek közös anyaméhéből egykor oly törzs vált ki, mely a görögök és itáliaiak őseit közösen magában foglalta; hogy ebből utóbb az itáliaiak kiágaztak, kik ismét a nyugoti és keleti törzsre, a keleti utóbb még az oskokra és umberekre osztott. — Hol és mikor mentek végbe ez elválások, azt természetesen a nyelv meg nem mondhatja s a legmerészebb gondolatnak is alig szabad megkísértenie sejtelmeivel követni e forradalmakat, melyek közül a legrégiebbek ketség kívül sokkal régebben mentek végbe azon bevándorlásnál, mely az itáliaiak ősapjait az Apenníneken átvezette. Ellenben a nyelvek összehasonlítása, helyesen és óvatosan kezelve, megközelítő képet nyújthat a míveltség azon fokáról, melyen a nép akkor állt, midőn ez elválások bekövetkeztek, s ezzel megadja kezdetét a történelemnek, mely nem más, mint a mívelődés fejlődése. Mert, nevezetesen a képződési korszakban, a nyelv hű képe és közege a mívelődés elért fokának; a nagy technikai és erkölcsi forradalmak benne mint egy levéltárban vannak

megőrizve, melynek okmányaiból a jövő nem fogja elmulasztani adatokat meríteni azon időkről, melyekből a közvetlen hagyomány teljesen elnémult.

Indogermán
míveltség.

Mialatt a most szétvált indogermán népek egy hasonnyelvű törzset képeztek, a mívelődés bizonyos fokát érték el s ennek megfelelő szókincsrel rendelkeztek, melyet a szokás által megállapított használatban minden egyes nép hozománykép magával vitt, hogy az adott úton önállóan haladjon tovább. E szókincsben nem csak a létel, a tevékenység s az észlelés legegyszerűbb megjelöléseit találjuk meg, mint *sum*, *do*, *pater*, vagyis azon benyomás eredeti viszhangját, melyet a külvilág az emberi kebelre gyakorol, hanem találunk benne egy csomó kultúrszót is, nem csak gyökeik szerint, hanem szokásszerűleg kidomborított formájokban, melyek közös tulajdonát képezik az indogermán fajnak, és sem hasonló fejlődésből, sem későbbi átkölcsönzésből meg nem magyarázhatók. Így, a pásztorélet kifejlődését azon távoli korszakban bizonyítják a szelid állatok változhatatlanul meghatározott nevei: a szanszkrit *gâus* latinúl *bos*, görögül βους; a szanszkrit *avis* latinúl *ovis*, görögül οἶς; a szanszkrit *açvas* latinúl *equus*, görögül ἵππος; a szanszkrit *hañsas* latinúl *anser*, görögül χίτυ; a szanszkrit *âtis* latinúl *anas*, görögül νῆσση; s ép így szanszkrit szók *pecus*, *sus*, *porcus*, *taurus*, *canis*. Tehát azon törzs, melyen Homér korától fogva napjainkig az emberiség szellemi fejlődése alapúl, már e legtávolabbi korszakban is meghaladta a civilisatio legalsó mívelődési fokát, a vadász- és halász-korszakot, s a lakhelynek már legalább viszonylagos állandóságához jutott. Ellenben mindeddig nem bírunk hiteles bizonyítványokkal arra nézve, hogy a föld már ekkor míveltetett volna. A nyelv inkább ellene szól e feltevésnek, mint mellette. A latin-görög gabona-

nevekből a szanszkritban csak egyetlen egyet találunk: *ζεά*, mely nyelviileg a szanszkrit *yavas*-nak felel meg, különben az indusban *árpát*, a görögben *tönkölyt* jelent. Azt természetesen meg kell engednünk, hogy a kultúrnövények neveinek a háziállatok neveinek lényeges rokonságától oly élesen elütő különbsége a földművelésnek eredeti közösségét még feltétlenül nem zárja ki; kezdetleges viszonyokban a növények átköltöztetése és meghonosítása nehezebb mint az állatoké, s az indusok rizsvetése, a görögök és rómaiak búza- és tönkölyvetése, a germánok és kelták rozs- és zabvetése magokban véve mindnyájan egy közös eredeti földművelésből eredhetnek. De másrészt valamely száraz növénynek a görögöknél és indusoknál közös elnevezése mindössze azt bizonyítja, hogy e népek, a törzsek szétválása előtt, a Mesopotámiában vadon termő árpa- és tönkölymagot *) szedték és megették, de nem azt, hogy már ekkor gabonát vetettek. Míg e tekintetben semmi irányban nem juthatunk határozott eredményre, másrészt feltűnő, hogy egy csomó fontos, ide vágó kultúr szó a szanszkritban szintén, de egytől egyig általános jelentésben, előfordul: *agras* az indusoknál általában véve a mezőséget, *kárnu* a megőrlöttet, *aritrám* az evezőt és hajót, *venas* általában a bájost, kellemest, főkép a kellemes italt jelenti. E szók tehát ősrégiiek; de határozott vonatkozásuk a szántóföldre (*ager*), a megőrlendő gabonára (*granum*, Korn), azon eszközre, mely a talajt felhasogatja, mint a hajó a tenger felszínét (*aratrum*), s a szőlőtő ned-

*) Anahtól éjszak-nyugotra az Euphrat jobb partján árpa, búza és tönköly együtt és vadon termett. (Alph. de Candolle, *Géographie botanique raisonnée*. 2. p. 934). Ugyanazt, hogy Mesopotámiában az árpa és búza vadon terem, már Berosos babyloni történetíró jelenti (Georgios Synkellosnál 50. l. Bonn.).

vére (vinum), a törzsek legrégebb elválásakor még nem volt kifejlődve; s ennél fogva nem csodálhatjuk, ha e vonatkozások egyrészt nagyon különféleképp ütöttek ki, s például a szanszkrit *kárnutól* vette nevét úgy az őrlésre szánt gabona, mint az azt őrlő malom, gótúl *quairnus*, litvánúl *girnôs*. Ennél fogva valószínűnek vehetjük fel, hogy az indogermán ősnép a földművelést még nem ismerte, s bizonyosnak azt, hogy ha ismerte is, ez a nemzetgazdaságban még teljesen alárendelt szerepet játszott; mert ha már ekkor az lett volna, a mi utóbb a görögök és rómaiak számára volt, mélyebben bevészte volna magát a nyelvbe, mint a hogy történt. Ellenben, hogy az indogermánok már házakat és kunyhókat építettek, mutatja a szanszkrit *dam(as)*, latin *domus*, görög *δῶμος*; a szanszkrit *vécas*, latin *vicus*, görög *ὄϊκος*; a szanszkrit *dvaras*, latin *fores*, görög *θύρα*; az evezős hajók építését bizonyítják a hajó nevei: a szanszkrit *nâus*, latin *navis*, görög *ναῦς*; az evező nevei: a szanszkrit *aritrâ*, görög *ἄριτρος*, latin *remus*, *tri-remis*; a kocsik használatát s az állatok megfékezését kocsihúzásra: a szanszkrit *akshas* (tengely és taliga), latin *axis*, görög *ἄξων*, *ἄξυ-ἄξυ*; a szanszkrit *iugam*, latin *iugum*, görög *ζυγόν*. A ruha elnevezése is: — a szanszkritban *vastra*, a latinban *vestis*, a görögben *ἔσθής*; — a varrásai és szövési: — a szanszkritban *siv*, a latinban *suo*; a szanszkrit *nah*, a latin *neo*, a görög *νήσω*, — minden indogermán nyelvben ugyanazok. A szövés fensőbb művészetéről ellenben ezt már nem állíthatjuk. *) Ellenben a tűz haszná-

*) Ha a latin *vico*, *vimen* egy törzshöz tartozik a német *weben*-nel s más rokon szókkal, úgy e szónak akkor, midőn a görögök és itáliaiak egymástól elváltak, általában fonást kellett jelentenie, s csak később, különböző helyeken, valószínűleg függetlenül egymástól, a szövés megjelölésére átvitett. A lentermelés, bármily régi, szintén nem nyúlik vissza e korba, mert az indusok ismerik

latának ismerete eledelek elkészítésére, s a sóé ezek fűszerezésére ősrégi, öröklött sajátja az indogermán nemzeteknek, s ugyanez áll a műszerek és ékítmények készítésére az emberek által használt legrégibb fémekről is. Legalább a réznek (æs) és ezüstnek (argentum) s talán az arany-
nak is feltalálható a neve a szanszkritban, s e nevek aligha keletkeztek előbb, mintsem az emberek megtanulták volna a fémeket elválasztani és feldolgozni; a minthogy a szanszkrit *asis* s a latin *ensis* az ércz fegyverek ősrégi használatára mutat. Nem kevésbbé visszanyúlnak e korig azon alap gondolatok is, melyeken minden indogermán államok fejlődése végelemzésben nyugszik: a férfi és nő egymás iránti viszonya, a nemzetiségi szervezet, a családtya papsága, s egy külön papirend, valamint minden kaszt-felosztás hiánya, a rabszolgaság mint jogi intézmény, s a község törvényt napjai új holdkor és hold töltekor. Ellenben a közügy positiv rendezése, a királyság és községi souverainitás, a királyi és nemesi nemzetségek öröklött előjogai s a polgárok feltétlen jogegyenlősége közötti kérdések eldöntése mindenütt későbbi korba esik. — Még a vallás és tudomány elemei is az eredet közösségének nyomait mutatják. A számok százig ugyanazok (a szanszkritban *catam*, *ékacatam*, a latinban *centum*, a görögben *ἑκατόν*, a gótban *hund*); a hold neve mindezen nyelvekben abból származik, hogy vele méretik az idő (*mensis*). Maga az istenség fogalma (a szanszkritban *dévas*, a latinban *deus*, a görögben *θεός*) úgy, mint a legrégibb vallási képzetek és természeti képek nagy része, a közös tulajdon-

ugyan a len-növényt, de mai napig csak a len-olaj készítésére használják. A kendert az itáliaiak valószínűleg még később ismerték meg, mint a lent; legalább a *cannabis* egészen egy később kölcsönzött szóhoz hasonlít.

hoz tartoznak. Így például a mennynek, mint a lények atyjának, a földnek, mint azok anyjának felfogása, az istenek ünnepi menetei, kik saját kocsijaikon gondosan készített úton egy helyről másra vonódnak, a lélek árnyék-szerű megmaradása a halál után, alapfogalmai úgy az ind, mint a görög és római mythológiának. Még néhány Ganges-menti isten is, még nevére nézve is egy az Ilissos és Tiberis partján uralkodókkal; — így a görögök Uranosa, a védák Varunasa, így Zeus, Jovis pater, Diespiter, a védák Djáus pitâ-ja. A hellen mythologia nem egy homályos alakjára a régi indus mythologia mezején tett legújabb kutatások nem sejtett világot vetettek. Az Erinnyák ősrégi, titokszerű alakjai nem a hellen költészet szülöttjei, hanem a legrégebbi települőkkel keletről vándoroltak be. A *Saramâ* nevű isteni agár, mely az ég ura számára a csillagok és napsugarak aranyos nyáját megőrzi s a mennyei teheneket, a tápláló erő-felhőket fejésre összeterele, mely azonban a jámbor halottakat híven elvezeti az üdvözültek világába is, a görögöknél *Sarasnâ* fiává, *Saraméyassú* vagyis Hermeiassá lett, s a Helios barmainak elrablásáról szóló, kétség kívül a római Cacus-mondával is összefüggő hellen mese most már ama régi elmés természeti ábránd utolsó, meg nem értett viszhangjának tűnik fel.

Graeco-
itáliai
míveltség.

Habár a feladat: meghatározni a míveltség azon fokát, melyet az indogermánok a törzsek elválása előtt elértek, inkább az ó-világ általános történetének körébe vág is, mégis különös feladata Itália történetének, a mennyire lehet, kinyomozni, mily fokon állt a graeco-itáliai nemzet, midőn a hellének és itáliaiak elváltak egymástól. Nem felesleges munka ez; általa kapjuk meg az itáliai civilizáció kezdő- s a nemzeti történet kiindulási pontjait. — Minden nyom arra mutat, hogy, míg az indogermánok

valószínűleg pásztoréletet éltek s talán csak a vad száras növényt ismerték, a græco - itáliaiak már búza-, sőt talán bortermelő nép voltak. Ezt nem épen maga a földművelés közössége mutatja, mely egészben véve még nem igazolja a régi közösségre tett következtetést. Az indogermán földművelésnek történelmi összefüggése a chinai, aramæi és egyiptomi törzsekével aligha lesz tagadásba vehető; s e törzsek mégis vagy törzsre nézve idegenek az indogermánoktól, vagy már oly korban váltak el tőlök, midőn földművelés még nem is létezett. A magasabban álló törzsek hajdan úgy, mint most, cultur-eszközeiket és cultur-növényeiket rendesen kicserélték; és ha China évkönyvei a chinai földművelést öt búzanemre vezetik vissza, melyet egy bizonyos király egy bizonyos évben hozott a birodalomba, ez elbeszélés általában legalább a legrégebb művelődési korszak viszonyait kétség kívül helyesen tükrözi vissza. A földművelésnek úgy, mint az abcének, a hadiszekérnek, a bíbornak s más műszereknek és ékszereknek közösségéből gyakrabban lehet a népek régi forgalmát, mint eredeti egységét következtetnünk. A mi azonban a görögöket és itáliaiakat illeti, e két nemzetnek egymáshoz való aránylag jól ismert viszonya mellett, teljesen tarthatatlannak nyilváníthatjuk azon feltevést, mintha a földművelést, valamint az írást és ércz pénzt csak a görögök vitték volna át Itáliába. Másrészt a két nemzet földművelésének eredeti összefüggését a legrégebb idevágó elnevezések közössége bizonyítja: *ager* ἄγρος; *aratro* ἄροω ἄροτρον; *ligo* a λαχίνω mellett; *hortus* ἄροτρον; *hordeum* κριθή; *milium* μιλίνη; *rapa* ῥαφανίς; *malva* μαλάχη; *vinum* οἶνος; valamint a görög és itáliai földművelés találkozása az eke alakjában, mely ó-attikai és római emlékeken egészen egyenlően fordul elő; a legrégebb gabnafajok kiválasztásában: köles,

árpa, tönköly; a kalásznak sarlóval való levágásában és barmok általi kinyomtatásában simára döngölt szérún; végre a gabna készítési módjában: *puls* πούλος, *pinso* ππίσσω, *mola* μύλη; mert a sütés későbbi eredetű, miért is a római rituáléban kenyér helyett mindig tésztát és pépet találunk. Hogy az itáliai szőlőtermelés is régibb a legrégebb görög bevándorlásnál, arra a „szőlővidék“ (Οἰνωτρία) elnevezés mutat, mely a legrégebb görög révésekhez látszik visszavezetni. Ezek szerint a pásztor-életből a földművelésre történt átmenetnek, vagy szabatosabban szólva, a földművelés összekötésének a régebbi legelő-gazdasággal akkor kellett végbemennie, midőn az indusok a nemzetek anyaméhéből már kiváltak, de mielőtt a hellenek és itáliaiak régi közösségekkel felhagytak. Egyébiránt úgy látszik, hogy akkor, midőn a földművelés szokásba jött, a hellenek és itáliaiak nem csak egymás közt, hanem a nagy családnak még egyéb tagjaival is egy nép-egészség voltak összekötte; legalább tény, hogy a legfontosabbak ama cultur-nevek közül, az indogermán népcsalád ázsiai tagjai előtt ugyan ismeretlenek, de köztük a rómaiak s görögök, s úgy a kelta, mint a német, szláv és lett törzsek közt*). A közös örökségnek minden

*) Így az *aro*, *aratum* feltalálható az ó-németben: *aran* (szántani, tájkiejtéssel: *eren*), *erida*, a szlávban: *orati*, *oradlo*, a litvánban: *arti*, *arimnas*, a keltában: *ar*, *aradar*. Így áll a *ligo* mellett a németben *Rechen*, a *hortus* mellett *Garten*, a *mola* mellett *Mühle*, szlávul *mlyn*, litvánul *malunas*, keltául: *malin*. — E tényekkel szemben nem fogadhatjuk el azon feltevést, hogy lett volna idő, melyben a görögök a hellen föld minden vidékén csupán marhatenyésztésből éltek volna. Ha nem a földbirtok, hanem a marhabirtok képezi Hellasban úgy, mint Itáliában minden magán vagyon kiindulási- és középpontját, ennek oka nem az, hogy a földművelés csak később jött divatba, hanem az, hogy kezdetben a közös föld

nemzet nyelvében és erkölcsében való elkülönzése saját szerzeményétől még koránt sincs befejezve, s nincs a különféle fokozatokon és ágazatokban keresztülvéve; a nyelvek kutatása e szempontból még alig kezdődött meg, s még a történetírás is az őskornak előadását a nyelvek gazdag aknája helyett túlnyomólag a hagyomány többnyire meddő kőzetéből meríti. — Mostanra e helyt be kell érünk azzal, hogy rámutatunk a különbségekre az indogermán népcsalád műveltsége közt legrégibb együttléte korában, s azon kor műveltsége közt, melyben a græco-itáliaiak még el nem váltak egymástól; e család ázsiai tagjaira nézve idegen, az európaiakkal azonban közös cultur-eredményeket azoktól, melyekhez ez utóbbiaknak egyes csoportjai, mint a græco-itáliai, német-szláv, mindenik a maga útján haladva, jutottak el, azonban, ha egyáltalában lehet, mindenesetre csak akkor különböztethetjük meg, ha egyszer a nyelvi és dologi kutatások nagyobb eredményeket képesek felmutatni. Bizonyos azonban, hogy úgy a græco-itáliai, mint minden más nemzetre nézve a földművelés lett a magán- és népeletnek csirájává s magjává, s hogy mint ilyen maradt meg a nép öntudatában. A házat s az állandó tűzhelyt, melyet a földművelő a pásztor könnyű kunyhaja és mozgó tűzhelye helyett magának alapít, a szellemi téren Vesta vagy *Ἑστία* istennő képviseli és eszményíti meg; majdnem az egyetlen, mely nem indogermán eredetű és mégis mindkét nemzettel kezdet óta közös. A legrégibb itáliai törzsmondák egyike Italus, vagy a mint az itáliaiaknak ejteniök kellett, Vitalus

rendszere alapján műveltetett. Egyébiránt magától értődik, hogy a tiszta földművelő-gazdaság a törzsek elválása előtt sehol szokásban nem lehetett, hanem többé kevésbé, a helyiséghez képest, nagyobb mértékben mint később, össze volt kötve a marhatenyésztéssel.

vagy Vitulus királynak tulajdonítja a nép átvezetését a pásztorságról a földművelésre s jelképileg ehhez köti az első itáliai törvényhozást; s ennek csak más fordulata az, ha a samnít törzsmonda az őstelepek vezetőjévé a szántó bikát teszi, vagy ha a legrégebb latin népnevek a népet aratóknak (*Siculi*, talán *Sicani* is) vagy földműveseknek (*Opsci*) nevezik. Az úgynevezett római ősmondának mondateles jelleméhez tartozik az, hogy benne egy város-alapító pásztor- és vadásznép szerepel; úgy az itáliaiaknál, mint a helleneknél a monda és hit, törvények és erkölcsök egyáltalában a földművelést veszik kiindulási ponttúl*). — Mint maga a földművelés, úgy a síkmértékek meghatározása és a határolás módja is a két népnél ugyanazon alapon nyugszik, a mint hogy a talaj megművelése a földnek, bár nyers felmérése nélkül, nem is képzelhető. Az oskok és umberek száz négyszög lábnyi vorsusa pontosan megfelel a görög plethronnak. A határolás elve is ugyanaz. A földmérő az égnek valamely vidéke szerint tájékozza magát, s ennél fogva mindenek előtt két vonalt húz éjszaktól délnek s kelettől nyugotnak, melyek átmetzeti pontján (*templum*, *τέμενος*, innen: *τέμνω*) ő maga áll, azután bizonyos meghatározott távolságban a fővonalokkal párhuzamos vonalokat, miáltal egy csomó derékszögű föld-

*) Mi sem jellemzőbb erre nézve, mint azon szoros kapcsolat, melybe a legrégebb művelődési korszak a földművelést a házassággal és a városalapítással hozta. Így a házasságnál legközvetlenebbül résztvevő istenek Itáliában Ceres és (vagy?) Tellus (Plutarch, *Romul.* 22; Servius az *Aeneis*hez 4, 166; Rossbach, *Röm. Ehe* 257. 301. l.), Görögországban Demeter (Plutarch, *Coniugalia. praec.* Előszó); a mint-hogy a régi görög formulákban maga a gyermek-kapás „aratásnak“ neveztetik; sőt a házasság legrégebb római alakja, a *confarreatio*, nevét és szertartását a búzatermeléstől veszi. Az eke alkalmazását a város alapításánál ismerjük.

részlet keletkezik, melyeknek sarkait a határkarók (*termini*, a siciliai felírásokon: *τέρμινες*, rendesen *ὄροι*) jelölik meg. A határolásnak e módját, mely az etruskoknál is divatos, de aligha etrusk eredetű, találjuk a rómaiaknál, umbereknél, samnitoknál, de a tarenti herakleóták igen régi okmányaiban is, kik azt valószínűleg ép oly kevésbé kölcsönözték az itáliaiaktól, mint ezek nem a tarentiektől, hanem ez is régi közös tulajdont képez. Különösen és jellemzően római csak a négyszög elvének makacs kifejtése, melynek folytán a természetes határokat még ott sem fogadták el, a hol azok folyamok vagy a tenger által képezettek, hanem a tulajdonúl osztott területnek határává az utolsó négyszög határát tették. — A görögök és itáliaiak szerfelett közel rokonsága azonban nem csak a földművelésben, hanem a legrégebb emberi tevékenység egyéb ágaiban is félreismerhetetlen. A görög ház, a mint azt Homér leírja, csak keveset különbözik attól, mely Itáliában állandóan szokásban maradt; a latin ház lényeges része s eredetileg egész belső lakó helyisége az atrium, vagyis azon fekete szoba, melyben a házi oltár, a hitvesi ágy, az evőasztal s a tűzhely áll; és nem egyéb a Homér-féle megaron sem házioltárával, tűzhelyével s feketére bekormozott tetejével. Nem állíthatjuk ugyanezt a hajóépítésről. Az evezős csónak az indogermánok régi közös tulajdona; a vitorlás hajókra való előhaladás azonban aligha esik a græco-itáliai korszakba, miután oly tengerészeti kifejezések, melyek nem általános indogermánok s a görögökkel és itáliaiakkal mégis közösek volnának, nem léteznek. Ellenben a parasztok közös ebédjének ősrégi itáliai szokását, melynek eredetét a rege a földművelés életbeléptetésére vezeti vissza, Aristoteles a krétai syssitiákkal hasonlítja össze; s a legrégebb rómaiak abban is találko-

A többi gazdálkodás.

tak a krétaiakkal és lakonokkal, hogy nem padon fekve, mint ami később mindkét népnél divatva jött, hanem ülve ebédeltek. A két különböző fajú fadarab összedörzsölése általi tűzgerjesztés közös szokása minden népnek; de kétségkívül nem véletlen, hogy a görögök és itáliaiak mindkét gyűjtőfának, a „dörzsölő“-nek (τρύπανον, terebra) és az „alsófának“ (στόρευς, ἐσχαρα, tabula, valószínűleg innen: tendere, τέταμι) elnevezésében találkoznak. Ép így lényegesen azonos a két népnek öltözéke is, mert a tunica teljesen megfelel a chitonnak, s a toga nem más, mint egy bővebb himation. Még az annyira átváltozott fegyverzetben is legalább az közös a két nép közt, hogy két fő támadó fegyverök a hajító-dárda és a nyíl, a mi római részen világosan kitűnik a legrégibb katonai elnevezésekből (*quirites, samnites, pilumni, — arquites* *) s a legrégibb harcmodornak, mely nem a közelből való víváson alapszik, megfelel. Ekként mindaz, a mi az emberi lét anyagi alapjait illeti, a görögöknél és itáliaiaknál, nyelvben és erkölcsökben, ugyanazon elemekre vezet vissza; a legrégibb feladatokat, melyeket a föld tűz az ember elé, a két nép egykor, midőn még egy nemzetet képezett, közös erővel oldotta meg.

Itáliaiak és
görögök
benső ellen-
tétben.

Nem így a szellemi téren. A nagy feladat, mely élénk tüzetett: önmagunkkal, a hozzánk hasonlókkal s a mindenséggel öntudatos öszhangban élni, annyiféleképp oldható meg, a hány tartományt számlál közös apánk birodalma; s ezen téren, nem az anyagin, válik el egymástól az egyének és népek jelleme. A græco-itáliai korszakban

*) A mindkét részen legrégibb fegyvernevek közt aligha lehet biztosan egymással rokonokat felmutatni. A *lancea*, bár kétség kívül összefügg a *λόγχη*-vel, mint római szó új, s talán a németektől vagy spanyoloktól van kölcsönözve. Ugyanez áll a görög *σαινίον*-ról.

még hiányozniok kellett azon gerjesztő indokoknak, melyek e belső ellentét nyilvánulására vezettek; azon mély szellemi különbség, melynek utóhatása még napjainkra is kiterjed, csak a hellenek és itáliaiak közt vált nyilvánossá. Család és állam, vallás és művészet, Itáliában úgy mint Görögországban, annyira sajtáságosan, annyira nemzetileg fejlődtek, hogy azon közös alap, melyen a két nép e téren is állt, mindkét részen majdnem teljesen eltűnik szemünk elől. Azon hellen szellem, mely az egyesnek az egészet, a községnek a nemzetet, a polgárnak a községet feláldozta, melynek az életre nézve eszményképe a szép és jó lét, s nagyon is gyakran az édes semmittevés volt, melynek politikai fejlődése az egyes vidékek eredeti particularismusának minél mélyebb meggyökerezésében, sőt később a községi hatalom belső feloszlásában állt, melynek vallási felfogása az isteneket előbb emberekké tette, aztán megtagadta, mely a mezítelen ifjak játékában a tagokról levette a féket s a gondolatot szabad szárnyra eresztette teljes pompájában és teljes termékenységében; s azon római szellem, mely a fiút az apától, a polgárt az uralkodótól, valamennyit az istenektől való félelem békóiba verte, mely nem követelt és nem becsült egyebet a hasznos cselekedetnél, s minden polgárt arra kötelezett, hogy rövid életének minden percét fáradhatatlan munkában töltsse el, mely a test szemérmes elfedését már a gyermeknek kötelességévé tette, mely azt, ki más akart lenni mint társai, rossz polgárnak korholta, melyben az állam minden, — s az állam növelése az egyetlen, nem száműzött magasztos gondolat volt, — ki bírná ez éles ellentéteket gondolatban azon eredeti egységre visszavezetni, mely mindkettőt magába foglalta, mindkettőt előkészíté és létrehozta? Botor vakmerőség volna megkísérteni e fátýol

szellőztetését. Csak néhány vonással kísérhetjük meg az itáliai nemzetiség keletkezését és csatlakozási pontjait egy régi korszakhoz megjelölni, nem hogy a belátó olvasó sejtelmeit szavakba öntsük, hanem hogy azoknak irányt adjunk.

Család és
állam.

Mindaz, a mit az államban patriarchális elemnek nevezhetünk, Görögországban és Itáliában ugyanazon alapon nyugszik. Mindenek előtt ide tartozik a nemi élet erkölcsös és tiszteletre méltó alakulása *), mely a férfit egynejlősre kötelezi s a nő házasságtörését szigorúan fenyíti, s mely az anya magas helyzetében a családi körön belül a két nem egyenrangúságát s a házasság szentségét elismeri. Ellenben a férj-úri s még inkább az apai hatalom nyers és a személyiség iránt tekintetet nem ismerő fejlődése távol áll a görögöktől, s az itáliaiak sajátosága; az erkölcsi alattvalóság csak Itáliában vált jogi szolgasággá. Hasonlóképp a szolga tökéletes jogtalanságát, a mint ez a rabszolgaság természetében rejlett, a rómaiak könnyörtelen szigorral fenntartották és minden következményeiben kifejlesztették, míg a görögök rabszolgáik helyzetét tényleg és jogilag már jókor enyhítették, és például a rabszolgák házasságát törvényes viszonyoknak ismerték el. — A házon alapszik a nemzetség, azaz ugyanazon ősapa ivadékainak közössége; s úgy a görögöknél, mint az itáliaiaknál az állami lét a nemzetségekből vette eredetét. Míg azonban Görögország gyöngébb politikai fejlődésében a nemzetiségi kapocs mint testületi hatalom, szemben az állammal, még a történelmi korban is sokáig fenntartotta magát, az itáliai

*) Ezen öszhang még a részletekben is nyilatkozik, mint péld. abban, hogy a valódi házasság „igazi gyermekek nyeresére kötött házasságnak“ nevezetik (*γάμος ἐπὶ παιδῶν γνησίων ἀρωγῆς* — *matri-monium liberorum quærendorum causa*).

állam annyiban egyszerre készen áll szemünk előtt, hogy szemben vele a nemzetségek tökéletesen neutralizálva vannak s az állam nem a nemzetségek, hanem a polgárok közönségét képezi. Hogy ellenben az egyén, szemben a nemzetséggel, sokkal korábban és sokkal tökéletesebben jutott a belső szabadsághoz és saját fejlődéséhez Görögországban, mint Rómában, azt az eredetileg kétség kívül egyfajú tulajdonneveknek a két népnél teljesen különszerű fejlődése világosan mutatja. A régi görögben a nemzeti név igen gyakran csatlakozik melléknév gyanánt az egyéni névhez, míg megfordítva Rómában a tudósok még tudták, hogy elődeik eredetileg csak egy nevet, későbbi előnevöket, viselték. Mialatt azonban Görögországban a melléknév szerű nemzeti név csakhamar eltűnik, az itáliaiaknál, és pedig nem csak a rómaiaknál, főnévvé lesz, úgy hogy a tulajdonképi egyéni név, a praenomen, alája rendeltetik. Az itáliai, főkép a római egyéni neveknek csekély s mindinkább elenyésző száma és jelentéktelensége, összehasonlítva a görögök buja és költői névtömegével, mintha csak jelképezni akarná, hogy amott a nivellálás, itt a személyiség szabad kifejlődése volt a nemzeti szellem jellemző vonása. — A családi községekben törzsfők alatti együttélés, a mint azt a græco-itáliai korszakra nézve képzelnünk kell, eléggé különbözhetett a későbbi görög és itáliai politiáktól, de mindkét jogképződés kezdeteit szükségkép már magában kellett foglalnia. „Italus király törvényei“, melyek még Aristoteles korában is alkalmaztattak, valószínűleg ezen — a két nemzettel lényegében közös — intézményeket jelentik. Magokba kellett foglalniok a békét és igazságszolgáltatást a község kebelében, a katonai rendet és jogot kifelé, a törzsfő kormányzását, a vének tanácsát, a fegyverképes szabadok gyülekezetét, egy nemét az alkot-

mánynak. Itélet (crimen, κρίνειν), vezeklés (pœna, ποίνη), visszatorlás (talio, τάλῳ τλήναι) græco-itáliei fogalmak. A szigorú adóssági jog, mely szerint az adós a kapott kölcsön visszaadásáért első sorban testével áll jót, közös az itálieiak és például a tarenti heracleóták közt. A római alkotmány alap gondolatai — királyság, senátus és egy, csak a király és a senátus által elébe terjesztett indítványok megerősítésére vagy elvetésére jogosított népgyűlés — aligha vannak bárhol oly élesen kimondva, mint Aristoteles jelentésében Kréta régibb alkotmányáról. Nagyobb államszövetségek csirája az állami testvérülésben, sőt több azelőtt önálló törzs egyesülésének (symmachia, synoikismos) eszméje hasonlóképp közös a két nemzet közt. A hellen és itáliei politika alapjainak ezen közösségére annál nagyobb súlyt kell fektetnünk, mert ez nem terjed ki egyszersmind a többi indogermán törzsekre; a mint például a német községi szervezet nem ered a választott királyságból, mint a görög s az itáliei. Az azonban későbbi elbeszéléseink tárgyát képezi, hogy mily különbözők voltak az ily hasonló alapokon felépült politikiák Itáliában s Görögországban, s mennyire sajátja e nemzetek mindenikének a maga politikai fejlődésének egész menete*). — Ugyanez áll a vallásról is. Itáliában úgy mint Hellasban a nép hitének alapját a jelképes és allegorizált természeti fogalmak ugyanazon köz kincse képezi; ezen alapszik a római és

*) Természetesen nem szabad e helyt felednünk, hogy hasonló előfeltételek mindenütt hasonló intézményekre vezetnek. Így, misem bizonyosabb annál, hogy a római plebejusok csak a római társadalom keretén belül keletkeztek, s mégis mindenütt megtaláljuk hasonmásukat, a hol a polgárság mellett egy közönséges szegényebb osztály is keletkezett. Magától értődik, hogy ebben a véletlen is úzi enyelgő játékát.

görög isten- és szellemvilág közti általános analogia, mely a fejlődés későbbi stádiumaiban oly fontossá volt válándó. A két istentiszteletnek számos részletes fogalomban találkozása, a Zeus-Diovis és Hestia-Vesta már említett alakjában, a szent tér fogalmában (τέμενος, *templum*), számos áldozatban és szertartásban, nem véletlen. Mégis úgy Hellásban mint Itáliában mindezek annyira sajátos és nemzeti fejlődésnek eredtek, hogy még a régi közös tulajdonból is csak kevés maradt fenn felismerhető alakban, s ez is többnyire csak meg nem értve vagy félreértve. Nem lehetett máskép; mert valamint magokban a népekben elkülönöztek azon nagy ellentétek, melyeket a græco-itáliai korszak a maga közvetetlenségében még összetartott, azonkép váltak el a vallásban is a képek és fogalmak, melyek addig csak egy egészet képeztek a lélekben. A régi kor parasztjai, ha a szél az égen a felhőket kergette, ezt úgy fejezhették ki, hogy az istenek kutyája a csorda szétriadt teheneit összetereli; a görög elfeledte, hogy a tehének tulajdonképen a felhők voltak, s az isteni kutyának csak külön czélokra képezett fiából az isteneknek minden szolgálatra kész és ügyes követét csinálta. Midőn a mennydörgés viszhangzott a hegyekben, Zeust látta, a mint az Olympuson bunkójával hadonáz; midőn a kék ég ismét mosolyra nyílt, a Zeus Athenæa leányának ragyogó szemébe tekintett; s ez alakok, melyeket önmagának teremtett, erőteljesen éltek képzeletében, annyira, hogy csakhamar nem látott bennök egyebet a természeti erő fényétől ragyogó és általa hordozott embereknél, s őket a szépség törvényei szerint szabadon alakította meg és alakította át. Máskép, bár nem gyöngébben, nyilatkozott az itáliai törzs benső vallásossága, mely a fogalomhoz ragaszkodott, s nem engedte azt a forma által elhomályosíttatni. Míg a görög,

áldozás közben az égre tekint, a római elfedi fejét; mert minden ima elmélkedés, és az elmélkedés gondolat. Az egész természetben a szellemit s az általánost tiszteli; minden lénynek, az embernek úgy mint a fának, az államnak úgy mint az éléstárnak, melléje van adva a vele támadt és vele elenyésző szellem, a physicalinak képmása a szellemi téren; a férfinak a férfúi genius, a nőnek a női Juno, a határnak a Terminus, az erdőnek a Silvanus, a folyó évnek a Vertumnus és így tovább mindeniknek a magáé. Sőt a tevékenység egyes momentumait cselekedetekben szellemíti; így például a földművelő javára szóló könyörgésben segélyül hívja az ugarlás, a szántás, a boronálás, a vetés szellemét s így tovább a betakarítás, cséplés és magtározás szellemét; s hasonló módon szent élettel veszi körül a házasságot, születést és minden más physicali eseményt. Minél nagyobb körökből indul ki e közben az abstractio, annál magasabban áll az illető isten, s annál jobban tiszteli az ember; így Jupiter és Juno a férfiaság és nőiesség abstractiói, Dea Dia vagy Ceres a teremtető, Minerva az emlékeztető erő, Dea bona, vagy a samnítoknál Dea cupra a jó istenség. Míg a görög előtt minden concret alakban és testileg tűnt fel, a római csak elvont, teljesen átlátszó formuláknak tudta hasznokat venni; s ha a görög az őskor régi mondakincsét azért vetette el nagyrészt, mert alakjaiban a fogalom még nagyon átlátszó volt, még kevésbé tarthatta meg azt a római, mert szeme előtt a szent gondolatokat az allegoriának legvékonyabb fátyla is megzavarta. A rómaiak még nyomát sem őrizték meg még a legrégebb s legáltalánosabb mythosoknak sem, például azon az indusoknál, görögöknél, sőt a sémieknél is otthonos mondának sem, mely a mai emberiség közös ősapjáról beszél, ki egy nagy vízözön után maga maradt

a földön. Isteneik nem házasodhattak és nem nemzhetek gyermekeket, mint a görögökéi: nem bolyongtak láthatatlanul a halandók közt s nem élvezték a nektárt. Hogy azonban szellemiségökben, melyet csak a hétköznapi felfogás tekinthet hétköznapiinak, hatalmasan, s talán még erősebben megragadták az emberi kedélyt, mint Hellasnak az ember képerre teremtett istenei, azt, ha a történelem hallgatna is, eléggé bizonyítaná a vallásnak római, úgy a kifejezésre, mint fogalomra nézve a hellentől lényegesen elütő, elnevezése: religio, azaz: kötés. A mint ugyanazon öröklött vagyonból India szent éposainak formagazdagságát, Iran pedig a Zendavesta abstractióit fejlesztette ki, azonképen uralkodik a görög mythológiában a személy, a rómaiban a fogalom, abban a szabadság, ebben a szükségesség. — Végre, a mi az élet komoly oldaláról áll, áll annak képmásáról is tréfában és játékban, mely mindenütt s főkép a teljes és egyszerű lét legrégibb korában a komolyságot nem zárja ki, hanem elburkolja. A művészet leg-egyszerűbb elemei Latiumban és Hellasban egészen ugyanazok, a tiszteletre méltó fegyvertáncz, az „ugrás“ (triumpus, *θρίαμβος, δι-θρίαμβος*); a „megtelt emberek“ (*σάτυροι, satura*) álarczos játéka, kik birka- és kecskebőrökbe bújva tréfáikkal az ünnepélyt befejezik; végre a fuvola, mely úgy az ünnepélyes, mint a víg tánczon uralkodik s azt megfelelő dallamokkal kíséri. A hellenek és itáliaiak rendkívül közel rokonsága talán sehol sem lép oly félreismertetlenül előtérbe, mint itt; s a két nemzet fejlődése mégis semmi más irányban nem tért el annyira egymástól, mint épen ebben. Az ifjúság nevelése Látiumban a házi nevelés szűk korlátai közé maradt szorítva; Görögországban az emberi szellem és test sokoldalú és mégis összhangzatos kimívelése utáni törekvés a gymnastika és

Művészet.

pædeia tudományát teremté meg, melyeket a nemzet úgy, mint egyesek, legjobb kincsökként ápoltak. Latium művészeti fejlődésének szegényességében majdnem egy fokon áll a míveletlen népekkel; Görögországban a vallási fogalmakból hihetetlen gyorsasággal keletkezett a mythos és az istentisztelet alakja, s ezekből ismét a költészet és képzőművészet azon csodavilága, melyhez foghatót a történet nem bír felmutatni. Latiumban úgy a nyilvános, mint a magán életben az egyetlen uralkodó hatalmak az eszélyesség, gazdagság és erő; a szépség lelkesítő fenhatóságát érezni s élvezni, a szép fiubarátot érzéken ideális ábrándozásban szolgálni s az elveszett bátorságot az isteni dalnok csatadalaiban ismét feltalálni, — ez a helleneknek vala fenntartva. — Így azon két nemzet, melyben az ó-kor tetőpontját elérte, ép oly különbözően, mint egyenrangúan áll egymás mellett. A hellenek előnyei az itáliaiak felett könnyebben felfoghatók és tartósabb fényt vetnek magok után; de az általánosnak mély érzése a különösből, az egyesnek odaadása és önfeláldozása, az isteneibe vetett komoly hit, az itáliai nemzetnek drága kincsét képezi. Mindkét nép fejlődése egyoldalú volt s ennek folytán mindkettőé tökéletes; csak a szűkkeblű lágyeszűség fogja megérteni az athénit, a miért községét nem tudja úgy megalkotni, mint a Fábiusok és Valeriusok, vagy a rómaid, a miért nem tanult meg szobrot faragni úgy, mint Phidias, és költeni úgy, mint Aristophanes. Épen legjobb és legsajátabb tulajdonai tették a görög népnek lehetetlenné a nemzeti egységről tovább haladnia a politikai egységig, a nélkül, hogy a politikát a despotiával felcserélje. A hellenekre nézve a szépnek ideális világa minden volt, s bizonyos fokig kárpótolta őket azért, a minék a valóságban híjával voltak; bárhol lép Hellasban a nemzeti egye-

sülésnek valamely kiindulási pontja előtérbe, az nem a közvetlen politikai tényezőkben, hanem a játékokban és művészetben rejlik: csak az olympi versenyjátékok, csak Homér dalai, csak Euripides tragédiái tartották össze Hellast önmagában. Ellenben szilárd elszánással vetette magát az itáliai a szabadság kedvéért alá az önkénynek s megtanúlt engedelmeskedni az apának, hogy tudjon engedelmeskedni az államnak. Az egyes, ez alárendelt helyzetében, megromolhatott és a legszebb emberi csira talán elcsenevészedett, de cserébe hazát kapott érette s oly hazaszeretetét, minővel a görög sohasem bírt, és egyetlen cultur-népe lett az ó-kornak, mely az önkormányzaton nyugvó alkotmánya daczára a nemzeti egységre eljutott, a mi végre, az elforgácsolt hellen törzs és az egész ismert világ felett kezébe adta az uralmat.

III. FEJEZET.

A latínok letelepedései.

Indogermán
vándorlás.

Az indogermán törzs hazája közép Ázsia nyugoti része; innen terjeszkedett ki részint dél-keleti irányban Indiára, részint éjszak-nyugotiban Európára. Pontosabban meghatározni az indogermánok ősi fészket nehéz; minden esetre a szárazföld belsejében és távol a tengertől kellett feküdnie, mert a tengernek nincs elnevezése, mely közös volna az ázsiai és európai ág közt. Némely nyomok az Euphrát vidékének közelébe vezetnek, úgy hogy a két legfontosabb cultur-törzsnek, az indogermánnak és aramæinek, őshazája majdnem ugyanazon helyre esik, — a mi erősen támogatja azon feltevést, hogy e népek közt is volt egykor közösség, mely természetesen majdnem túl esik minden mívelődési és nyelvfejlődésen, melynek nyomait követni bírjuk. A lakhelyt pontosabban meghatározunk ép úgy lehetetlen, a mint lehetetlen az egyes törzseket távol vándorlásaikban kísérnünk. Lehet, hogy az európai ág még az indusok kiválása után hosszabb időt töltött Perzsiában és Arméniában; mert minden jel arra mutat, hogy itt volt a föld- és szőlőművelés bölcsője. Az árpa, tönköly és búza Mesopotámiában, a szőlőtő a Kaukaszustól és a Káspi tengertől délnek megtalálható, valamint

a szilva- és diófa és más könnyebben átültethető gyümölcsfák is. Figyelemre méltó az is, hogy a tenger neve a legtöbb európai törzsnél: a latinoknál és keltáknál, németeknél és szlávoknál ugyanaz; tehát még elválásuk előtt el kellett a Fekete s talán a Káspi tenger partjaihoz is érniök. Hogy mily úton jutottak az itáliaiak innen az Alpok hegylánczáig, és hogy, még a hellenekkel egyesülten, hol tanyáztak, e kérdésre csak akkor lehet majd megfelelni, ha el lesz döntve, mely úton jutottak a hellenek Görögországba, Kis-Ázsián keresztül-e vagy a Duna vidékén át. Azt, hogy az itáliaiak úgy, mint az indusok, éjszokról vándoroltak félszigetjökbe, ténynek tekinthetjük. Az umbro-sabelli törzset éjszokról délre vonulásában Itália középső hegyhátának hosszában még elég pontossággal követhetjük; sőt a vándorlás utolsó phásisai már a teljesen történelmi korszakba esnek. Kevésbé ismeretes a latinok vándorlásának útja. Valószínűleg ugyanazon irányban hatoltak lefelé a nyúgoti parton, s kétség kívül sokkal előbb, mintsem az első sabelli törzsek útnak eredtek volna; az ár csak akkor lepi el a magaslatokat, ha a lapály már el van foglalva, s az, hogy a sabelliek a zordonabb hegyvidékkel beérték és csak innen kiindulva tolaokdtak, a hol tehatték, a latin törzsek közé, csak úgy magyarázható meg, ha a latin törzsek a partokat már előbb elfoglalták. — Mindenki tudja, hogy a Tiberis bal partjától a volsk hegyekig egy latin törzs lakott; e hegyeket magokat azonban, melyek az első bevándorlás alkalmával, midőn Látium és Campánia lapályai még üresen álltak, úgy látszik, tekintetbe sem vétettek, mint a volsk felirások bizonyítják, oly törzs szállta meg, mely közelebbi rokonságban állt a sabelliekkel, mint a latinokkal. Ellenben Campániában a görög és samnit

A latinok
elterjedése
Itáliában.

bevándorlás előtt valószínűleg latinok laktak, mert ez itáliai nevek: *Novla* vagy *Nola* (Újváros), *Campani* *Capua*, *Volturnus* (innen: *volvere*, mint *Juturna*, ebből: *iuware*), *Opsci* (munkások), bebizonyíthatólag régiebbek a samnít betörésnél, s bizonyítják, hogy midőn Kyme a görögök által alapított, az ausónok, egy itáliai és valószínűleg latin törzs, bírták Campániát. A később a lucániaiak és brettiusok által lakott vidékek őslakói is, a tulajdonképi *Itali* (a marhaország lakói) a legjelesb kutatók által nem a japyg, hanem az itáliai törzshöz számíttatnak; misem gátolja, hogy őket a latin törzshöz soroljuk, dacára annak, hogy e vidékeknek még Itália állami fejlődésének kezdetét megelőzőtt hellenesedése, és későbbi elárasztása a samnít rajok által, a régibb nemzetiség nyomait e helyt tökéletesen eltörölték. A siculusoknak hasonlókép elenyészett törzsét igen régi mondák szintén összeköttetésbe hozták Rómával; így a legrégebb itáliai történetíró, a syrakusai Antiochos beszéli, hogy Morgeshez, Itália (azaz a bretti félsziget) királyához, egy Sikelos nevű ember mint menekülő jött Rómából; s ez elbeszélések azon törzsrökonságon látszanak alapúlni, melyet e feljegyzések szerzői a latinok s a siculusok közt, kik még Thukydides korában is léteztek Itáliában, észrevettek. A siciliai görög és a latin nyelv egyes tájszavainak feltűnő rokonságát ugyan aligha a siculusok és rómaiak nyelvének régi hasonlósága, hanem sokkal inkább a Róma és a siciliai görögök közti régi kereskedelmi összeköttetés magyarázza meg; de minden nyom arra mutat, hogy nem csak a latin, hanem valószínűleg a campániai és lucániai vidék is, a tarenti és laosi öblök közt fekvő tulajdonképi Itália, valamint Sicilia keleti fele, ősrégi időben a latin nemzet különböző törzsei által voltak benépesítve.

E törzsek sorsa igen különböző volt. A Siciliában, Nagygörögországban és Campaniában letelepedettek oly korban jöttek érintkezésbe a görögökkel, midőn ezek civilisációjának ellenállni képtelenek valának s vagy teljesen elhellenesedtek, mint nevezetesen Siciliában, vagy legalább úgy elgyöngültek, hogy a sabíni törzsek friss ereje által szinte ellenállás nélkül elnyomattak. Ily módon a siculusok, itáliaiak, morgéták és ausónok nem jutottak annyira, hogy a félsziget történetében tevékeny szerepet játszhassanak. — Másként állt a dolog Látiumban, hol görög gyarmatok nem alapítottak, s a bennlakóknak nehéz küzdelmek után sikerült magokat úgy a sabinok, mint az éjszaki szomszédok ellen megvédeniök. Vessünk egy pillantást azon vidékre, mely minden másnál inkább volt hivatva a régi világ sorsára határozó befolyást gyakorolni.

Látium síkja már a legeslegrégibb korban a legnagyobb természetű forradalmak színhelyét képezte, melyekben a víz lassan alkotó ereje s roppant tűzhányó hegyek kitörései egymásra halmozták azon földtalaj rétegeit, melyen eldőlendő volt a kérdés: mely nép uralkodjék a világon. Keleten a sabinok és æquusok hegyei által körítve, melyek az Apennínhez tartoznak, délnek a 4000 láb magasságig felnyúló volsk hegység által, melyet az Apennín fő tömegétől a hernikusok régi területe, a Sacco fensíkja (Trerus, a Liris mellékfolyója) választ el, s mely innen nyúgotnak terjedve a terracínai hegyfokban végződik; nyúgoton a tenger által mosva, mely e parton csak kevés és silány kikötőket alkot; éjszak felé bele veszve a tág etrusk dombvidékbe, egy tekintélyes lapály terül el, átszelve a Tiberis, e „hegyi folyam“ által, mely az umbriai, s az Anio által, mely a sabini hegyekben fakad. E síkon szigetszerűleg emelkednek fel egyrészt Soracte meredek

Látium.

mészsziklái éjszak-keleten, a circei hegyfok dél-nyúgoton, valamint a Janiculum hasonló, bár alacsonyabb magaslata Róma mellett; másrészt vulkanikus emelkedések, melyeknek kialudt krátereit tavakká lettek s részben még ma is azok; a legjelentékenyebb ezek között az albai hegység, mely a volsk hegyek s a Tiberis közti síkon minden oldalról szabadon nyúlik fel. — Itt telepedett le azon törzs, melyet a történelem a latinok vagy a mint utóbb, megkülönböztetésül az ezen területen kívül alapított latin községektől, hivatnak, a „rég latinok“ (*prisci Latini*) neve alatt ismer. Az általok megszállott terület, Látium tartománya, azonban csak egy kis részét teszi ama középitaliai síkságnak. A Tiberistől éjszaknak terjedő föld a latinokra nézve idegen, sőt ellenséges terület, melynek lakóival örök szövetséget kötni s békében élni nem volt lehetséges, s melylyel a fegyverszünetet, úgy látszik, mindig csak mérsékelt időtartamra kötötték meg. A Tiberishatár éjszak felé ősrégi, és sem a történelem, sem a megbízhatóbb mondák nem őrizték meg annak emlékét, mikép és mikor szilárdult meg e következménydús határvonal. Az albai hegységtől délre terjedő lapályos és mocsáros területet történetünk kezdetén umbro-sabelli törzsek, a rutulok és volskok, kezében találjuk; már Ardea és Velitræ sem eredetileg latin városok. Csak e terület középső része, a Tiberis, az Apennín előhegyei, az albai hegyek és a tenger közt, e körülbelül 34 német négyszög mértföldnyi terület, csak kevéssel nagyobb a mai zürichi kantonnál, képezi a tulajdonképi Látiumot, a „síkot“ *), a mint az a Monte Cavo magaslatá-

*) Mint *latus* (oldal) és *πλατύς* (lapos); tehát lapályos föld, ellentétben a sabíni hegyes vidékkel, a mint Campánia a „sík“ Samnium ellentétét képezi. *Látus*, hajdan *slátus* nem ide tartozik.

ról szembe ötlük. A vidék sík, de nem lapos; a homokos, és részben a Tiberis által beiszapolt tengerpart kivételével, a lapályt mindenütt mérsékelt magasságú, gyakran meglehetősen meredek szivagdombok és mély földrepedések hasítják meg, s a talajnak e folyton váltakozó emelkedései és süllyedései közt támadnak télvíz idején azon mocsárok, melyeknek elpárologásából a nyár hevében, főkép a bennök elrothadó organikus anyagok folytán, fejlődik ki azon ártalmas, lázzal terhes levegő, mely hajdan úgy, mint most, a vidéket nyáron át megrontja. Tévedés azt hinni, mintha e miasmák csak a földművelés süllyedése által támadtak volna, melyet a köztársaság utolsó századának, valamint a mai kornak rossz kormányzása okozott; oka abban rejlik, hogy a meggyűlő víznek nincs esése s ez ok ma ép úgy hat, mint évezredek előtt. Igaz azonban, hogy a talaj belterjű művelése által e rossz levegőt bizonyos mértékig meg lehet tisztítani; a minék oka nincs még teljesen kikutatva, de részben valószínűleg abban rejlik, hogy a felület megművelése az álló vizek kiszáradását előmozdítja. Ennek daczára egy sűrű földműelő népnek keletkezése oly vidékeken, melyeken ma egészséges lakosság nem tenyészhetik, s melyeken az utazó nem szívesen tölti az éjszakát, mint a latin síkság és Sybaris meg Metapont alvidéke, mindig meglepő jelenség marad. Nem szabad felednünk, hogy a műveltség alacson fokán a nép egyáltalában élesebb szemmel veszi észre azt, a mit a természet követel, és jobban meghajlik parancsai előtt, s talán physicailag is ruganyosabb lénnyel bír, mely szorosabban simúl a talajhoz. Sardiniában, egészen hasonló természeti viszonyok közt, a földművelés még ma is gyakorlatban van; a rossz levegő ugyan megvan, de a paraszt, öltözetének, táplálékának s a nap óráinak óvatos meg-

választása által védi magát behatásai ellen. Tény, hogy az *Aria cattiva* ellen mi sem nyújt oly biztos védelmet, mint az állatgyapjú viselése s a lobogó tűz; a miből megmagyarázhatni, miért járt a római földműves mindig nehéz gyapjúkelmékbe öltözve, s miért nem hagyta tűzhelyén a lángot soha kialudni. Egyébiránt a tartománynak csalogató színben kellett egy bevándorló földműves nép szemébe tűnnie; a talaj kapával és fejszével könnyen megművelhető, és trágyázás nélkül terem, bár a nélkül, hogy itáliai mértékkel mérve, feltűnően termékeny volna; a búza átlag mintegy öt magot ad *). Jó víz nem igen sok van, annál nagyobbra becsülte és annál szentebbnek tartotta a nép a friss forrásokat.

Latin
helyek.

Nincs tudomásunk róla, mikép mentek végbe a latinok letelepedései azon tartományban, mely azóta nevöket viselte, s e tekintetben csaknem kizárólag visszafelé való

*) Dureau de la Malle francia statistikusk (Écon. pol. des Romains 2, 226) a római Campagnával Limagne-t hasonlítja össze Franciaországban, mely szintén tágas, sokszorosan átmetszett és egyenetlen lapályt képez, s melynek talajfelülete decomponált lávából és hamuból, kiégett vulkánok e maradványaiból áll. A népesség, melyből legalább 2500 ember esik egy négyszög mértföldre, a legsűrűbbek közé tartozik, melyek tisztán földművelő vidéken feltalálhatók, a tulajdon szerfelett el van darabolva. A földet az ember majdnem egészen saját kezével műveli, ásóval, fejszével vagy kapával; csak kivételkép helyettesíti ezeket a könnyű eke, mely élé a földműves két tehenét s nem egyszer az egyik helyett saját feleségét fogja. A fogat fejésre szolgál s egyszersmind szántásra. Aratás (búza és káposzta) kétszer van évenként; ugarlás nem fordul elő. Egy hold szántóföldnek közép bérleti ára 100 franc évenként. Ha e vidék e helyett hat vagy hét nagy földbirtokos közt osztatnék fel, ha a kis birtokosok általi művelés helyét gazdasági tiszték és napszámosok gazdálkodása váltaná fel, akkor a Limagne száz év múlva ép oly pusztá, elhagyott és nyomorúlt lenne, mint ma a Campagna di Roma.

következtetésekre szorúlunk. Holmit azonban mégis felismerhetünk, vagy valószínűséggel gyaníthatunk. — A római határ legrégibb időben bizonyos számú nemzetségi kerületekre oszlott, melyekből később a legrégibb „vidéki negyedek“ (*tribus rusticae*) képeztettek. A claudiusi negyedről a hagyomány jelenti, hogy a claudiusi nemzetségi társak Anio melletti letelepedéséből keletkezett, s ugyanez világlik ki a legrégibb felosztás többi kerületeire nézve is, neveikből. Nem helyiségektől vannak kölcsönözve, mint az utóbb hozzájuk adott kerületnevek, hanem kivétel nélkül nemzetségi nevekből vannak képezve; s azon nemzetségek, melyek az eredeti római határ egyes negyedeinek neveiket megadták, a mennyiben nem enyésztek el teljesen (mint a *Camiliusok*, *Galeriusok*, *Lemoniusok*, *Polliusok*, *Pupiniusok*, *Voltiniusok*), egytől egyig a legrégibb római patriciusi családok: az *Aemiliusok*, *Corneliusok*, *Fabiusok*, *Horatiusok*, *Meneniusok*, *Papiriusok*, *Romiliusok*, *Sergiusok*, *Veturiusok*. Figyelemre méltó, hogy mindezen nemzetségek közt egy sem találkozik, mely bizonyíthatólag csak később költözött volna át Rómába. A rómainak mintájára valószínűleg minden itáliai és kétség kívül minden hellen tartomány is, eredetileg bizonyos számú, helyileg s egyszersmind nemzetségleg egyesült szövetkezésre oszlott; e nemzetségi telep teszi a görögnek „házát“ (*oixiz*), melyből, mint Rómában a tribusok, igen gyakran a komusok vagy demusok keletkeztek. A megfelelő itáliai elnevezések: „ház“ (*vicus*) vagy „építmény“ (*pagus*, innen: *pangere*) hasonlóképp a nemzetségi társak együve költözködésére mutatnak, s a nyelvi használatban, könnyen felfoghatólag, a tanya vagy falu megnevezéseivé alakúlnak át. Valamint a házhoz a szántó föld, azonképen tartozik a nemzetségi házhoz vagy faluhoz a nemzetségi határ, mely

Nemzetségi
falvak.

azonban, mint később látni fogjuk, aránylag késő korig még csak mint a ház tartozéka, azaz a földközösség rendszere alapján, míveltetett. Vajon a nemzetségi házak magában Látiumban alakultak-e át nemzetségi falvakká, vagy a latinok már nemzetségi szövetkezésekben vándoroltak be a tartományba, oly kérdés, melyre választ ép oly kevéssé adhatunk, a mint nem tudjuk meghatározni, mennyiben alapúlhat a nemzetség a családi származáson kívül még nem vérrokon egyének külső csatlakozásán és befogadásán is. — Eredetileg azonban a nemzetségi szövetségek nem szerepeltek önálló egységekként, hanem kiegészítő részeit tették egy politikai községnek (*civitas, populus*), mely először úgy lép fel, mint bizonyos számú, törzsre, nyelvre és erkölcsökre nézve egyenlő nemzetségi falvakkak, kölcsönös jogszolgáltatásra és jogsegélyre s közös védelemre és támadásra kötelezett összesége. Szilárd helyi központra az ily vidéknek ép úgy szüksége volt, mint a nemzetségi szövetségnek; miután azonban a nemzetségi vagyis vidéktársak saját falvaikban laktak, a vidék központja nem lehetett tulajdonképi együve települése az embereknek vagyis város, hanem csak egy közös gyülekezési hely, mely a vidék menedékhelyét és közös szentélyeit magába foglalta, melyen a vidék lakosai nyolcz naponként úgy érintkezés, mint mulatság céljából összejöttek, s hol háboru esetén magokat és barmaikat a betörő ellenség ellen biztosabban megvédelmezhettek, mint tanyáikon, mely azonban rendesen semmi vagy csak csekély lakossággal bírt. Ezekhez egészen hasonló menedékhelyek nyomaira még ma is akadunk a keleti Schweiz dombvidékén, több hegycsúcson. Az ily hely ma Itáliában „magaslat“ (*capitolium*, mint *ἄκρα*, a hegy feje) vagy „véd“ (*arx*, innen: *arcere*); nem város még, de már alapja egy

Vidékek.

leendő városnak, mert a házak a várhoz csatlakoznak s utóbb a „gyűrűvel“ („győrrel“, *urbs*, rokon ezekkel: *urvus*, *curvus*, s talán ezzel is: *orbis*) veszik körül magokat. A vár és város közti külső különbséget a kapuk száma jelzi, a milyen a várnak lehetőleg kevés, a városnak lehetőleg sok van, amannak rendszerint csak egy, ennek legalább három. Ezen erődítésekben alapszik Itáliának a városi kort megelőzőt megyei alkotmánya, mely azon itáliai vidékeken, melyek csak később s teljesen még mai napig sem jutottak a városi összeköltözésig, mint a marsusok földén s az Abruzzók kis megyéiben, még némi világossággal felismerhető. Az *æquiculusok* tartománya, kik még a császári korban is nem városokban, hanem számtalan nyílt tanyákon laktak, temérdek régi falgyűrűt mutathat fel, melyek mint „elpusztult városok“ egyes templomaikkal úgy a római, mint a mai régészeket bámulatra ragadták, kik közül amazok a magok „őslakóit“ (*aborigines*), ezek pelasgusaikat vélték beléjük szállásolhatni. Kétség kívül helyesebb, ha ez építményeket nem fallal kerített városok, hanem a vidéki lakosság menedékhelyei romjainak tekintjük; a minők, habár kevésbbé mesterséges módon elhelyezve, régibb korban kétség kívül egész Itáliában divatban voltak. Természetes, hogy ugyanazon korban, midőn a városi telepedésre áttért törzsek városaikat kő körfalakkal vették körül, azon vidékek, melyek továbbra is nyílt falvakban laktak, erődítményeik földsánczait és karóvédjeiket szintén kőfalakkal cserélték fel; midőn aztán a biztosított belbéke későbbi korában ily várakra többé nem volt szükség, e menedékhelyek elhagyattak s az utóbbi nemzedékekre nézve csakhamar talánynyá lettek.

Ily módon azon vidékek, melyek erősségeikben központtal bírtak s bizonyos számú nemzetségi szövetkezése-

Legrégibb helységek.

Alba

ket foglaltak magokban, mint eredeti állami egységek, kiindulási pontját képezik Itália történetének. Az azonban, hogy Látium határain belül hol és mily terjedelemben alakultak efféle megyék, sem biztosan meg nem állapítható, sem különös történelmi érdekléssel nem bír. Az elszigetelt albai hegység, mely a letelepülőknek a legegészségesebb levegőt, a legfrissebb forrásokat s a legbiztosabb lakóhelyeket nyújtotta, Látiumnak e természetes vára, kétség kívül legegészségesebb szállatott meg a jövevények által. És csakugyan itt feküdt a Palazzuola feletti keskeny fensíkon, az albai tó (*lago di Castello*) és az albai hegy (*Monte Cavo*) közt hosszan elnyúlva Alba, mely mindig a latin törzs ősfészkeének s úgy Róma, mint minden más ó-latin község anyahelyének tekintetett; itt a lejtőkön feküdtek Lanuvium, Aricia és Tusculum ősrégi latin helységek. Itt találunk oly ősrégi építményeket is, melyek a civilizáció első kezdeteit szokták megjelölni, s mintegy az utókor szemében annak bizonyítékai gyanánt szerepelnek, hogy Pallas Athéné, ha megjelenik, csakugyan felnőtten lép a világba: az Alba alatti sziklafal meredekké tételét Palazzuola felé, mely a Monte Cavo meredek lejtői által délről természettől fogva megközelíthetetlené tett helyet éjszak felé ép oly hozzáférhetetlené teszi, s a közlekedés számára csak a két keskeny és könnyen védelmezhető keleti és nyugoti bejáratot hagyja szabadon, s mindenek felett azon hatalmas, a kemény, hatezer lábnyi lávafalba embermagasságnyra bevágott tárnát, mely által az albai hegység régi kráterében támadt tó egészen mai mélységéig lecsapoltatott, s a földművelés számára magán a hegyen jelentékeny tér nyeretett. — A latin síknak természetes erősségeit képezik a sabíni hegyek végső kifutódásainak csúcsai is, melyeken utóbb ily vidéki várakból

keletkeztek Tibur és Præneste tekintélyes városai. Labici, Gabii és Nomentum az albai és sabíni hegységek s a Tiberis közti síkon, Róma ennek partján, Laurentum és Lavinium a tengerparton szintén többé kevésbé régi központjai a latin településnek, — hogy számos más kevésbé nevezetes és részben majdnem elenyészett helyet ne is említsünk. Mindezen vidékek a legrégibb korban politikailag souverainek voltak, s mindenikök a maga fejedelme által, az öregek tanácsának s a fegyverviselők gyűlésének közreműködésével kormányoztatott. De ennek daczára a nyelvi és törzsrökonság érzelve nem csak áthatotta ezen egész kört, hanem egy fontos vallási és állami intézményben is nyilatkozott: valamennyi latin megye örök szövetségében. Az elnökség eredetileg, általános latin és hellén szokás szerint, azon tartományt illette, melynek területén a szövetség székhelye feküdt; s ez Alba vidéke vala, mely egyáltalán, mint már említők, a latin tartományok legrégibbjének s legelőkelőbbjének tekintetett. A jogosított községek harminczan voltak, a mint hogy e szám, mint egy közállomány részeinek összegszáma, Görögországban úgy, mint Itáliában, szerfelett gyakran előfordúl. Mely községek számítottak eredetileg a harmincz ó-latin község, vagy, a mint tekintettel Alba metropoli jogaira valószínűleg neveztettek, a harmincz albai telep közé, azt a hagyomány elhallgatja, s mi már ki nem firkészhetjük. Mint hasonló szövetekezéseknek, például a boeotiakénak és ióniakénak a pamboeotiák és a panióniák, úgy e latinnak központját a „latin ünnep“ (*feriæ Latinæ*) képezte, melyen évenként, az elnök által meghatározott napon, az „albai hegyen“ (*mons Albanus*, Monte Cavo) a „latin istennek“ (*Jupiter Latiaris*) az egész törzs egy bikát mutatott be áldozatul. Az áldo-

zati lakomához minden részvevő községnek, megállapított arány szerint, meghatározott mennyiségű marhával, tejjel és sajttal kellett járulnia, miért viszont egy darabot kapott az áldozati sültből. E szokások késő korig fennmaradtak és eléggé ismereteseek; de e kapocs fontosabb jogi hatályai felett legfeljebb csak sejtelmeket táplálhatunk. Az albai hegyen tartott vallási ünnephez a legrégebb idő óta az egyes községek képviselőinek a szomszéd latin menedéktéren Ferentina forrásánál (Marino mellett) tartott gyűlései csatlakoztak; s ily szövetségés egyáltalán nem képzelhető a szövetségnek bizonyos főkormányzata s egy, az egész területen érvényes jogirend nélkül. Hogy a szövetségnek, a szövetségi jog megsértése felett törvényhatósága volt, s hogy ez esetben még halálbüntetésnek is volt helye, azt a hagyomány beszéli, és hihető is. A latin községek utóbbi jogi és házassági közösségét is már a legrégebb szövetségi jog kiegészítő részének tarthatjuk, oly módon, hogy ennél fogva bármely latin férfi bármely latin nővel jogszerű gyermekeket nemzhetett, egész Látiumban földbirtokot szerezhetett s mesterséget és kereskedést űzhetett. Valószínű továbbá, hogy a szövetség az egyes vidékek egymásközi vitái elintézésére választott és szövetségi bíróságot rendelhetett; ellenben minden község souverain had- és békejogának a szövetség által való tulajdonképi korlátozására semmi nyom nem mutat. Épen így nem szenved kétséget, hogy a szövetségi alkotmány által meg volt adva a lehetőség védelmi, sőt támadó szövetségi háborút is viselhetni, miben egy szövetségi vezér, egy hadfőnök, természetesen nem hiányozhatott. De nincs okunk annak feltevésére, mintha ez esetben minden község jogilag kötelezve lett volna a zászló mellé sorakozni, vagy viszont, mintha tilos lett volna saját szakállára háborút kezdenie,

még valamely szövetségi tag ellen is. Annak ellenben nyomaira akadunk, hogy a latin ünnep alatt, valamint a hellen szövetségi ünnepek alatt is, egész Látiumban az isteni béke *) uralkodott, s ez időtájt valószínűleg a viszályban álló törzsek is menedék-levelet adtak egymásnak. Még kevésbé lehetséges a vezérlő tartomány előjogainak terjedelmét meghatározni; csak annyit mondhatunk, hogy nincs rá okunk, Alba elnökségében valódi politikai hegemoniát látni Látium felett; hogy ez valószínűleg Látiumban sem jelentett többet, mint az eliai tiszteleti főnökség **) Görögországban. E latin szövetség terjedelme és jogi tartalma egyáltalán valószínűleg laza és változékony volt; de azért nem volt és nem maradt különböző, törzsre nézve többé kevésbé idegen községek esetleges halmaza, hanem a latin törzs jogi és szükségképi kifejezése. Ha a latin szövetség talán nem foglalt is magában minden időben

*) A latin ünnep egyenesen „fegyvernnyugvásnak“ (*indutiae* Macrob. Saturn. 1,16; *ἐκχειρία* Dionys. 4,49) neveztetik s tartama alatt nem volt szabad háborút kezdeni. (Macrob. i. h.)

**) Azon régiebb és újabb korban gyakran tett állítást, mintha Alba egykor a *symmachia* alakjában Látium felett uralkodott volna, tüzetesebb vizsgálat mellett misem támogatja. Az egész történelem nem a nemzet egyesüléséből, hanem elforgácsoltságából indul ki, s alig valószínű, hogy azon feladatot, melyet Róma századok küzdelmei által végre megoldott, Látium egyesítését, már előbb egyszer Albának sikerült volna megoldania. Figyelemre méltó az is, hogy Róma a latin községekkel szemben sohasem igényelte magának, mint Alba örököse, az uralkodás jogát, hanem beérte a tiszteletbeli főnökséggel, mely, midőn az anyagi hatalommal egyesült, Róma hegemoniai igényeinek támaszúl szolgált. Oly kérdésben, mint ez, tulajdonképi bizonyítékokról sehol sem lehet szó, s legkevésbé elégségesek egyes írók oly helyei, mint Festus *v. praetor* 241. l. és Dionys. 3, 10, arra, hogy Albát latin Athénnek tegyék.

minden latin községet, nem-latint mégis sohasem fogadott be tagjai közé, — hasonmásai Görögországban nem a delphii amphiktiónia, hanem a boeotiai és aetoliai szövetkezések.— Ez általános körvonalokkal be kell érünk: minden kísérlet a vonalok élesebb kidomborítására a képet csak meghamisítaná. Azon változatos játék, melyben a legrégebb politikai atómok, a vidékek, Látiumban egymást kereshették vagy kerülhették, oly tanuk jelenlétében folyt le, kik a látottakat nem tudták feljegyezni, s be kell érünk azon egy és maradandó körülménnyel, miszerint egy közös középpontban, ha egyediségüket nem áldozták is fel, de mégis ápolták és fokozták a nemzeti összetartozás érzetét, s ezzel előkészítették a haladást a vidéki particularismusból, melyen minden néptörténet kezdődik és kezdődni kénytelen, a nemzeti egyesülésre, melyen minden néptörténet végződik, vagy legalább melyen mindegyiknek végződnie kellene.

IV. FEJEZET.

Róma keletkezése.

Mintegy három német mértföldnyire a Tiberis folyó Ramniak. torkolatától, a víz mentében felfelé, mindkét parton közép-magasságú dombok emelkednek fel, magasabbak a jobb, alacsonyabbak a bal parton; ez utóbbiakhoz legalább harmadfél ezredév óta a rómaiak neve fűződik. Azt természetesen nem tudjuk megmondani, mikép és mikor támadt; bizonyos csak az, hogy az előttünk ismeretes legrégebb névalakban a vidék lakóinak neve nem romanusok, hanem ramniak (*Ramnes*) volt; s ezen, a régebb nyelvkorokban divatos, a latinból azonban már korán eltűnt hangcsere*) ékesszólo bizonyítéka a név minden emlékezetet meghaladó régiségének. Biztosan származtatni e szót lehetetlen; meglehet, hogy a ramniak erdő- vagy bozótlakók voltak. — De nem szorítkoztak csupán a Tiberis-parti halmokra. A legrégebb római polgárság osztályozásában fennmaradt annak nyoma, hogy az három, egykor valószínűleg füg-

*) Hasonló hangcsere taláunk például a következő, egytől egyig legrégebb nemű szóképzésekben: *pars portio*, *Mars mors*, a régi *farreum*, *horreum* helyett, *Fabii Fovii*, *Valerius Volesus*, *vacuus vocivus*.

getlen vidék népségének, a ramniaknak, titiosoknak és lucereknek egységes közállományyá összeolvadásából keletkezett, tehát olynemű synoikismusból, milyenből Attikában Athén származott *). Mily ősréginek kellett a község e felhármalásának lennie **), világosan mutatja már az is, hogy a rómaiak, főkép közjogi tekintetben „osztás“ és „rész“ helyett rendszerint „felhármalást“ (*tribuere*) és „harmadot“ (*tribus*) mondanak, s e kifejezés, mint a német s más nyelvek „quartier“-je, eredeti számjelentését csakhamar elvesztette. E három egykori község és mostani rész mindenike még az egyesülés után is a közös határ egy-egy harmadát bírta, s úgy a polgári őrségben, mint az öregek tanácsában egyenlő mértékben vala képviselve; a minthogy a szentségi ügyekben is majd minden legrégibb collégium, a szent szűzek, a tánczosok, a szántótestvérek, a farkasszövetség, a madárnézők tagjainak hárommal osztható száma is valószínűleg e hármas felosztásból veszi eredetét. E három elemmel, melyre Róma legrégibb pol-

*) Valódi összeköltözés nem jár szükségkép a synoikismussal; mindenki, mint azelőtt, a maga birtokán lakik, de ezentúl valamennyi számára egy tanács- és hivatalház építtetik. Thukyd. 2, 15; Herodot 1, 170.

***) Tekintettel az attikai *τριτῶς*-re s az umber *trifo*-ra, itt még azon kérdést is felvethetnők, vajon a község három részre osztása nem græco-itáliai alapforma-e; mely esetben a római község felhármalását nem kellene több, egykor önálló törzs összeolvadására visszavezetni. De hogy ily, a hagyomány ellen annyira fellázadó feltevést felállíthassunk, ahhoz szükséges volna, hogy a felhármalás græco-itáliai területen nagyobb mérvben lépjen fel, mint a milyenben fellépni látszik, és mindenütt egyformán a szervezet alapjául szolgáljon. Meglehet, hogy az umberek a *tribus* szót csak a római uralom befolyása alatt sajátították el; az osk nyelvben nem lehet azt bizonyossággal kimutatni.

gársága oszlott, a legképtelenebb visszaélések követték el; azon együgyű vélemény, mintha a római nemzet vegyes nép volna, erre támaszkodik s különböző módon töri magát a három nagy itáliai fajt a legrégebb Róma alakító elemeiként bemutatni, s azon népet, mely mint kevés más nép, nyelvét, államát és vallását tisztán és népiesen bírta fejleszteni, etrusk és sabíni, hellen, sőt még pelasg nép-maradványok zagyva keverékévé változtatni. E részint képtelen, részint alaptalan feltevések elejtése után azt, a mi a legrégebb római község alkotó elemeinek nemzetiségéről mondható, kevés szóba foglalhatjuk össze. Nem vonható kétségbe, hogy a ramniak latin törzs voltak, miután az új római község tőlök vette nevét, tehát egyszersmind nekik kellett az egyesült község nemzetiségét lényegében meghatározniok. A lucerek eredetéről egyebet nem mondhatunk, mint hogy misem gátol abban, hogy őket a ramniakkal együtt a latin törzshöz ne számítsuk. Ellenben e községek másodikának származási helyéül egyhangúlag Sabína jelöltetik ki, s ez legalább egy, a titiusi testvérületben megőrzött hagyományra vezethető vissza, mely szerint e papi collégium a titiusoknak a közös községbe történt belépésök alkalmával a sabíni külön rituale fenntartására alapítottatott. Lehet tehát, hogy igen régi korban, midőn a latin és sabin törzsek nyelvben úgy, mint erkölcsökben, sokkal kevesebbé éles ellentétben álltak egymással, mint utóbb a rómaiak s a samnítok, egy sabelli község valamely latin vidéki szövetkezésbe belépett, — s miután a titiusok a régibb és hitelesebb hagyományban kivétel nélkül a ramniak előtt foglalnak helyet, valószínűleg oly módon, hogy a betolakodó titiusok a régibb ramniakra a synoikismust rájuk kényszerítették. Különböző nemzetiségek vegyülése itt tehát minden esetre fordúlt elő; de aligha

volt mélyebb hatású, mint például a sabíni Attus Claudiusnak vagy Appius Claudiusnak s társainak és véden-
 czeinek néhány századdal utóbb bekövetkezett beköltözése
 Rómába. A titiusok régi felvétele a ramniak közé ép oly
 kevéssé jogosít fel arra, hogy a községet miatta a vegyes
 népségek közé soroljuk, mint a Claudiusoknak befogadása
 a rómaiak kebelébe. Talán egyes, a rituáléban tovább
 tenyésző nemzeti intézmények kivételével, sabelli elemek-
 nek Rómában nem is akadunk sehol nyomukra, s főleg a
 latin nyelv e feltevést épen semmivel sem támogatja*).
 És csakugyan több mint feltűnő volna, ha egy, a latinnal
 legközelebbi rokonságban álló törzshöz tartozó egyetlen
 községnak beillesztése a latin nemzetiséget csak észre-
 vehető mértékben is megzavarta volna; miben mindennek
 felett azt kell eszünkben tartanunk, hogy azon időben,
 melyben a titiusok a ramniak mellett letelepedtek, a latin
 nemzetiség nem Rómán, hanem Látiumon alapúlt. Az új
 háromtagú római közönség, daczára egyes, netalán sabelli
 alkat-elemeinek, nem volt egyéb, mint a mi a ramniak
 községe vala : része a latin nemzetnek.

Róma mint
 Látium em-
 póriuma.

Sokkal előbb, mint midőn a Tiberis partján városi
 letelepülés keletkezett, az említett ramniak, titiusok és
 lucerek eleinte külön, majd egyesülten valószínűleg bírtak

*) Ámbár azon régibb vélemény, mely szerint a latin, görög
 és nem-görög elemekből álló vegyes nyelv, ma már mindenfelé elej-
 tetett, mégis akadnak még gondolkozó bűvárok is (pl. Schwegler
 R. G. I. 184, 193.), kik a latinban két közelrokon itáliai dialektus
 vegyülékét látják. De hiába kérjük, mi teszi e feltevést akár nyelvi
 akár történeti szempontból szükségessé. Ha valamely nyelv közép-
 tagnak látszik két más nyelv közt, minden nyelvbűvár tudja, hogy
 ez ép oly könnyen, sőt gyakrabban alapúl organikus fejlődésen, mint
 külső vegyülésen.

a római dombokon várakkal, és szántóföldeiket a körülfekvő falvakból mívelték. E legősibb kornak hagyománya lehet a „farkasünnep“, melyet a Quinctiusok nemzetsége ült a palatini dombon; egy paraszt- és pásztorünnep, mely bármely másnál inkább megőrizte a patriarchális egyszerűség ártatlan tréfáit, s eléggé meglepőleg, valamennyi pogány ünnep közül még a keresztyén Rómában is legtovább tartotta fenn magát. — E telepekből támadt a későbbi Róma. Tulajdonképi város-alapításról, minőt a monda említ, természetesen semmikép sem lehet szó: Róma nem egy napon épült. De komoly megfontolást érdemel az, hogy mily úton jutott Róma oly gyorsan előkelő állásra Látium határain belül, míg a talajviszonyok után ítélve inkább az ellenkező lett volna várható. Azon terület, melyen Róma fekszik, kevésbé egészséges és kevésbé termékeny a legtöbb ó-latin város területénél. A szőlőtő s a fügefa Róma közvetlen közelében nem tenyészik jól, nagy a hiány gazdagvízű forrásokban, — mert sem a Camenák különben kitünő forrása a cápuai kapu előtt, sem az utóbb Tullianumban ásott capitóli kút, nem ad sok vizet. Ehhez járul a folyó gyakori kiáradása, mely igen csekély esése folytán az esős időben nagy tömeggé gyűlt hegyi vizeket nem képes elég gyorsan a tengerbe szállítani, s ennél fogva a dombok közt nyíló völgyeket és lapályokat előnti és beiszapolja. A települőre nézve a helyiség legkevesbé sem csábító, s már az ókorban keletkezett azon vélemény, hogy a bevándorló parasztok első, természetszerű letelepedése egy áldott tartomány közepében ez egészségtelen és terméketlen darab földre nem irányúlhatott, hanem hogy e város alapítására a szükségnek vagy inkább valamely más különös oknak kellett alkalmúl szolgálnia. E sajátságos körülménynek már a legenda is bírt tudatával,

azon történeteske, mely szerint Rómát az albai királyfiak Romulus és Remus vezérlete alatt Albából kivált települők alapították, nem más, mint a legrégebb quasihistóriának naiv kísérlete a város sajátságos keletkezésének ily kedvezőtlen helyen, kimagyarázására, s egyszersmind Róma keletkezésének összekapcsolására Látium fővárosával. Ily regéktől, melyek történelem akarnak lenni, de nem egyebek nem épen szellemdús autoschediasmáknál, a történelemnek mindenek előtt meg kell szabadúlnia; de talán még tovább is mehet egy lépéssel, és positiv sejtelmét nyilváníthatja, ha nem is a helység keletkezésének, hanem gyors és feltűnő felvirágzásának és Látiumban elfoglalt különállásának okai felett. — Vegyük fel mindenek előtt a római terület legrégebb határait. Kelet felé Antemnæ, Fidenæ, Cænina, Collatia, Gabii városok közvetlen közelében, részben kevesebb mint egy mértföldnyi távolságban fekszenek a serviusi Róma kapuitól s a vidék határának közvetlenül a város kapui előtt kellett elvonúlnia. Dél felé három német mértföldnyi távolságban két hatalmas községet találunk, Tusculumot és Albát, s a római városi terület erre úgy látszik mindössze a cluiliusi árokig terjedt, mely egy német mértföldnyire van Rómától. Épen így dél-nyugoti irányban a Róma és Lavínium közti határ már a hatodik mértföld-kőnél volt. Míg így a belföld felé a római vidék mindenfelől a lehető legszűkebb határok közé szorítottatott, másrészt a legrégebb idők óta a Tiberis mindkét partján szabadon terjedt a tenger felé, a nélkül hogy Róma és a tengerpart között valamely, egy megye központja gyanánt előtérben álló helységre, régi megyei határok bármely nyomára akadnánk. A monda, mely minden dolognak eredetéről értesülve van, természetesen erről is el tudja mondani, hogy a Tiberis jobb partján levő

római birtokokat, a „hét tanyát“ (*septem pagi*) s a torkolat melletti fontos sóbányákat Romulus király foglalta el a veiektől, hogy Ancus király a Tiberis jobb partján a hídfőt, a Janus-hegyet (*Janiculum*) megerősítette, a balon pedig a római Piræust, a „torkolat“ (*Ostia*) melletti kikötő várost építette. De annak, hogy az etrusk parton levő birtokoknak már a legrégebb római határhoz kellett tartozniok, erősebb bizonyítékául szolgál a „teremtő istennőnek“ (*dea dia*) épen itt, az utóbbi kikötői út negyedik mértföld-kövénel fekvő ligete, a római szántóvető-ünnep és a földművelők testvérületének ősrégi székhelye; és csakugyan, emlékezetet meghaladó idők óta, a Romiliusok nemzetsége, kétség kívül a legelőkelőbb valamennyi rómaiak közt, épen itt volt letelepedve; a Janiculum része volt magának a városnak, Ostia pedig polgártelep, azaz külváros vala. Ez véletlen nem lehet. A Tiberis természetes kereskedelmi útja Látiumnak, torkolata a kikötőkben szegény parton, szükségképi kiszálló helye a tengerészeknek. A Tiberis továbbá ősrégi idők óta a latin törzs természetes határvédje éjszaki szomszédai ellen. A latin folyami és tengeri kereskedés rakodó helyéül s Látium tengeri határvárául Rómánál alkalmasabb hely nem létezett, mely az erős fekvés és a folyó közvetlen szomszédóságának előnyeit magában egyesítette, mely a folyó mindkét partján egészen torkolatáig uralkodott, mely a Tiberisen vagy az Anión lefelé jövő hajónak épen úgy keze ügyében feküdt, mint a hajók akkori mérsékelt nagysága mellett a tengerésznek, s mely a tengeri rablók ellen biztosabb védelmet nyújtott, mint a közvetlenül a tenger partján fekvő helyek. Hogy Róma, ha keletkezését nem is, de jelentőségét e kereskedelmi és stratégiai viszonyoknak köszöni, annak további számos nyomaira is akadunk,

melyek egészen más fontossággal bírnak, mint a történeti beszélykéek adatai. Innen erednek az ősrégi viszonyok Cærével, mely Etruriára nézve az volt, a mi Látiumra nézve Róma, s ennek legközelebbi szomszédja és kereskedő barátja lett; innen a Tiberis hídjának s általában a hídépítésnek rendkívüli jelentősége a római közéletben; innen a gálya a város czímerében. Innen származik az ősrégi római kikötővám, melynek eredetileg csak az volt alávetve, a mi elárúsítás végett (*promercale*), az azonban nem, a mi a kirakó saját használatára (*usuarium*) hozatott Ostiába vagy vitetett ki belőle, mely tehát tulajdonkép a kereskedés megadóztatása vala. Innen ered, hogy előbbre is tekintsünk, a vert pénznek aránylag korai divata s a tengeren túli államokkal jókor kötött kereskedelmi szerződések Rómában. Ez értelemben minden esetre lehet, hogy Róma, mint a monda beszéli, inkább teremtett, mint magától keletkezett város volt, s a latin városok közt inkább a legújabb, mintsem a legrégebb. A vidék kétség kívül némileg már míveltetett s az albai hegység, valamint a Campagna sok más magaslata már meg volt rakva várakkal, midőn a Tiberis partján a latin határ-empórium keletkezett. A felett, vajon a latin szövetség valamely végzése, egy elenyészett városalapító geniális választása vagy a forgalmi viszonyok természetes fejlődése teremtette-e Rómát, — még csak sejtelmet sem kockáztathatunk. De ha Rómának mint empóriumnak helyzetét Látiumban felismertük, egy más következtetés ötlük elénkbe. A mint a történelem homályában hajnalodni kezd, Róma már mint egységes, elzárt város áll szemben a latin községek szövetségével. A latinok szokása: nyílt falvakban lakni s a közös várat csak ünnepek és gyülekezetek számára vagy a szükség esetében használni fel, a római vidéken kétség kívül

sokkal gyorsabban korlátoztatott, mint bárhol másutt Látiumban. Nem, mintha a római megszűnt volna paraszttelkét maga művelni vagy tulajdonképi otthonának tekinteni; de már a Campagna rossz levegője szükségkép azt eredményezte, hogy lakását a mennyire lehetett, inkább a város szellősebb és egészségesebb dombjaira tette át; s a parasztságon kívül itt már ősrégi idő óta nagyszámú, idegenek és benszülöttekből álló, nem földművelő népségnek kellett laknia. Ily módon némiképp megmagyarázható az ó-római terület népességének sűrűsége, mely legfeljebb $5\frac{1}{2}$ □ mértföldnyi, részben homokos és iszapos területen már a város legrégebb alkotmánya szerint 3300 szabad emberre menő polgári őrséget állított ki, melynek tehát legalább 10,000 szabad emberből kellett állnia. De még ez sem elég. A ki a rómaiakat és történetüket ismeri, az tudja, hogy úgy magán, mint nyilvános tevékenységöknek sajátos jelleme városiasságukban és kereskedelmi szellemökben rejlik, s hogy a különbség, mely őket a latinoktól s általában az itáliaiaktól elválasztja, abban áll, a mi-ben a polgár a paraszttól különbözik. Róma nem kereskedő város ugyan Korinth vagy Karthágó mintájára; mert Látium lényegében földművelő ország s Róma közvetlenül és mindenek felett latin város volt és maradt. A mi azonban Rómát a többi latin városok sorából kiemeli, minden esetre kereskedői helyzetére s azon szellemre vezetendő vissza, mely ennek folytán polgárságát áthátotta. Ha Róma a latin tartomány kereskedelmi központja volt, akkor könnyen megérthető, hogy a latin mezőgazdaság mellett és felett benne gyorsan, erőteljesen fejlődött ki a városi élet, s hogy ezzel különállásának alapja meg volt vetve. Róma ezen kereskedelmi és stratégiai fejlődését kísérni sokkal fontosabb és kivihetőbb azon meddő feladatnál:

az őskor jelentéktelen és egymástól csak kevésben különböző községeit vegytanilag analysálni. E városi fejlődést a város fokozatosan támadt körülsánczolásairól és megerősítéséről szóló hagyományokban még némileg felismerhetjük, mely erődítmények építésének szükségkép karöltve kellett járnia a római községnek városi jelentőségre való fejlődésével.

A palatini város és a hét hegy.

Azon eredeti városi telep, melyből századok folytán Róma keletkezett, hiteles bizonyítékok szerint, csak a Palatint, későbbi korban még a „négysegletű Rómát“ (*Roma quadrata*) foglalta magában, mely a palatini domb szabálytalan négyszögalakjától vette nevét. Ez első városgyűrű kapui és falai egészen a császári korig láthatók valának; amazok közül kettőt, a Porta Románát S. Giorgio in Velabro mellett s a Porta Mugionist a Titus diadalíve mellett, fekvésökről még ma is ismerjük, s a palatini falgyűrűt, legalább az Aventin és Cælius felé eső oldalain, még Tacitus saját észlelése alapján írja le. Számos nyom arra mutat, hogy itt volt a városi telep középpontja és ősi fészke. A Palatinon volt annak szent jelképe, az úgynevezett „berendezés“ (*mundus*), melybe az első települők mindenből, mire a háznak szüksége van, bizonyos mennyiséget, s ezenkívül egy göröngy földet tettek a szeretett haza talajából. Itt állt továbbá azon épület, melyben valamennyi kúria, mindegyik saját tűzhelyénél, istentiszteleti és más céllokból összegyűlt (*curiæ veteres*). Itt volt az „ugrók“ gyűlháza (*curia saliorum*), egyszersmind Mars szent pajzsainak őrzési helye, a „farkasok“ szentélye (*lupercal*), és Jupiter papjának lakása. A város alapítási mondája legnagyobb részben e dombhoz és aljához fűződik, itt mutatták a hívőnek Romulus szalmafedelű házát, nevelőatyjának Faustulusnak pásztorkunyhaját, a szent

fügefát, melyen a két ikret hordó szekrény fennakadt, azon somfát, mely a város alapítójának az Aventinről a circus völgyén keresztül a falgyűrűbe dobott kopjája nyeléből nőtt ki s más efféle szentségeket. Tulajdonképi templomok e korban még ismeretlenek valának, s ezért ilyeneket a régibb korból a Palatin sem képes felmutatni. A községi terek azonban már jókor máshová tétettek át s ez által elenyésztek; és csak sejtethjük, hogy a *mundus* körüli szabad tér, mely utóbb Apollo terének neveztetett, talán a polgárság és senátus legrégebb gyülekezési helye, s maga a *mundus* felett felállított emelvény a római község legrégebb törvénylátó helye lehetett. — Ellenben a „hét hegy ünnepében“ (*septimontium*) fennmaradt emléke azon mind inkább kiterjedő településnek, mely lassanként a Palatin körül keletkezett, minek folytán egy külváros támadt a másik után, mindenik külön, bár gyöngébb sánczolatok által megvédve, s a Palatin eredeti falgyűrűjéhez támaszkodva, mint az ingoványos földön a külső töltések a főtöltéshez. A „hét gyűrű“ maga a Palatin; a Cermalus a Palatin lejtője, azon mocsár (*velabrum*) felé, mely a legrégebb korban közte és a Capitolium közt elterjedt; a Velia azon dombhát, mely a Palatint az Esquilínnel összekötötte, de később a császári építkezések által majdnem egészen eltűnt; a Fagutal, az Oppius és a Cispus, az Esquilín három csúcsa; végre a Sucúsa vagy Subúra, egy a S. Pietro in Vincoli alatt az Esquilín és Quirinál közti völgyben, azon földsánczon kívül épített vár, mely a Carnæbeli új várost fedezte. Ezen, világosan nem egyszerre emelkedett építkezésekben a palatini Róma legrégebb története bizonyos fokig eléggé tisztán van megírva, főképp ha a legrégebb tagolás alapján készült későbbi serviusi kerületi felosztást vele összevetjük. — A Palatín volt a

római község ősi fészke, a legrégebb s kezdetben egyetlen falgyűrű; de a városi település Rómában, mint mindenütt, nem a váron belül, hanem alatta vette kezdetét, s a legrégebb települések, melyekről valamit tudunk, azok, melyek utóbb a serviusi város-felosztásban az első és második negyedek képezik, körben fekszenek a Palatin körül. Így az, mely a Cermalus lejtőjén feküdt a tusk utczával, melyből alkalmasint a cæreiek és rómaiak közt már a palatini városban kifejlődött élénk kereskedelmi forgalom emléke szól hozzánk, s a veliai telep, mely kettő utóbb a serviusi városban magával a várdombbal együtt egy negyedet képezett. Továbbá az utóbbi második negyed alkatrészei: a Cæliuson fekvő külváros, mely valószínűleg annak csak végső csúcsát foglalta el a Colosseum felett; a Carinæen, vagyis azon magaslaton fekvő, melyben a Palatin felé az Esquilin végződik; végre a Subúra völgye és elővédei, melytől az egész negyed nevét vette. E két negyed együtt véve teszi ki a kezdődő várost, s ennek subúrai kerülete, mely a vár alatt körülbelül Constantin diadalívétől egészen a S. Pietro in Vincoli templomig s az ez alatt fekvő völgyben terjedt ki, úgy látszik, a tekintélyesebb s talán egyszersmind régebbi rész vala, mint azon helyek, melyeket a serviusi szervezés a palatini kerületbe kebelezett be, miután a negyedek rangfokozatában ezt megelőzi. Az e két városrész közti ellentétnek nevezetes emlékét tartotta fenn az utóbbi Róma szent szokásainak egyik legrégebbje, az októberi lónak évenként a Mars mezején történt feláldozása: e ló fejéért ez ünnepen késő korig küzdtek a Subúra és a szent utca férfiai egymással, s a szerint, a mint az egyik vagy a másik győzött, a lófej vagy az — ismeretlen fekvésű — mamiliusi toronyra a Subúrában, vagy a Palatin alatti királyházra

szegesztetett ki. Az ó-város két része küzdött itt egyenjogú versenyzésben egymással. Ekkor tehát az Esquiliák — mely név, tulajdonképi értelmében használva a Carinæet kizárja — tényleg az voltak, a mit nevök jelent, vagyis külépitmények (*ex-quiliæ*, mint *inquilinus*, ebből: *colere*), azaz külváros; a város utóbbi felosztásában a harmadik negyedde lettek, s ez a subúrai és a palatíni mellett mindig kevésbé tekintélyesnek tekintetett. Lehet, hogy a hét hegy községe még más szomszédos magaslatoakat, mint a Capitolt s Aventint is megszállotta; mindenek előtt a Tiberis-sziget természetes hídoszlopára épített karóhid (*pons sublicius*) — mit a pontifexek collégiuma egymaga is eléggé bizonyít — valószínűleg állott már ekkor, s az etrusk parton levő hídfő, a Janiculum magaslata, is aligha magára nem vonta már a rómaiak figyelmét; de a község még egyiket sem vonta be erődtítményeinek körébe. Azon rendeletnek, mely mint a rituále tétele a legkésőbb korig megtartatott, s mely szerint a hídnak minden vas nélkül, tisztán fából kelle építtetnie, eredetileg nyilván azon gyakorlati célja volt, hogy a híd csak repülő híd legyen, melyet bármikor könnyű legyen lebontani vagy elégetni: ebből látjuk, mily sokáig volt bizonytalan s változandó a római községnek uralma a folyó ezen átkelési pontja felett. — Ezen lassanként támadt városi telepeknek valamely viszonyát azon három községhez, melyre a római, emlékezetet meghaladó idők óta, államjogilag oszlott, felismerni lehetetlen. Miután a ramniak, titiusok és lucerek, úgy látszik, kezdetben önálló községek voltak, eredetileg természetesen külön-külön kellett letelepedniök; de magán a hét halmon semmi esetre sem laktak külön elsánczolásokban; s a mi effélet a régi vagy új korban kigondoltak, azt az értelmes történetbúvár egy sorba fogja helyezni a

palatíni ütközettel s a Tarpeiáról szóló kedves mesével. Valószínűbb az, hogy már a legrégibb város két, negyede, Subúra és Palatín, s épen így a külvárosi részek is, három-három részre oszlottak a ramniak, titiusok és lucek közt; a mivel összefüggésben állhat az, hogy később úgy a subúrai és palatíni, mint minden utóbb ezekhez járult városrészben három-három pár Argei - kápolna állt. Története talán volt a palatíni héthalomvárosnak; ránk semmi más hagyomány nem szállt róla, mint az, hogy létezett. De valamint az erdő levelei, habár emberszemtől nem látva hullanak le, az új tavasz ágját vetik meg, úgy készítette elő a hét halom elenyészett városa a történelmi Róma helyét.

A dombi
rómaiak a
Quirinálon.

A palatíni város azonban nem volt az egyetlen, mely a serviusi falak által utóbb bekerített körben régi idők óta fennállt; hanem szemben vele közvetlen szomszédságában egy második is feküdt a Quirinálon. A „régí vár“ (*Capitolium vetus*) Jupiternek, Júnónak és Minervának egy szentélyével, a szótartás istennőjének templomával, melyben az államszerződések nyilvánosan kitétettek, világos hasonmása a későbbi Capitoliumnak Jupiter, Juno és Minerva templomával s a római hűségnek hasonlókép nemzetközi jogi levéltárrá avatott templomával, és biztos jele annak, hogy egykor a Quirinál is egy önálló politikai test középpontját képezte. Ugyanerre mutat Marsnak kettős tisztelete a Palatínon és Quirinálon: mert Mars a harczosnak mintaképe s az itáliai polgári községek legrégibb főistene. Ezzel összefüggésben áll továbbá az is, hogy ennek szolgálói, az ugrók (*salii*) és farkasok (*luperci*) két ősrégi egyesülete kétszeresen voltak meg a későbbi Rómában, s a palatíni mellett quirináli ugró-sereg, a palatíni quintiusi farkasok mellett fábiusi farkas-egylet is létezett,

melynek szentélye igen valószínűleg a Quirinálon állt *). Mind ezen, már magokban véve is jelentékeny nyomok még nagyobb fontosságot nyernek, ha megemlékezünk arról, hogy a palatíni héthalomvárosnak pontosan ismert körfala a Quirinált kizárta, s hogy később a serviusi Rómában, míg a három első kerület az egykori palatíni városnak felel meg, a negyedik kerület a Quirinából s a vele szomszédos Viminálból alakított. Ez magyarázatát adja annak is, miért építettek a városfalon kívül az Esquilín és Quirinál közti mélyedésben a Subúra erős védművei, — itt ért t. i. össze a két határ, s a palatíniaknak, miután a völgyet birtokukba vették, a quirináliak elleni védelemre várat kellett építeniök. — Végre, a név sem enyészett el, mely alatt a quirináliak magokat palatíni szomszédjaiktól megkülönböztették. Míg a palatíni város magát a „hét hegy városának“, polgárait pedig „hegyieknek“ (*montani*) nevezi, s a „hegy“ név, mint minden hozzájuk tartozó

*) Hogy a quinctiusi lupercusok a fabiusiakat rangban megelőzték, abból tűnik ki, hogy a mesélők Romulusnak a Quinctiusokat, Rémusnak pedig a Fábiosokat tulajdonítják. (Ovid. *Fast.* 2, 373. s köv.; *Vict. de orig.* 22.). Hogy a Fábiosok a dombi rómaiakhoz tartoztak, bizonyítja nemzetiségi áldozatuk a Quirinálon (*Liv.* 5, 46. 52.), függjön bár ez össze a lupercáliákkal vagy nem. — Egyébiránt azon collégium lupercusának neve a felirásokban (Orelli 2253.) *Lupercus Quinctialis vetus*; s a Kæso előnév (lásd: *Röm. Forsch.* 1, 17.), mely igen valószínűleg a lupercal-cultussal függ össze, kizárólag a Quinctiusoknál és Fábiosoknál található; az írónál divatos formák: *Lupercus Quinctilius* és *Quinctilianus* tehát el vannak éktelenítve, s a collégium nem az aránylag későbbi Quinctiliusoké, hanem a sokkal régibb Quinctiusoké. Ha ezzel ellentétben a Quinctiusok (*Liv.* 1, 30.) vagy Quinctiliusok (*Dion.* 3, 29.) az albai nemzetségek közt soroltnak fel, akkor ebben helyesebb lesz az utóbbi olvasásnak adni előnyt, a Quinctiusit pedig az ó-rómainak tekinteni.

magaslatot, úgy s mindenek felett a Palatínt megilleti, addig a Quirinál csúcsa, bár nem alacsonyabb, sőt valamivel magasabb annál, valamint a hozzá tartozó Viminálé, a szabatos nyelvhasználatban soha másnak, mint „dombnak“ (*collis*) nem nevezetik; sőt a *sacralis* okmányokban a Quirinál nem egyszer röviden „dombnak“ nevezetik minden további hozzátétel nélkül. Ennek megfelelőleg az ezen magaslatról kivezető kapu közönségesen dombkapunak (*porta collina*), Mars ott lakó papsága dombi papságnak (*salii collini*) nevezetik, ellentétben a palatíni papsággal (*salii palatini*), az ezen kerületből alakított negyedik serviusi városnegyed pedig dombnegyednek (*tribus collina*)*). A „rómaiaknak“ első sorban kétség kívül e vidékhez tapadó nevét e domblakosok e mellett valószínűleg ép úgy felvették, mint a hegyek lakói s talán dombi rómaiaknak (*Romani collini*) nevezték magokat. Lehetsé-

*) Ha azon magaslat nevéül, melyen a dombi rómaiak székelték, utóbb a Quirinus-domb neve szerepelt, azért még semmikép sem szabad a Quirites nevet úgy tekinteni, mintha eredetileg a quirináli polgárság számára lett volna fenntartva. Mert minden későbbi nyom, mint láttuk, e tekintetben a *Collini* névre vezet; másrészt pedig kétségbe vonhatatlanul bizonyos, hogy a Quirites név kezdetben úgy, mint utóbb, egyszerűen a teljes polgárt jelenti és a *montani* és *collini* közti ellentéthez semmi köze nincs (v. ö. alább 5. fejj.). A Quirinális utóbbi elnevezése azon alapszik, hogy a *Mars quirinus*, a dárdaviselő halálisten eredetileg úgy a Palatínon, mint a Quirinálon tiszteltetett, a minthogy a legrégebb, az utóbb Quirinus-templomnak nevezett templomnál talált felírások ez istenséget egyenesen Marsnak hívják, — később azonban a megkülönböztetés kedvéért a hegyi rómaiak istene mindenek felett Marsnak, a dombi rómaiaké pedig leginkább Quirinusnak neveztetett. — Ha a Quirinál ezenkívül még *collis agonalis*-nak, áldozatdombnak is nevezetik, ez csak azt fejezi ki, hogy a dombi rómaiak *sacralis* középpontját képezte.

ges, hogy a két szomszéd város közti ellentétben egyszersmind a törzsi különbségnek is része volt, de oly bizonyítékunk, mely elégséges volna arra, hogy alapján egy, latin földön keletkezett községet idegen törzsunek nyilvánítsunk, nincs egy sem, még a quirináli községre vonatkozólag sincs *).

Ily módon e korban Róma területén a palatíni hegyi s a quirináli dombi rómaiak, mint két külön s egymással kétség kívül gyakori viszátkodásban álló község álltak szemben egymással, körülbelül úgy, mint a mai Rómában a Montigianik és Trasteverinik. Hogy a hét hegy köz-

A palatíni és quirináli községek viszonya.

*) A mit némelyek ilyennek akarnak tekinteni (v. ö. péld. Schwegler, R. G. 1. 480.), az lényegében csak egy, Varro által felállított s a későbbiek által szokás szerint egyhangúlag utána mondott etymologiai-históriai feltevésből áll, mely szerint a latin *quiris*, *quirinus* rokon a sabin *Cures* városnévvel, s ennél fogva a Quirinál dombját curesiek népesítették volna be. E szók nyelvi rokonsága valószínű; de az kézzel fogható, hogy ama históriai következtetés belőle nem helyesen vonatott le. Hogy az e hegyen levő régi szent-ségek — melyek közt azonban egy „latiári dombot“ is találunk — sabiniak, ez ugyan állíttatott, de be nem bizonyított. Mars quirinus, Sol, Salus, Flora, Semo Sancus vagy Deus fidius ugyan sabin, de egyszersmind latin istenségek, melyek valószínűleg azon korban keletkeztek, midőn a latinok és sabinok még el nem válva éltek együtt. Ha a később háttérbe lépő Quirinál szentélyein első sorban oly nevet találunk, mint a Semo Sancusét (v. ö. a róla nevezett *porta sanqualist*), mely különben a Tiberis szigetén is előfordúl, minden elfogulatlan történetbúvár ebben csak a cultusok nagy régiségének, de nem annak bizonyítékát fogja látni, hogy egy szomszéd országból vétettek át. Ezzel nem akarom tagadni azon lehetőséget, hogy itt régi törzsi ellentétek ennek daczára szerepeltek; de ha csakugyan így volt is, reánk nézve teljesen elenyésztek, s a sabini elemekről Rómában traktáló és kortársainknál divatos elmékedések csak arra valók, hogy efféle, az ürességből csak új ürességbe vezető tanulmányok füzése ellen komoly óvszerül szolgáljanak.

sége a quirinálit már igen régen nagyban felülhaladta, azt biztosan következtethetjük úgy új- és külvárosainak nagyobb terjedelméből, mint azon háttérbe szorításból, melyet az egykori dombi rómaiaknak a későbbi serviusi rendezésben minden tekintetben el kellett tűrniök. De magában a palatíni város kebelében is aligha haladt az egység a telep különböző alkatrészeinek valódi és tökéletes egybeolvadásáig. Mikép küzdött a Subura és a Palatín egymással évenként a löfejért, már említettük; de valószínű az is, hogy az egyes hegyek, sőt az egyes cúriák is — közös városi tűzhely még nem volt, hanem a különböző cúriák tűzhelyei, ámbár ugyanazon helyiségben, de mégis egymás mellett álltak — inkább bírtak elkülönöttségök mintsem az egység érzetével, s hogy az egész Róma inkább több városi telep összesége volt, mint egységes város. Sok nyom mutat arra is, hogy a régi és hatalmas családok házai mintegy vár módra valának építve s képesek voltak a védelemre, tehát kétség kívül rá szorultak is. Csak azon nagyszerű sánczépítmény, mely Servius Tullius királynak tulajdoníttatik, foglalta nem csak ama két palatíni és quirináli várost, hanem még az ezek gyűrűin kívül fekvő magaslatokat, a Capitolt és Aventínt is egyetlen nagy falgyűrűbe, s teremtette ezzel az új Rómát, a világtörténelem Rómáját. Mielőtt azonban e hatalmas mű megkezdett volna, Róma helyzete a körülötte elterülő vidék irányában kétségkívül gyökeres változáson ment keresztül. Valamint azon korszak, melyben a földművelő Róma hét halmán csak úgy vonta az ekét, mint Látium egyéb magaslatain, s az állandóbb telepedés egyetlen kiindulási pontjait csak az egyes csúcsokon levő, rendszeren üresen álló menedékhelyek képezték, megfelel a latin törzs legrégebb, kereskedelem- és tett nélküli korszakának; vala-

mint utóbb a Palatínon s a „hét gyűrűben“ támadt telep felvirágzása összeesik a Tiberis torkolatának a római község általi megszállásával, s egyáltalán a latinok előmenetelével sűrűbb és szabadabb forgalomra, a városi szellem kifejlődésére mindenek előtt Rómában s alkalmasint szilárdabb politikai egyesülésre is, úgy az egyes államokban, mint a latin szövetségben: azonkép függ össze egy egységes nagy város alapítása, Servius bástyája azon korról, melyben Róma városa már képes volt az uralomért küzdeni a latin szövetség felett, s azt végre ki is vívni magának.

V. FEJEZET.

Róma eredeti alkotmánya.

Római ház.

Apa és anya, fiúk és leányok, udvar és lakás, szolgálók és házi szerek — ezek azon természetes elemek, melyekből mindenütt, a hol a polygamia folytán az anya, mint ilyen, el nem enyészik, a háztartás áll. A magasabb művelődésre képes népek azonban eltérnek egymástól abban, hogy e természetes ellentéteket felületesebben vagy mélyebben, inkább erkölcsileg vagy inkább jogilag fogják fel és dolgozzák ki. Egyik sem hághat nyomába a rómainak, a maga a természet által előszabott jogviszonyoknak egyszerű, de kérlelhetetlen érvényesítése tekintetében.

A ház atyja
és övéi.

A család, azaz : az atyjának halála által önhatalmába jutott szabad férfi, feleségével, kit vele a papok a szentsósliszt (confarreatio) által a víz és tűz közösségére ünnepelesen megeskettek, ennek fiaival és fiainak fiaival s ezeknek törvényes nejeivel és hajadon leányaival és fiaik leányaival, továbbá minden, ezek bármelyikét illető jószággal és vagyonnal egy egységet képez, melyből azonban a leányok gyermekei ki vannak zárva, miután vagy, ha házasságból születtek, a férj családjához, vagy, ha házasságon kívül nemzettek, semmi családhoz nem tartoznak. A római polgár élete céljának és lényegének a saját háztartást

s a gyermeki áldást tekinti. A halál nem valami rossz, mert szükséges; de a ház vagy épen a nemzetség kihalása, nagy baj még a községre nézve is, mely ez okból a legrégibb korban a gyermektelen embernek jogi eszközt nyújtott e balsors elhárítására az által, hogy idegen gyermekeket felfogadhatott a magáéi helyett. A római család, az egyes családtagok egymás iránti erkölcsileg rendezett viszonyában, már kezdetben egy magasabb kultúra előfeltételeit hordta kebelében. Családfő csak férfi lehet; a nő ugyan vagyon- és pénzszerzés dolgában nem szoríttatik a férj által háttérbe, a leány egyenlő örökrészt kap a fiúval, az anya egyenlőt a gyermekekkel, de a nő mindig és szükségkép a házhoz, nem a községhez tartozik, s itt is szükségkép házi alattvalóságban él: a leány atyja, a nő férje*), az atyátlan, férjetlen nő legközelebbi férfi rokona irányában; ezek, és nem a király, ítélték előforduló esetben a nő felett. A házon belül azonban a nő nem szolgál, hanem úrnő. A római felfogás szerint a cselédnek való búza-örlés és főzés munkája alól felszabadítva, a római házi-anya lényegileg csak a szolgálók feletti felügyelettel, s

*) Ez nem csak a régi vallási házasságról áll (*matrimonium confarreatione*), hanem a polgári házasságról (*matrimonium consensu*) is. Ha nem adott is ez magában véve a férjnek tulajdonosi hatalmat neje felett, de a formalis traditio (*coemptio*) és az elévülés (*usus*) jogi fogalmai minden tétovázás nélkül reá is alkalmaztattak, s ez által a férjre nézve lehetővé tétetett neje felett magának tulajdonosi hatalmat szerezni. A míg ezt meg nem szerezte, vagyis az elévülés beálltáig lefolyó idő alatt a nő, épen úgy, mint az utóbb *causa probatio*-val kötött házasságban, ennek bekövetkeztéig nem *uxor* volt, hanem *pro uxore*; ezen tétel, mely szerint a nem férje hatalmában álló nő nem lehet feleség, csak annak tekintetik (*uxor tantummodo habetur*. Cicero *top.* 3, 14.), a kiképzett jogtudomány koráig fenntartotta magát.

ezenkívül az orsóval foglalkozik, mely a nőre nézve az, a mi a férfirra nézve az eke *). Ép így teljesen és mélyen átérezte a római nemzet a szülők erkölcsi kötelezettségeit gyermekeik iránt, s rút visszaélésnek tekintette, ha az apa gyermekét elhanyagolta vagy elrontotta, vagy csak azt is, ha ennek hátrányára vagyonát eltékozolta. Jogilag azonban a családot a családatya (*pater familias*) kizáró, mindenható akarata vezette és igazgatta. Vele szemben minden jogtalan, a mi a házon belül él és mozog, a bika és a rabszolga, és nem kevésbé neje és gyermekei. A mint a szűz a férfi szabad választása által lesz feleségévé, ép úgy szabad akaratától függ a gyermeket, melyet ez neki szült, felnevelni vagy nem. Nem a család iránti közönöség sugallta e jogi tételt; sőt inkább azon meggyőződés, hogy a család-alapítás és gyermeknemzés erkölcsi szükségét és polgári kötelességet képez, mélyen és komolyan

*) A következő sírirat, bár sokkal későbbi korba tartozik, nem méltatlan arra, hogy itt helyet foglaljon. A kő beszéll benne:

Mondókám rövid, ó vándor; állj meg és olvasd el.

E rossz sírkő egy szép asszonyt takar.

Claudia névvel nevezték szülei;

Saját szerelmével szerette saját férjét;

Két fiút szült, az egyiket itt hagyta a földön,

A másikat a földnek ölébe rejtette.

Beszéde ékes volt és járása nemes,

Ellátta házát s font. Végeztem, eredj.

Talán még jellemzőbb a fonásnak felsorolása a csupa erkölcsi tulajdonok közt, mely nem ritkán fordul elő római síriratokban. (Orelli 4639: *optima et pulcherrima, lanifica pia pudica frugi casta domiseda*. Orelli 4861: *modestia probitate pudicitia obsequio lanificio diligentia fide par similisque ceteris probeis feminis fuit*. Turia sírírata 1, 30: *domestica bona pudicitiae, opsequi, comitatis, facilitatis, lanificiis [tuis adsiduitatis, religionis] sine superstitione, ornatus non conspiciendi, cultus modici*.)

gyökerezett a római nép öntudatában. Rómában a község részéről nyújtott támogatásnak talán egyetlen példája az, hogy az atya, kinek neje hármasszoros szült, segélyre tarthatott igényt; s miképen gondolkozott e nép a gyermek-kitevésről, mutatja az, hogy az — az idétlen szülöttek kivételével — minden fiúra s legalább az első leányra nézve megtiltatott. De bármily megrovásra méltónak és a közre nézve bármily ártalmasnak tekintetett is a gyermek-kitevés, annak jogát az atyától még sem lehetett megvonni; mert ő mindenek felett mindenben korlátlan ura volt házának és családjának, s ennek kellett is maradnia. A családátya nem csak szigorú fegyelem alatt tartja övéit, hanem egyszersmind joga és kötelezettsége felettök bírói hatalmat gyakorolni s őket belátásához képest testi- és halálbüntetésekkel fenyeíteni. A felnőtt fiú külön háztartást alapíthat, vagy, mint a rómaiak mondják, atyjától „saját barmát“ (*peculium*) kikaphatja; de övéinek minden szerzeménye, szereztetett legyen bár saját munkájuk vagy idegen adomány által, az atyai vagy a saját háztartásban, jogilag az atya tulajdona marad, s a míg az atya él, a neki alávetett személy soha saját vagyonnal nem bírhat, s ennél fogva csak az atya megbízásából idegeníthet el, de soha nem hagyományozhat el valamit. E tekintetben a feleség és gyermek teljesen egy színvonalon állnak a rabszolgával, kinek szintén nem ritkán megengedett saját háztartást vinnie, s kinek ura megbízása alapján szintén joga volt az elidegenítésre. Sőt az atya, úgy mint a rabszolgát, saját fiát is átadhatja másnak tulajdonúl; ha a vevő idegen, akkor a fiú ennek szolgája lesz, ha római, akkor a fiú, miután mint római nem lehet egy rómainak szolgájává, legalább a vevő szolgájának helyetteséül tekintetik. Az apai és férj-úri hatalom éppen semmi

jogi megszorításnak nem vettetett alája. E hatalom néhány legkiáltóbb visszaéléseire ugyan a vallás kimondta kárhovatatását; így a gyermek-kitevés jogának már említett megszorításán kívül elátkoztatott az, a ki hitvesét vagy feleséges fiát eladta; s hasonlókép keresztül vitetett az, hogy a házi igazságszolgáltatás gyakorlatában az atya s még inkább a férj a gyermek és feleség felett mindaddig ki ne mondja az ítéletet, míg előbb a legközelebbi vérrokonokat, úgy a magáéit, mint az asszonyéit, meg nem hallgatta. De jogilag e hatalom ez által sem vesztett teljességéből semmit; mert a kiátkozás végrehajtása az isteneket illette, nem a földi igazságszolgáltatást, s a házi törvényszékre meghítt rokonok hívatása nem az ítélet, hanem csak az volt, hogy az ítéelő családatyának tanácsot adjanak. A családatyai hatalom pedig nem csak korlátlan és senkinek a világon nem felelős, hanem egyszersmind mindaddig, míg a ház ura él, változhatatlan és csorbíthatatlan. A görög úgy mint a német jogok szerint, a felnőtt, tényleg önálló fiú jogilag is felszabadult atyja hatalma alól; a római családatya hatalmának, a míg él, sem agg kora, sem örültsége, sőt még saját szabad akarata sem vethet véget, csak a hatalom gyakorlójának személyében állhat be változás: mert a gyermek adoptio útján egy másik atya hatalma alá kerülhet, a leány törvényes házasság által az atya kezéből átmehet férje kezébe, és saját nemzetségéből s istenei védelme alól átlépve férje nemzetségébe és istenei védelmébe, oly alattvalójává lehet férjének, mint addig atyjának volt. A római jog könnyebbé teszi a szolgának urától, mintsem a fiúnak atyjától való elválását; amannak szabadon bocsátása már régen és egyszerű alakban megengedett, ennek felszabadítása csak sokkal később és nagy kerülő úton tétetett lehetővé. Sőt ha az úr szolgáját

s az atya fiát eladja, és a vevő mindkettőt szabadon bocsátja, a rabszolga ez által felszabadul, a fiu azonban a szabadon bocsátás által ismét visszaesik az előbbi atyai hatalom alá. Ily módon az atyai és férji hatalom azon kérlelhetetlen következetesség által, melylyel a rómaiak felfogták, valódi tulajdonjoggá változott át. Azonban daczára annak, hogy a feleség és gyermekek feletti férj-úri hatalom annyira közel járt a rabszolgák és barmok feletti tulajdoni hatalomhoz, a család tagjai a családi vagyontól mégis nem csak tényleg, hanem jogilag is élesen elkülönítették. A férj-úri hatalom, nem is tekintve azt, hogy csak a ház körén belül emelkedik érvényre, átmenő és bizonyos tekintetben helyettesítő természetű. A hitves és gyermekek nem csak a családatya kedvéért léteznek, mint a tulajdon csak a tulajdonos, mint az abszolút államban az alattvalók csak az uralkodó javára és kedvéért. Tárgyaikat képezik ugyan a jognak, de mégis egyszerűs mind önjogúak, nem dolgok, hanem személyek. Jogaik csak gyakorlás dolgában szünetelnek, mert a ház egysége annak igazgatásában egy egységes képviselőt tesz szükségessé; ha azonban a ház ura meghal, a fiúk magoktól mint új háziurak lépnek nyomába, s a nők, gyermekek és a vagyon felett ugyanazon jog birtokába jutnak, melyeket addig az atya gyakorolt felettök, míg ellenben a rabszolga jogi helyzete urának halála által miben sem változik. — A család egysége azonban oly hatalmas volt, hogy még a ház urának halála által sem bomlott fel egészen. Az ez által önállóvá lett descendensek ennek daczára több tekintetben még egy egységnek tekintik magokat, a minnek az öröködési rendben és sok más viszonyban, mindenek felett pedig az özvegy és a hajadon leányok helyzetének rendezésére hasznát veszik. Miután a régibb római fel-

Család és
nemzetség.

fogás szerint a nő nem képes sem másokat sem önmagát saját hatalma alatt tartani, a felette való hatalom, vagy a mint szelídebb kifejezéssel neveztetik, az örökös (*tutela*) azon házat illeti, melyhez tartozik, s a ház elhalt ura helyett most a legközelebbi férfi családtagok összesége által gyakoroltatik, rendszerint tehát az anya felett fiai, a nővérek felett fivéreik által. Ily értelemben az egyszer megalapított család változatlanúl fennállt mind addig, míg alapítójának férfitörzse ki nem halt; csakhogy természetesen a kapocs nemzedékről nemzedékre szükségkép lazább lett, s végre még az eredeti egység kimutatásának lehetősége is elenyészett. Ezen és csupán ezen alapszik a család és nemzetség, vagy, római kifejezés szerint, az agnatusok és gentilisek közti különbség. Mindkettő a férfitörzset jelenti; a család azonban csak azon egyéneket foglalja magában, kik nemzedékről nemzedékre felmenőleg egy közös törzsfőtől való származásuk fokát ki tudják mutatni; a nemzetség pedig azokat is, kik csupán magát az egy közös őstől való származásukat, de a középtagokat vagyis a rokonság fokát többé nem képesek teljesen igazolni. Ez igen világosan szembe ötlik a római nevekben, s ha ilyet olvasunk: „Quintus, fia Quintusnak, unokája Quintusnak és így tovább a Quintusoknak“, — akkor a család addig terjed, a meddig az ascendensek egyénileg megneveztetnek, s a hol a megjelölés megszűnik, ott kezdődik kiegészítésül a nemzetség, a közös ősapától való származás, ki a Quintus-fi nevet örökül hagyja minden utódaira.

A ház
védeneczei.

Ezen szigorúan elzárt, egy élő úr hatalma alatt egyesült, vagy ily házak feloszlásából keletkezett családi és nemzetségi egységekhez tartoznak még ezen kívül nem ugyan a vendégek, azaz más hasonnemű körök tagjai, kik ideiglenesen időznek idegen háznál, és ép oly kevésé a

rabszolgák, kik jogilag csak a ház vagyonának, nem tagjainak tekintetnek, de tartoznak a védenczek (*clientes*, innen *cluere*), vagyis azok, kik a nélkül hogy valamely község szabad polgárai volnának, mégis egy ilyenben a védett szabadság állapotában élnek. Ezek közé tartoztak részint azon földönfutók, kik idegen védúr által befogadtattak, részint azon szolgák, kikkel szemben az úr úri jogainak gyakorlásáról egyelőre lemondott, s nekik a tényleges szabadságot megadta. E viszony a maga sajátos mivoltában nem jogi viszony volt, mint a vendég vagy a szolga iránti; a védencz nemszabad maradt, habár szabadságának hiányát a letett hit és a régi szokás enyhítette is. Ez okból a ház „védenczei“ (*clientes*) a tulajdonképi szolgákkal együtt a „polgár“ (*patronus*, mint *patricius*) akaratótól függő „cselédséget“ (*familia*) képeztek; ez okból van a polgárnak az eredeti jog szerint joga a védencztől vagyonát részben vagy egészben ismét elvenni, őt előforduló esetben rabszolgaságába visszataszítani, sőt halálbüntetéssel is fenyíteni; és ha a *cliens* ellenében e háziúri jog nem oly könnyen alkalmaztatik a maga teljes szigorában, mint a szolga irányában, s ha másrészt az úr erkölcsi kötelezettsége, saját embereiről gondoskodni s őket képviselni, nagyobb jelentőségre vergődik a tényleg szabadabb állású védencznél, mint a rabszolgánál, ezek csak tényleges különbségek. A védencz tényleges szabadságának különösen akkor kellett igen közel jutnia a jogi szabadsághoz, midőn e viszony már több nemzedéken át tartott: ha a szabadon bocsátó és szabadon bocsátott már meghaltak, a szabadon bocsátó jogutódai a szabadon bocsátott felett az úri jogot kiáltó impietas vádjá nélkül többé igénybe nem vehették, s ily módon rendesen már magában a házban alakult egy függő, de

szabad emberekből álló kör, mely ép úgy különbözött a szolgálótól, mint az egyenjogósított nemzetségi tagoktól.

Római köz-
ség.

E római házon alapúl a római állam úgy elemeire mint alakjára nézve. A népközség a Romiliusok, Voltiniusok, Fábiusok s több efféle régi nemzetségi egyesületek egy vagy más módon bekövetkezett csatlakozásából, a római terület e nemzetségek egyesült határaiból keletkezett; római polgár volt az, ki ama nemzetségek valamelyikéhez tartozott. Minden e körön belül a szokásos formákban kötött házasság valódi római házasságnak tekintetett s a gyermekek számára forrása volt a polgárjognak; a ki nem helyes házasságban vagy házasságon kívül született, kizáratott a községi kötelékből. Ez okból nevezték magokat a római polgárok „apafíúknak“ (*patricii*), a mennyiben jogilag csak nekik volt atyjok. A nemzetségek minden, kebelőkben összeterelt családdal együtt, úgy a mint voltak, az államba bekebelezettek. A házi és nemzetségi körök az állam keretén belül megmaradtak; de az állammal szemben valakinek a házban és a nemzetségben elfoglalt állása figyelembe nem vétetett, úgy hogy a ház fia a házban alatta, a politikai jogokban és köteleességekben azonban mellette állt apjának. A védenczek helyzete természetesen annyiban megváltozott, hogy minden védúr szabadon bocsátottai és cliensei az ő kedvéért az egész községben megtűrettek; közvetlenül ugyan, azon család védelmére voltak ezentúl is útalva, melyhez tartoztak, de az is a dolog természetében feküdt, hogy a községi tagok védenczeit a község istentiszteletéből és ünnepélyeiből teljesen kizárni nem lehetett, habár a tulajdonképi polgári jogok úgy mint a tulajdonképi polgári terhek őket nem illették. Annál inkább állt ez az összesség védenczeiről. Így az állam, valamint a ház, saját és

védelmébe fogadott embereiből, a polgárokból és zsellérekből állt.

Valamint az államnak elemeit a családon alapuló nemzetségek képezik, azonképen szolgált a család alakja mintául az államközség szervezetének, úgy egészében mint részleteiben. A háznak maga a természet adja meg az atyát, kivel az keletkezik és megszűnik. A népközségben azonban, melynek maradandónak kell lenni, nincs természetes úr vagy legalább nem akadt a rómaiban, mely szabad és egyenjogú parasztokból állt és isten kegyelméből való nemességgel nem dicsekedhetett. Ez okból kebelökből választatik ki egy ember, hogy vezető (*rex*) és parancsoló (*dictator*), a nép mestere (*magister populi*) és úr legyen a római község házában; a minthogy még a későbbi korban is ennek lakásában vagy lakása mellett találjuk a község örökké lángoló tűzhelyét és jól elzárt éléskamaráját, a római Vestát és a római Penateseket, — melyek mind azon legfelsőbb ház látható egységét jelképezik, mely egész Rómát magába foglalja. A királyi hivatal, ha az utód ki van jelölve s a hivatal megürült, rögtön és jogszerint megkezdődik; de hűséggel és engedelmességgel a község a királynak csak akkor tartozik, ha ez a fegyverfogható szabadok gyűlését összehívta s őket kötelezéseikbe forma szerint beiktatta. Ettől fogva ugyanazon hatalommal bír a községben, mely a házban a családapát megilleti, s mint ez, élete végéig uralkodik. Ő közlekedik a község isteneivel, kiket megkérdez és kielégít (*auspicia publica*) s ő nevez ki minden papot és papnót. A szerződés, melyeket a község nevében idegenekkel köt, az összes népet kötelezik, daczára annak, hogy különben községi tagot valamely a községnek nemtagjával kötött szerződés nem kötelezhet. Parancsa (*imperium*)

Király.

békében és harczban egyiránt mindenható, miért is a hírnökök (*lictiores*, innen *licere*, idézni) bárdjokkal és veszőikkel mindenütt előtte járnak, a hol hivatalos működésében szerepel. Csupán neki van joga nyilvánosan beszélni a polgárokhoz, és ő őrzi a község kincstárának kulcsait. Őt illeti meg, mint az atyát, a fenyítés és a törvényhatóság joga. Ő szabja ki a fegyelmi büntetéseket, nevezetesen a botot, a hadi szolgálatban elkövetett vétségekre. Ő ítél minden magán és büntetőjogi perben és ő dönt feltétlenül az élet és halál ügy, mint a szabadság kérdéseiben, úgy hogy a polgárt polgártársának rabszolga gyanánt oda ítélheti, sőt annak valódi rabszolgaságba azaz a külföldre való eladását is elrendelheti; joga van a veríték kimondása után a kegyelemért való felebbezést a néphez megengedni, de nincs erre kötelezve. Ő hívja harczra a népet és vezérli a sereget; de tűzvész esetén szintén személyesen kell a tűz színhelyén megjelennie. Valamint a házi úr házában nem a leghatalmasabb, hanem az egyetlen hatalmas, azonképen a király is a hatalomnak nem első, hanem egyetlen birtokosa az államban; a szent tudományokban vagy a községi jogtételekben különösen jártas férfiakból szakértő-egyesületeket alakíthat s tanácsukat bekövetelheti; hogy a hatalom gyakorlását magának megkönnyítse, egyesnek jogosultságait másokra ruházhatja, a polgársággal való közléseket, a háborúban való parancsnokságot, a kevesbbé fontos pörök eldöntését, a büntettek kikutatását másokra bízhatja; ha nevezetesen, a város területét elhagyni kénytelen, a helytartó teljes hatalmával felruházott városi elüljárót (*praefectus urbi*) hagyhat hátra, de minden, a királyi mellett álló, hivatalos hatalom tőle származik, s minden hivatalnok csak a király által és csak a míg az akarja, hivataloskodik. A

legrégibb kor minden hivatalnokai, úgy a rendkívüli városi elüljáró, mint a „gonosz gyilkosság kutatói“ (*quaestores parricidii*), kik valószínűleg rendszeren nevezettek ki, a gyalogság (*militēs*) és lovasság (*celerēs*) osztályvezérei (*tribuni*, innen: *tribus*, rész) nem egyebek a király megbízottjainál és még korántsem elüljárók a szó későbbi értelmében. Külső jogi korlátja a királyi hatalomnak nincs és nem is lehet; a község urának a községen belül ép úgy nincs bírása, mint nincs a családapának a házon belül. Hatalmának csak a halál vet véget; de még ezen esetre is minden arra mutat, hogy nem csak jogában állt, hanem kötelessége is volt utódát szabad tetszése szerint kinevezni. Forma szerinti részvételjoga a király megválasztásában az öregek tanácsát épen nem illeti meg, a polgárságot pedig csak a kinevezés után; jogilag az új király elődétől nyeri hivatalát*), és ily módon ruháztatott azon „nagy isteni

*) Közvetetlen bizonyítékokat a római királyválasztás alkotmányoszerű előfeltételei felett senki sem fog várni. Miután azonban a dictátor kinevezése egészen az itt leírt módon megy végbe; miután a consulok kinevezése is csak annyiban tér el tőle, hogy itt az utód hivatalba lépése elődének nem halála, hanem hivatalból kilépése után következik be, s hogy abban a község kötelező kijelölési, az öregek tanácsa pedig az ez által feltételezett megerősítési joggal van felruházva, mely intézmény félreismerhetetlenül magán viseli a későbbi keletkezés bélyegét, míg még a consulságra való kinevezés joga is kivétel nélkül az elődöt vagy az időközi királyt illeti meg; miután továbbá a consulaság és dictátorság lényegökben nem egyebek a királyság folytatásánál, a fentebbi feltevést teljesen kétségen felül állónak kell tekintenünk. Még adataink szerint is a cúriák általi előleges választás csak meg volt engedve, de nem volt jogilag szükséges, a mint a Servius Tulliusról szóló elbeszélés bizonyítja. Szokásban volt ugyan a kinevezést nyilvánosan (*contione advocata*) tenni meg, s az ilyenkor történt acclamatiót magyarázhaták a későbbiek választásra.

áldás, mely alatt a híres Róma alapítottatott“ az első királyról, kinek fejére az alászállt, szakadatlan lánczolatban az utódokra s így őriztetett meg változatlanúl az állam egysége fejének személyváltozása daczára. A római népnek ezen egységét, melyet vallási téren a római Diovis jelképez, jogilag a fejedelem képviseli s ez okból viselete is magáé a legnagyobb istené; a kocsi használata még a városban is, hol különben mindenki gyalog jár, az elefántcsontbot a sassal, a veres arczfesték s arany cserkoszorú egyiránt illetik meg a római istent és római királyt. De azért nagyon tévedne, a ki a római alkotmányból theokrátiát csinálna; az itáliainak szemében az isten s a király fogalma sohasem mosódott egymásba egyiptomi vagy keleti modorban. A király nem a nép istene, hanem sokkal inkább az állam tulajdonosa. Ez okból a rómaiak mitsem tudtak egy nemzetség különös birtokában levő királyi kegyelemről, s nem ismernek semmiféle titokteljes varázst, mely szerint a király más anyagból volna formálva, mint a többi emberek; a nemes származás, előbbi uralkodókkal való rokonság, ajánlásúl szolgál, de nem szükséges kellék; sőt minden jogilag teljeskorú s testben és szellemben egészséges római felviheti a királtságig *). A király tehát mindössze közönséges polgár, kit érdem vagy szerencse, mindenek felett azonban azon körülmény, hogy egy embernek szükségkép úrnak kell lenni a házban, sorstársai felett, a parasztot a paraszt, a katonát a katona felett úrrá tette. Valamint a fiu feltétlenül engedelmeskedik

*) Hogy a sántaság az illetőt kizárta a legfőbb hivatalból, azt Dionys 5, 25 mondja. Hogy a római polgárság előfeltétele volt úgy a királtságnak mint a consulságnak, az annyira magától értődik, hogy alig érdemes a curesi polgárról szóló meséket még nyiltan megczáfolni.

apjának s magát még sem becsüli kevesebbre apjánál, úgy veti magát alája a polgár urának, a nélkül hogy épen magánál jobbnak tartaná. Ebben fekszenek a királyi hatalom erkölcsi és tényleges korlátai. A király ugyan sok helytelen dolgot cselekedhetett, a nélkül hogy az ország jogát egyenesen megszegné; harczy társait megrövidíthette a zsákmányból járó osztályrészökben, túlságos terheket róhatott a népre vagy megadóztatás által más módon méltánytalanul nyúlhatott a polgár tulajdonához; de ha ilyen tett, feledte, hogy teljhatalma nem istentől ered, hanem isten beleegyezésével a néptől, melyet képviselt; s ki védhette meg, ha a nép viszont feledte az esküt, melyet neki tett? A királyi hatalom jogi korlátozása pedig abban rejlett, hogy a törvényt csak végrehajtani volt joga, nem megváltoztatni; és minden eltérésnek a törvénytől a népgyűlés és az öregek tanácsa által előbb helyben kellett hagyatnia, különben semmis és zsarnoki tény volt, mely jogi következményekkel nem bírt. A római királyi hatalom ily módon erkölcsileg és jogilag legmélyebb alapjaiban különbözik a mai souverainitástól, s a modern világban egyáltalában nem találjuk fel sem a római családnak, sem a római államnak megfelelő képmását.

A mi a polgárság beosztását illeti, ez azon ősrégi Népközség. normális szabályon alapszik, mely szerint tíz ház egy nemzetséget (*gens*), tíz nemzetség vagy száz ház egy gondnokságot (*curia*, valószínűleg rokon ezzel: *curare* = *coerare*, *κοίρανος*), tíz gondnokság vagy száz nemzetség, vagy ezer ház egy községet képez; hogy továbbá minden ház egy embert állít a gyalogságba (innen *mil-es*, mint *equ-es*, az ezer után járó), minden nemzetség pedig egy lovast és egy tanácsnokot szolgáltat. Összetett községekben minden egyes község természetesen az egész község (*tota umber*

és osk nyelven) egy részeként (*tribus*) szerepel, s az alapszám a részek számával megsokszorozódik. E beosztás ugyan közvetlenül csak a polgárság személyállományára vonatkozott, de épen így alkalmaztatott a határ földjére is, a mennyiben ez általában fel volt osztva. Hogy nem csak a részek, hanem a cúriák is bírtak határral, annál kevésbé vonható kétségbe, mert azon kevés római cúriánév között, melyeket a hagyomány megőrzött, látszólag nemzetségi nevek mellett, minő például *Faucia*, kétség kívül helyiek is fordulnak elő, mint például *Veliensis*; ezenkívül találunk egy igen régi, a száz házas cúriának megfelelő földmértéket, a „századot“ (*centuria*), mely száz két kétholdas udvartelekből áll. A nemzetségi határoknak, melyekről már volt szó, kellett a földközösség e legrégebb idejében a föld felosztásának legkisebb egységét képezniök. — Ezen alkotmány legegyszerűbb alakjára találunk a később római befolyás alatt keletkezett latin vagy polgárközségekben; ezek átlag száz valódi tanácsnokkal (*centumviri*) bírnak s ezek mindenikének neve „tíz ház feje“ (*decurio*)*). De mindvégig ugyanezen alapszámok lépnek előtérbe a háromtagú Rómáról szóló legrégebb hagyományban is, mely annak harmincz cúriát, háromszáz nemzetséget, háromszáz lovast, háromszáz senátort, három ezer házat s ugyanannyi gyalog katonát tulajdonít. —

*) Magában Rómában is, hol különben az egyszerű tíz-cúria-alkotmány csakhamar eltűnt, annak még gyakorlati alkalmazására akadunk, és eléggé nevezetesen, ugyanazon formai tényben, melyet mind azok közül, melyekről jogi hagyományaink megemlékeznek, egyéb okoknál fogva is, a legrégebbnek kell tartanunk, a *confarreatió*ban. Alig látszik kétségbe vonhatónak, hogy ennek tíz tanúja ugyanaz a tíz-cúriás alkotmányban, a mi a harmincz biztos a harmincz-cúriás szervezetben.

Teljesen bizonyos azonban, hogy e legrégebb alkotmány-minta nem Rómában keletkezett, hanem valamennyi latin-nak ősrégi közös jogát képezi, mely talán még a törzsek elválásánál is régebb eredetű. Az ilyennemű dolgokban igen szavahihető római alkotmány-traditció, mely a polgárság minden más beosztásának elmondja történetét, csupán a cúria-felosztás keletkezését teszi egy időre a város keletkezésével; s tökéletes öszhangzásban ezzel, a cúria-alkotmány nem csak Rómában fordul elő, hanem a latin község-szervezetek újabban felfedezett mintájában is mint általában a latin városi jog lényeges része szerepel. — Nehéz azonban biztos ítéletet hoznunk e minta célja és gyakorlati értéke felett. Magvát nyilván a cúriákra való felosztás teszi. A „részek“ már csak azért sem képezhettek lényeges momentumot, mert előfordultok nem kevesebbé mint számuk, esetleges; s a hol ilyenek előfordultak, bizonyára nem bírtak más jelentőséggel, mint hogy bennök maradt fenn azon korszaknak emlékezte, melyben e részek egykor magok is megannyi egészet alkottak *). A hagyomány sehol sem említi, hogy az egyes részek külön elöljárókkal és külön gyülekezetekkel bírtak volna; és a valószínűség nagy mértékben szól a mellett, hogy a közügy egységének érdekében, azon részeknek, melyek összeolvadásából az egész keletkezett, ilyennemű önállás csakugyan soha nem engedtetett. Magában a seregben ugyanannyi pár vezetője volt a gyalogságnak, a hány része a községnek; de e hadi tribúnok minden párja nem egy-egy tribus hadjuralékát vezényelte, hanem úgy minden egyes hadi tribún,

*) Ezt már a név is kifejezi. A „rész“ mint minden jogász tudja, nem egyéb egy volt vagy leendő egésznél, tehát a jelenben semmi realitással nem bír.

mint valamennyi összevéve az összes gyalogság felett parancsnokoskodott. Hasonló módon, mint a részeknek, bár egészen más okokból, kellett ez alkotmánytypusban a nemzetségeknek és családoknak is inkább alakzati, mintsem gyakorlati jelentőséggel bírniok. A törzs és ház határait a természet szabja meg. A törvényhozó hatalom módosítólag bele nyúlhat e körökbe, ágakra oszthatja a nagy nemzetséget s kettős számba veheti, vagy egybe foglalhat több gyöngébbet, sőt a házat is hasonló módon növelheti vagy kisebbé teheti. De ennek daczára a rómaiak a nemzetiség és még inkább a család összetartozása forrásának mindig a vérrokonságot tekintették; a római község tehát e körökbe csupán oly korlátolt módon avatkozhatott, mely mellett azoknak rokonságon alapuló jelleme fenmaradt. Ennek folytán, ha a latin községekben a házak és nemzetségek száma eredetileg talán maradandókép vétetett is fel, az emberi dolgok véletlenségei folytán mégis csakhamar ingadozóvá kellett lennie, és a szorosan ezer házat és szorosan száz nemzetséget magába foglaló normális keretnek legfeljebb ezen, már a történelem kezdetén készen szemünkbe ötlő intézménynek legkezdetén tulajdoníthatunk más, mint ideális jelentőséget *). E számok tökéletes

*) Slavóniában, mely mai napig ragaszkodik a patriarchális háztartás rendszeréhez, az egész, gyakran ötven, sőt száz főből álló család, az egész család által életfogytiglanra választott házatya (Goszpodár) parancsai alatt egy házban él együtt. A háznak legnagyobbbrészt marhákból álló vagyonát a házatya kezeli; a fölösleg családi törzsek szerint osztatik fel. Az ipar és kereskedés által nyert magán szerzemény az illetőnek külön tulajdona marad. A házból való kilépés, még a férfiaké is, pl. idegen gazdaságba való beházásodás által, eléfordúl (Csaplovics. Slavonien I, 106, 179). -- Efféle viszonyok közt, melyek aligha térnek el nagyon a legrégebb római-

értéktelenségét a gyakorlatban megczáfolhatatlanul bizonyítja az, hogy valódi alkalmazásukra semmiben sem találunk. Sem a hagyomány nem mondja, sem nem hihető, hogy minden házból épen egy gyalog s minden nemzetségből egy lovas katonát szedtek volna; ámbár egészben véve három ezer gyalog és háromszáz lovas állíttatott ki, a részletekben mégis kétség kívül a legrégibb kortól fogva gyakorlati tekintetek döntöttek, s ha ama normális számok teljesen még sem ejtettek el, ennek oka csak a latin népnek azon mélyen gyökerezett irányában rejlett, mely mindenben a viszonyok logikai vagy inkább tervszerű berendezésére törekedett. Ily módon a legrégibb alkotmány-organismusban, egyetlen valóban működő tagúl a cúria marad fenn, minő tíz, vagy a hol több rész létezett, részenként tíz állt fenn. Az ily gondnokság valóságos testületi egységet képezett, melynek tagjai legalább közös ünnepekre összegyűltek, mely, mindenik külön, gondnok (*curio*) alatt állt és saját papot (*flamen curialis*) tartott; kétség kívül a katona- és adószedés is cúriák szerint ment, s a köztéren a polgárság cúriák szerint ült össze és cúriák szerint szavazott. Egyébiránt e szervezet nem léptettetett életbe közvetlenül a szavazás kedvéért, mert ez esetben az osztályok száma bizonyára páratlan számban állapított volt volna meg.

A mily élesen elkülönözve állt a polgár szemben a nempolgárral, oly tökéletes volt a polgárság kebelében a jogok egyenlősége. Talán nincs nép, mely mindkét elv kérlelhetetlen szigorú keresztülvitelében a rómaiakat valaha

Polgári
egyenlőség.

aktól, a ház a községhez közeledik, és a házak meghatározott száma mindenesetre elképzelhető. Ezzel még magát az ősrégi adrogátiót is kapcsolatba hozhatjuk.

utól érte volna. A polgárok és nempolgárok közti ellentétnek élessége a rómaiaknál talán semmiben sem lép oly világosan előtérbe, mint a tiszteletbeli polgárjog ősrégi intézményének kezelésében, melynek hivatását eredetileg ez ellentét kiegészítése képezte. Ha idegen ember községi végzés által a polgárok sorába felvétellett*), addig bírt polgárjogáról ugyan lemondhatott, mely esetben teljesen átlépett az új községi kötelékbe, de régi polgárjogát össze is köthette az újon adományozottal. Ez volt a legrégibb szokás, s Hellasban meg is maradt mindvégig, hol ugyanazon ember utóbb is, nem ritkán egyidejűleg, több községnek volt polgára. Látiumnak erőteljesebben kifejlődött községi érzülete azonban meg nem engedhette, hogy valaki egyszerre két községhez tartozzék mint annak polgára, s ezért azon esetben, melyben az újon megválasztott polgárnak nem volt szándéka addigi községi jogáról lemondani, a névszerinti tiszteletbeli polgárjognak csak a vendégjogi barátság és védelmi kötelezettség jelentőségét tulajdonítá, a minek megadása kezdet óta idegenek irányában is előfordult. — A korlátoknak ily szigorú megtartásával kifelé azonban karöltve járt az, hogy a római polgárközség kebeléből a tagok közti bármily jogi különbség feltétlenül ki volt zárva. Hogy a házon belül fennálló különbségek, melyeket megszüntetni természetesen nem lehetett, a községi életben legalább tekintetbe nem vétettek, már említettett; minélfogva előfordúlhatott, hogy az, ki mint fiu atyjának mint ennek tulajdona volt alárendelve,

*) Ennek eredeti elnevezése *in patronum cooptari*, mely, főkép miután *patronus* ép úgy mint *patricius* magában véve csak a teljes polgárt jelenti, nem különbözik ettől: *in patricios cooptari* (Liv. 4. 4; Sueton. Tib. 1.) vagy e későbbi kifejezéstől: *in patricios adlegi*.

mint polgár uraként parancsolhatott neki. Rendi előjogok nem léteztek; hogy a Titiusok a Ramniakat s mindketten a Lucereket sorban megelőzték, nem csorbította meg jogi egyenlőségeket. A polgárlovasság, mely e korban lóháton, sőt gyalog is, a sor előtti egyes viadalra használtatt, s inkább dísz- vagy tartalékserget, mint külön fegyvernemet képezett, tehát általában a legvagyonosabb, legjobban felszerelt és begyakorolt legénységet foglalta magában, természetesen nagyobb tekintéllyel bírt a gyalogságnál; de ezen ellentét is tisztán tényleges természetű volt s a lovasságba belépés kétség kívül minden patriciusnak megengedett. Jogi különbségeket csupán és kizárólag a polgárság alkotmányyszerű felosztása teremtett; egyebekben minden községi tagok jogi egyenlősége még külső megjelenésökben is érvényre vergődött. A község elüljáróját annak tagjaitól, a tanácsnokot a tanácsba nem tartozó polgártól, a felnőtt szolgálatra köteles férfit a még nem fegyverképes ifjútól ugyan viselete megkülönböztette; egyébkép azonban a gazdag és előkelő úgy mint a szegény és alacsony származású, nyilvánosan csak ugyanazon, fehér gyapjúkelméből készült, egyszerű átvetőben (*toga*) jelenhetett meg. A polgárok e tökéletes jogegyenlősége eredetileg kétség kívül már az indogermán községi alkotmányon alapszik, de felfogásának és érvényesítésének ily szigorúságában mégis a latin nemzet legjellemzőbb és következményeiben leggazdagabb sajátságainak egyikét képezi; mi mellett azonban nem szabad felednünk azt, hogy Itáliában nem találunk valamely régebben letelepedett és kevesebbé míveltségképes fajra, mely a latin bevándorlók által elnyomatott volna, s ezzel hiányzott azon legerősebb alkalom, melyből az indiai kasztrendszer, a spartai, thessáliai

s általában a görög nemesség, valamint a német rendi osztályozás kiindultak.

Polgári
terhek.

Magától értődik, hogy az állambáztartás terhei a polgárságra nehezedtek. A polgárok legfontosabb kötelezettségét a hadi szolgálat képezte; mert csak nekik volt joguk és kötelességök fegyvert viselni. A polgárság egyszersmind „katonaság“ (*populus*, rokon ezzel: *populari*, elpusztítani); a régi litániák Mars áldását a „dárdával fegyverzett honvédségre“ (*pilumnus poplus*) kéri le, s ha a király szól a polgárokhoz, őket „lándzsásoknak“ (*quirites*)*

*) *Quiris*, *quirītis* vagy *quirinus* szó szerinti jelentésében lándzsaviselet jelent, innen: *quiris* vagy *cūris* = lándzsa és *ire*, s annyiban egyre megy ezekkel: *samnis*, *samnitis* és *sābinus*, melyet a régiek is a *σαώνιον* = dárdától származtatnak; rokonok vele: *arquites*, *mīlites*, *pedites*, *equites*, *velites*, az íjasok, az ezerbeliek, a gyalogosok, a lovasok, a pánczél nélkül, pusztá átvetőben járók, csak hogy ez utóbbi képzésekben, mint ezekben is: *dederītis*, *homīnis* és számtalan más szókból az eredetileg hosszú *i* megrövidített. Így jelöltetnek meg Júnó a *quiritis*, Mars a *quirinus*, Janus a *quirinus* melléknév által mint főképp dárdát forgató istenségek; emberekre alkalmazva a *quiris* pedig a honvédet, azaz a teljes polgárt jelenti. Ennek megfelel a nyelvi használat is. Ha a helyiség megjelöléséről van szó, soha sem említettnek a Quiritesek, hanem mindig Róma s a rómaiak (*urbs Roma*, *populus*, *civis*, *ager Romanus*), mert a *quiris* névnek ép úgy nincs helyi jelentősége, mint nincs a *civis*-nek vagy *mīles*-nek. Ugyanez okból ez elnevezések egymással nem is köthetők össze, nem mondják soha: *civis quiris*, mert mindkettő, ámbár különféle szempontokból, ugyanazon jogfogalmat fejezi ki. Ellenben a polgári temetés ünnepélyes kihirdetése azt mondja, hogy „ezen harczos meghalálozott“ (*ollus quiris leto datus*), a megkárosított ugyanazon szóval hívja ki a polgárokat (*quiritare*), a király az összegyűlt községet e néven szólítja meg, és törvényt üllve a harczos szabadok joga szerint ítél (*ex iure quiritorium*, egészen egyenlő ez újabb kifejezéssel: *ex iure civili*). *Populus Romanus*, *quirites* tehát annyit jelent, mint „a község s az

nevezi. Mily módon alakítottatott a támadó sereg, a „szedett nép“ (*legio*), már elmondattott; a három tagú római községben a lovasok (*celerēs*, a gyorsak vagy *flexuntēs*: a kanyarodók) három századából (*centuriae*) állt, a lovasok három osztályvezetője (*tribuni celerum**) s a gyalogok

egyes polgárok“, s ez okból egy régi formulában (Liv. 1, 32.) a *populus Romanus*-szal a *prisci Latini*, a *quirites*-ekkel a *homines prisci Latini* állittatnak szembe (Becker, Handb. 2, 20. s k.); *populus Romanus quiritorium* ez ismert megnevezéseknek felel meg: *colonia colonorum*, *municipium municipum*. — E tényekkel szemben még csak a nyelvbeli és tárgybeli tudatlanság ragaszkodhatik azon képzelődéshez, mintha a rómaival egykor egy hasonnemű *quirites*i község állt volna szemben, s mintha ennek bekebelezése után az újonnan felvett község neve a *sacralis* és jogi nyelvhasználatból a régi község nevét kiszorította volna.

*) Numa nyolcz *sacralis* institútiója közt Dionysios (2, 64) a *curiák* és *flamenek* után harmadiknak a lovasok vezéreit említi (*οἱ ἡγεμόνες τῶν Κελερίων*). A *prænestei* naptár szerint márczius 19-kén a *Comitiumon* ünnepet ülltek [*adstantibus pon]tificibus, et trib(unis) celer(um)*. Valerius Antias (Dionysiosnál 2, 13. v. ő. 3, 41) a legrégebbrómai lovaságnak egy vezetőt, *Celer*, és három *Centuriót* ad, míg a *de viris ill. 1.* iratban a *Celer* maga *Centurió*-nak neveztetik. Továbbá, Brutus a királyok elűzetésekor állítólag *tribunus celerum* volt (Liv. 1, 59), sőt Dionysios szerint (4, 71) épen e hivatali minőségében indítványozta a *Tarquiniusok* száműzetését. Végre Pomponius (Dig. 1, 2, 2, 15, 19) és hasonlókép, részben alkalmasint belőle merítve, Lydus (de mag. 1, 14, 37) a *tribunus celerum*-ot Antias *Celer*-ével, a köztársasági *dictator magister equitum*-jával, s a császári kor *Praefectus Praetorio*-jával azonosítják. — Ezen adatok, az egyetlenek közül, melyek a *tribuni celerum*-okról fennmaradtak, az utólsó nem csak késő kori és teljesen megbízhatatlan tanúktól származik, hanem ellenkezik a név jelentésével is, mely csak „a lovasok osztályvezérét“ jelentheti; mindenek felett azonban a köztársasági kornak mindig csak rendkívüli esetekben s később már soha ki nem nevezett lovasvezére semmi esetre sem lehetett azonos a márcz. 19-ki ünnephez megkivántattott, tehát

(*mīlites*) három ezredéből a gyalogság három osztályvezetője (*tribuni mīlitum*) alatt; ez utóbbi valószínűleg eredetileg a községi fölkelés magvát képezte. Ezekhez járulhatott még talán a soron és tagon kívül harczoló könnyű fegyverzetűek, főkép az íjászok bizonyos száma*). A hadvezér rendszerint maga a király volt. A hadi szolgálaton kívül még egyéb személyes terhek is nehezedhettek a polgárra, mint a kötelesség: békében úgy mint háborúban a királyi megbízásokat elvállalni, s a királyi földek megmívelésére vagy középületek emeléséhez szükséges közmunkát szolgáltatni; mily terhesen súlyosodott nevezetesen a város falának építése a község vállaira, mutatja az, hogy a „közmunka“ (*moenia*) neve a körsánczokon rajtok száradt. Rendes egyenes adóztatás ellenben ép úgy nem létezett, a mint rendes egyenes állami kiadások elő nem fordultak. A községi terhek viseléséhez ilyenekre nem volt szükség, miután a fölkelésért, közmunkáért s általában nyilvános szolgálatokért az állam kárpótlást nem adott, hanem, a mennyiben ily kárpótlás egyáltalán előfordult, azt a szolgálattelvőnek vagy azon kerület szolgáltatta, melyre a kirótt teher közvetlenül esett, vagy az, ki maga szolgálni nem bírt vagy nem akart. A nyilvános istentisztelethez megkivántató áldozati barmok a pöradó jövedelméből sze-

állandó hivattal. -- Ha, mint kénytelenek vagyunk, Pomponius adatait, melyek nyilván csupán a fokoként növekedő tudatlansággal historizált Brutus-adomából vétettek, figyelmen kívül hagyjuk, azon egyszerű eredményre jutunk, hogy a *tribuni celerum* úgy számukra mint lényegökre nézve tökéletesen megfelelnek a *tribuni mīlitum*-nak s a lovasok osztályvezetői voltak, tehát egészen mások mint a lovas hadvezérek.

*) Erre mutatnak e nyilván ősrégi szóképzések: *velites* és *arquites*, s a legio későbbi szervezete.

reztettek be, oly módon, hogy a rendes pörben vesztés fél köteles volt a pör tárgyának értékéhez mért barombírságot (*sacramentum*) fizetni az államnak. Hogy a községi polgárok állandó ajándékokat adtak volna a királynak, arról nincs szó. A Rómában letelepedett nempolgárok (*aerarii*) azonban, úgy látszik, védelmi díjt fizettek neki. Ezen kívül a királyt illették a kikötői vám, valamint az uradalmak bevételei, nevezetesen a legelőbér (*scriptura*), mely a közlegelőre hajtott marha után fizettetett, s azon terményhányad (*vectigalia*), melyet az állami szántóföldek bérlői bérösszeg fejében fizettek. Ezekhez járult a marhabírságok s elkobzások jövedelme és a hadi szerzemény. Szükség esetében végre adó (*tributum*) rovatott ki, mely azonban kényszerkölcsonnek tekintetett és kedvezőbb időkből visszafizettetett; vajon ez a birtokosokat érte-e, tekintet nélkül arra, ha polgárok-e vagy nem, vagy csupán a polgárokat, ma már el nem dönthetjük, de az utólsó feltevés mégis valószínűbb. A pénzügyek élén a király állt; az államvagyon azonban nem vegyítettett össze a királyok magán vagyonával, melynek, az utólsó római királyi család, a Tarquiniusok nagy terjedelmű földbirtokáról szóló adatok után ítélve, rendszerint jelentékenynek kellett lennie; s főképp a fegyverrel szerzett szántóföld úgy látszik mindig az állam tulajdonának tekintetett. Volt-e a király a közvagyon kezelésében a hagyomány által korlátozva és mennyire, az iránt ma már nem jöhetünk tisztába; a későbbi fejlődés azonban arra mutat, hogy e tekintetben a polgárságnak sohasem lehetett szava, míg ellenben talán szokásban volt a *tributum* kirovása s a háborúban szerzett szántóföld felosztása felett a senátussal tanácskozni.

A római polgárság azonban nem csak szolgálva és ^A polgárság jogai. kötelességeket teljesítve, hanem a közkormányzatban részt

véve is szerepel. E végből a községi tagok, a nők s a még fegyverképtelen gyermekek kivételével mindnyájan, tehát a megszólítás szerint a „lándzsások“ (*quirites*), a köztéren gyűltek össze, ha a király összehívta őket, hogy közöljön velök valamit (*conventio, contio*), vagy őket forma szerint a harmadik hétre (*in trinum noundinum*) összejönni rendelte (*comitia*), hogy cúriák szerint megkérdezze. A király rendszerint évenként két ízben, márczius 24-kére és május 24-kére tűzte ki az ilyenmű formaszerinti községi gyűlések napját s ezenkívül annyiszor, a mennyiszor szükségesnek tartotta; de a polgárokat mindig nem beszédre, hanem hallásra, nem kérdésre, hanem feleletadásra hívta meg. A gyűlésben senki sem beszélt a királynak vagy azon kívül, kinek jónak látja a szót megadni; a polgárság beszéde a király kérdésére adott egyszerű válaszban áll, minden fejtegetés, indokolás, feltétel s a kérdés minden felosztása nélkül. Mindazonáltal a római polgárközség, épen úgy mint a német, s alkalmasint általában a legrégebb indogermán, a souverain állam eszméjének tulajdonképi és fő hordozója; de a souverainitás rendes körülmények közt itt csak abban rejlik vagy nyilvánul, hogy a polgárság önkényt kötelezi magát engedelmességre az elüljáró iránt. E végből a király, hivatalba lépése után, azon kérdést intézi az összegyűlt cúriákhoz, vajon akarnak-e hozzá hűk és engedelmesek lenni, s készek-e úgy őt, mint szolgálait, a vizsgálókat (*quaestores*) és hírnököket (*victores*) hagyományos szokás szerint elismerni; mely kérdésre kétség kívül ép úgy nem volt szabad tagadó választ adni, a mint örökösödési monarchiában az ezzel mindenben egyenlő hódolatot nem szabad megtagadni. Teljes következetesség rejlett abban, hogy a polgárság, épen mert ő volt a souverain, a közügyek intézésében rendes

körülmények közt nem vett részt. A míg a köztevékenység a fennálló jogi rend alkalmazására szorítkozik, a tulajdonképen souverain államhatalomnak nem lehet s nem szabad bele avatkoznia : a törvények kormányoznak, nem a törvényhozók. Máskép áll azonban a dolog azon esetben, midőn a fennálló jogirend megváltoztatása vagy a tőle egyes esetben való eltérés lesz szükségessé; s e ponton a római alkotmányban is a polgárság kivétel nélkül minden esetben cselekvőleg lép fel, oly módon, hogy a souverain államhatalom ily tényét a polgárság s a király vagy időközi király összeműködve viszik végbe. Valamint a kormányzó és a kormányzottak közti viszonyt magát a szóbeli kérdés és felelet szerződésszerűleg szentesíti, úgy a község minden főúri ténye is azon megkérdézből (*rogatio*) keletkezik, melyet a király — de csakis ő, még helyettese sem — a polgárokhoz intézett, s melyre a cúriák többsége helyeslő választ adott; mely esetben kétség kívül szabad volt a beleegyezést meg is tagadni. Ez okból a rómaiak szemében a törvény nem az, a mi a mi felfogásunk szerint, t. i. a souverainnek minden községi taghoz intézett parancsolata, hanem egyenesen szerződés, melyet az állam alkotó hatalmai szóváltás útján kötöttek *). Ily törvényszerződésre jogilag minden oly esetben szükség volt, mely a közönséges jog-consequentiákkal ellenkezett. Közönséges

*) *Lex* (homályos származású, de rokon ezzel, *legare*, követésbe küldeni, rendelni) mint tudjuk, általában a szerződést jelenti, de mellék jelentésében csak az oly szerződést, melynek feltételeit a javasló dictálja s a másik fél egyszerűen elfogadja vagy elveti; a mint ez péld. nyilvános árveréseknél élő szokott fordulni. A *lex publica populi Romani*-nál a javasló a király, az elfogadó a nép; ez utóbbinak korlátolt közreműködését tehát a nyelv is világosan kiemeli.

jogi úton bárki korlátlanul elidegenítheti tulajdonát bárki irányában, de csak úgy, hogy azt rögtön át is adja neki; hogy a tulajdon egyelőre a tulajdonosnál megmaradjon és halálakor szálljon át másra, az jogilag lehetetlen, — kivéve, ha a község erre engedélyt ad; melyet ez esetben nem csak a köztéren összegyűlt, hanem a harczra rendezkedő polgárság is megadhatott. Ebből eredtek a végrendeletek. Rendes jogi úton a polgárjog csak születés által szerzhető meg s többé el nem veszthető, kivéve, ha a község valakit a patriciussággal felruház vagy megengedi valakinek róla lemondani, a mi mindkettő kezdetben a cúriák végzése nélkül érvényes módon semmikép sem történhetett. Rendes jogi úton a főbenjáró bűnöst, miután a király vagy helyettese jog és törvény szerint kimondta felette az ítéletet, kérlelhetetlenül eléri a halálos büntetés, miután a király csak ítélhet, de nem kegyelmezhet, kivéve, ha a halálra ítélt polgár a község kegyelmét akarja kikérni s a bíró neki megengedi a kegyelem útjára lépnie. Ezen kezdődik a provocatio, mely ezért első sorban nem is engedtetik meg a tagadó bűnösnek, kire vétke rábizonyított, hanem a bevallónak, ki enyhítő körülményekre hivatkozik. Rendes jogi úton a valamely szomszéd állammal örökre kötött szerződés meg nem szeghető, kivéve, ha a polgárság valamely szenvedett sérelem folytán magát felmentve érzi alóla. Ezért szükségkép meg kellett kérdeztetnie, midőn támadó háború viselése szándékoltatott, de nem a védelmi háború ügyében, mely esetben a másik állam szegi meg a szerződést, sem a békekötés alkalmával; egyébiránt úgy látszik, hogy ezen kérdés nem a polgárság rendes gyűléséhez, hanem a sereghez intéztetett. Ily módon végre általában szükségessé lesz a polgárokat megkérdezni, midőn a király valamely újítást, a fennálló

közönséges jogban valamely változtatást akar tenni; s ennyiben a törvényhozás joga kezdet óta nem a király joga, hanem a községé. Ezen és minden más hasonló esetekben a király a község közreműködése nélkül jogilag érvényesen nem cselekedhetett; a kit csak a király nyilvánított patriciusnak, nempolgár maradt, mint volt előbb s e semmis ténynek legfeljebb tényleges következményei lehettek. Ennyiben tehát a községi gyűlés, bármily korlátoltan és megkötött kezekkel szerepelt is, mégis kezdet óta constituáló eleme volt a római államnak s jogilag inkább fölötte, mintsem mellette állt a királynak.

A király és a polgárgyűlés mellett azonban a legrégibb községi alkotmányban még egy harmadik alaptényező szerepel, nem cselekvésre hivatva, mint amaz, nem határozásra, mint ez, és mégis mindkettő mellé, és, jogkörén belül, mindkettő fölébe rendelve. Ez az öregek tanácsa, vagyis a senátus. Kétség kívül a nemzetségi alkotmányból vette eredetét: azon régi hagyomány, mely szerint az eredeti Rómában a házatyák összesége alkotta a senátust, államjogi tekintetben igaz annyiban, a mennyiben a későbbi Rómának minden, nem csupán utóbb bevándorlott, nemzetsége a maga származását a legrégibb város ezen házatyáinak valamelyikére, mint ősapjára és patriarchájára vitte fel. Ha, a mi valószínű is, Rómában vagy legalább Látiumban volt valaha oly idő, melyben valamint maga az állam, úgy annak minden végső alkatrésze, azaz minden nemzetség is mintegy monarchice volt szervezve, és egy, akár a nemzetségi tagok, akár az előd választása, akár az öröködési rend által kijelölt legidősebb alatt állt, akkor ugyanezen korszakban a senátus sem volt egyéb, mint ezen nemzetségi legidősbbek összesége, tehát egy úgy a királytól, mint a polgárgyűléstől mindenben független

Senátus.

intézmény, szemben ez utóbbival, mely a polgárok összességéből állt, egy neme a népképviselők repræsentáló gyülekezetének. Minden esetre áll, hogy a nemzetségeknek azon mintegy állami önállása a latin törzsnél már emlékezetet meghaladó időkben megszűnt, s az első és talán a legnehezebb lépés arra, hogy a nemzetségi szervezetből község keletkezzék, azaz a nemzetségi legidősbekek mellőzése, Látiumban talán már jóval Róma alapítása előtt megtétetett; mert a római nemzetség, a mint mi ismerjük, seholy sem bír látható fővel és az élő nemzetségi társak közül senki sincs kiválóképen hívatva arra, hogy azon közös patriarchát képviselje, kitől minden nemzetségi tag származik vagy származtatja magát, annyira, hogy még az örökösre és gyámságra is, ha ez a nemzetség javára esik, ennek tagjai összesen érvényesítik igényeiket. Mindazonáltal a legidősbekek tanácsának eredeti lényegéből a római senátusra is sok és fontos jogi következmény szállt át; hogy egy szóval fejezzük ki, a senátus helyzete, mely szerint az más és több a pusztá államtanácsnál, egy csomó megbízott ember gyűlésénél, kiknek tanácsát a király észszerűnek látja meghallgatni, csupán azon alapszik, hogy egykor hasonló gyülekezet volt ahhoz, melyet Homér ír le, a fejedelmek s a nép urainak gyűlése, mely tanácsba ül a király körül. A legidősbekek eredeti tanácsa tagjainak száma szükségkép határozottan meg volt állapítva, megfelelőleg az államot képező nemzetségek számának, s a tagság szükségkép életfogytiglanra szolt: mindkettő áll a római senátusról is. — A tanácsosi állomások száma Rómában nem csak mindig meghatározott maradt, hanem kezdetben szükségkép egyenlő volt az államhoz tartozó nemzetségi egyesületek számával, oly módon, hogy a három ős község összeolvadásakor, melyeknek mindenike állítólag

száz nemzetségi egyesületből állt, egyszersmind államjogi-
lag szükségessé vált a szenátusi helyeket az azóta fenn-
állott rendes számra, három százra felszaporítani. Továbbá
a tanácsosok mindig életfogytiglanra hívtak meg; s ha
későbbi korban ezen életfogytig tartó hivatalban mara-
dás inkább tényleges volt, mint jogi, és a szenátus lajstromá-
nak időről időre való átnézése alkalmat nyújtott a méltat-
lan, vagy nem kedvelt tanácsos eltávolítására, e szokás
bebizonyíthatólag csak az idők folyamában fejlődött ki. A
senátorok választása mindig minden esetre a királyt illette
meg, s ez másképp nem is lehetett, a mióta nemzetségi
legidősbek többé nem léteztek; valószínű azonban, hogy
a régibb korban, a míg a nemzetségek egyénisége még
élénkebben élt a nép öntudatában, legalább szabály
lehetett, hogy valamely szenátor halála után a királynak
egy más tapasztalt és élemedett, de ugyanazon nemzetségi
egyesületből származó embert kellett helyébe meghívnia,
s hogy a római község szenátusában egy római nemzetség
se legyen se képviselő nélkül, se kétszeresen képvil-
selve. Ettől alkalmasint csak a népközség összeolvadásá-
nak és belső egyesülésének magasabb fokán tértek el, s
ekkor ment át a tanácsférfiak kiválasztása tisztán a király
kezébe, úgy hogy visszaélésnek már csak az tekintett,
ha megürült helyeket betöltetlenül hagyott.

A legidősbek ezen tanácsának jogai azon felfogáson
alapúlnak, mely szerint a nemzetségekből alakult község
feletti uralom jogilag a nemzetségi legidősbek összeségét
illeti, habár a rómaiaknak már a ház szervezetében oly
élesen kidomborodó monarchikus gondolkozási irányához
képest, egy időben, mindig csak e legidősbek egyike,
vagyis a király által gyakorolható. A szenátusnak minden
tagja tehát, mint ilyen, nem a gyakorlat mezején, hanem

A szenátus
jogai. Idő-
közi király-
ság.

jogosultsága alapján, egyszersmind királya a községnek; a miért is megkülönböztető jelei bár csekélyebbek a királyéinál, de ezekkel teljesen egyneműek: a senátor ruháján bíbort és veres cipőt visel, mint a király, csak hogy a királynak egész ruhája bíborból való, a senátorén pedig csak bíborszegély (*latus clavus*) van, s hogy a király veres cipője magasabb és tekintélyesebb a senátorok cipőinél. Ebből foly továbbá, hogy a királyi hatalom a római községben egyáltalán nem jöhet üresedésbe. Ha a király meghal, a nélkül hogy utódját kinevezte volna, rögtön és eo ipso a legidősbek lépnek helyébe s gyakorolják a királyi hatalom jogait. Azon változhatatlan elv alapján azonban, hogy egyszerre úr csak egy lehet, ily alkalommal is mindig csak egy uralkodik közölök, s az ily „időközi király“ (*interrex*) az életfogytig kinevezettől különbözik ugyan hatalmának tartamára, de nem teljességére nézve. Az időközi királyság tartama egyes viselőjére nézve legfeljebb öt napra van szabva; e tisztt tehát oly módon jár kézzől kézre a senátorok közt, hogy mindaddig, míg a királyság ismét maradandólag be nem töltenek, az ideiglenes időközi király ama határidő lejártakor a sors által meghatározott sorrend szerint szintén öt napra utódot nevez magának. Könnyen megmagyarázható, hogy a község az időközi királynak nem fogad hűséget. Egyebekben azonban az időközi királynak joga van nem csak minden, különben a királyt illető, hivatalos cselekményt véghez vinni, hanem még életfogytiglanra királyt is nevezni ki; ez utóbbi joggal kivételképen csak az időközi királyok elseje nem bír, valószínűleg azért, mert hivatalba lépése, miután nem elődje által neveztetett ki, hiányosnak tekintetik. Végelemzésben tehát a legidősbek ezen gyűlése képviselője a római állam uralkodási hatalmának (*imperium*)

és istenei védelmének (*auspicia*), s benne rejlik biztosítéka e hatalom szakadatlan tartamának és egyeduralmi, bár nem örököségi, rendjének. Ha tehát a görögök később királyok gyűlését vélték a senátusban látni, igazuk volt: eredetileg a senátus az volt.

De e gyülekezet nem csak annyiban képezi lényeges tagját a római községi alkotmánynak, a mennyiben az örök királyság fogalmának élő kifejezése volt. A legidősök tanácsának ugyan nincs joga a király hivatalos működésébe avatkozni. Ez ugyan, ha maga nem volt képes a sereget vezényelni vagy valamely jogesetet eldönteni, helyetteseit alkalmasint kezdet óta a senátus kebeléből választotta ki, a miért még később is a legmagasabb parancsnoki állomások rendszerint csak senátoroknak adtak s hasonlóképp esküdtekül kiválóan senátorok alkalmaztattak. De sem a hadviselés, sem az igazságszolgáltatás ügyeinek intézésében a senátus, egészben véve, soha közre nem működött; miért is a senátusnak a későbbi Rómában sem volt soha sem katonai-parancsnoksági joga, sem törvényhatósága. Az öregek tanácsa azonban az alkotmány hívtásszerű őrének s fenntartójának tekintetett még a király és polgárság ellenében is. E végből kötelessége volt minden, a király indítványára a polgárság által hozott határozatot megvizsgálni, és ha azt a fennálló jogokra nézve sérelmesnek találta, tőle a megerősítést megtagadni; vagy, a mi ezzel egyre megy, minden oly esetben, melyben az alkotmány értelmében községi végzésre volt szükség, tehát minden alkotmányváltoztatásban, új polgárok felvételében, támadó háború izenésében az öregek tanácsának veto-joga volt. — Kétség kívül nem szabad ezt úgy felfognunk, mintha a törvényhozás joga közösen illette volna a polgárságot és a tanácsot, körülbelül úgy a mint illeti a mai

A senátus és a községi végzések: patrum auctoritas.

alkotmányos államban a törvényhozás két házát: a senátus nem annyira törvényhozó, mint inkább a törvény őre volt s a polgárság végzését csak azon esetben semmisíthette meg, midőn a község saját jogkörét túllépte, tehát midőn úgy találta, hogy ez az istenek vagy idegen államok irányában fennálló kötelezettségeket vagy a község organikus intézményeit megsértette határozatával. De minden esetben nagy fontosságú marad, hogy például, ha a római király a hadizenetet indítványozta s a polgárság azt határozattá emelte, s azon elégtétel, melynek teljesítésére az idegen község kötelezettnek látszott, ettől eredménytelenül követeltetett meg, a római hírnök az isteneket hitta a sérelem tanuságául, s e szókkal fejezte be mondókáját: „a felett azonban, hogy mikép jussunk jogunkhoz, az öregek tanácsát kérjük ki otthon“; csak az öregek tanácsának beleegyezése után történt meg a polgárság által elhatározott s a senátus által helybenhagyott háboru formaszerinti megizenése. E szabálynak kétség kívül sem czélja, sem következése nem volt a senátusnak a polgárság végzéseibe való folytonos beavatkozását szokássá emelni, s ily gyámkodás által a polgárságot souverain hatalmától megfosztani; de valamint a legfőbb hivatal megüresedése esetén a senátus állt jót a községi alkotmány fennmaradásáért, azonképen itt is a törvényes rend legfőbb őreként szerepelt a legfőbb hatalommal, a községgel szemben is.

A senátus
mint állam-
tanács.

Végre valószínűleg ebből indul ki azon, minden nyom útmutatása szerint, ősrégi szokás is, mely szerint a király a népközség elébe terjesztendő indítványait előbb az öregek tanácsának mutatta be, s ennek minden tagjával egymás után véleményt mondatott felette. Miután a senátusnak jogában állt a hozott végzést megsemmisíteni, a király könnyen rájuthatott arra, hogy előbb igyekezzék meggyő-

zódni arról, vajon a senátus részéről nem kell-e ellenzés-
től tartania; a minthogy egyáltalán, egyrészt a római szo-
kás magával hozta, hogy fontos esetekben ne hozzon
határozatot, a nélkül hogy mások tanácsát meghallgatta
volna, másrészt a senátus egész alkatánál fogva arra volt
hívva, hogy a község uralkodójának államtanácsként
álljon oldalán. A senátus későbbi hatalomtelje sokkal
inkább keletkezett e tanácsadásból, mintsem fentebb ki-
jelölt illetékességéből; e szerepének kezdete azonban
szembe nem tűnik s voltaképen a senátorok azon jogába
olvad: felelni, ha kérdeztetnek. Meglehet, hogy szokás-
ban volt fontos, sem nem bírói, sem nem hadvezéri ügyek-
ben, tehát például nem tekintve a népgyűlés elébe hozandó
indítványokat, a közmunka és általában rendkívüli terhek
kirovása körüli s a meghódított terület feletti intézkedé-
sek iránt előbb a senátust megkérdezni, de ha szokásban
volt is, jogilag szükséges az ily megkérdezés még sem
volt. A király akkor hívja össze a tanácsot, mikor akarja,
s elibe terjeszti a kérdéseket; megkérdezetlenül egy taná-
csosnak sem szabad véleményét kimondania, még kevesbbé
szabad a tanácsnak meghivatlanul összegyűlnie, kivéve
azon egy esetet, midőn a királyi szék megüresedésekor ül
össze, hogy az időközi királyok sorrendjét sors útján meg-
határozza. Hogy ezenkívül a királynak szabadságában áll
a senátorok mellett és velök egyidejűleg bizalmának egyéb
embereit is meghívni és megkérdezni, az ugyan pozitív
tények által nincs bebizonyítva, de azért aligha vonható
kétségbe. Az adott tanács továbbá nem parancs; a király
nem köteles reá hajtani, a nélkül hogy a senátus, véle-
ményének gyakorlati érvényesítésére más eszközzel ren-
delkezne, mint fentebb említett, de általában épen nem
alkalmazható, megsemmisítési jogával. „Nem azért válasz-

tottalak titeket, hogy engem vezessetek, hanem hogy nektek parancsoljak“: e szavak, melyeket egy későbbi író Romulus szájába ad, ez irányban kétség kívül helyesen jelölik ki a senátus helyzetét.

Eredeti
római alkot-
mány.

Foglaljuk össze a mondottak eredményét. A souverainitás képviselője a római polgárközség volt; de egyedül cselekedni soha, közreműködni csak akkor volt joga, ha a fennálló rendtől való eltérésről volt szó. Mellette az életfogytig működő községi legidősbeknek gyűlése állt, mintegy királyi hatalommal bíró hivatalnoki collégium, mely hívatva volt arra, hogy a királyi hivatal megüresedése esetén azt, végleges betöltéséig, saját tagjai által kezeltesse, és jogosítva arra, hogy a község jogellenes végzését megsemmisítse. A királyi hatalom maga, mint Sallustius mondja, korlátlan és egyszersmind a törvények által megkötött volt (*imperium legitimum*); korlátlan, a mennyiben a király rendeletét, lett légyen bár igazságos vagy nem, feltétlenül végre kellett hajtani, s meg volt kötve, amennyiben a régi szokással ellenkező s a valódi souverain, a nép által, helyben nem hagyott rendelet jogi eredményeket nem vont maradandólag maga után. A legrégebb római alkotmány ily módon mintegy visszája volt a mai alkotmányos monarchiának. A mint ebben a király szerepel az állam hatalomtéljének birtokosául és képviselőjéül, s ez okból például a kegyelmi tények kizárólag tőle erednek, az állam kormányzása azonban a nép képviselőit s az ezeknek felelős hivatalnokokat illeti, azon módon a római népközség körülbelül az vc., a mi Angliában a király, s a kegyelmezési jog, a mint Angliában fenntartott joga a koronának, úgy volt Rómában fenntartott joga a népközségnek, míg az összes kormányzás a község fejét illette. — Ha végre magának az államnak

viszonyát kutatjuk egyes tagjai irányában, a római államot egyiránt távol találjuk a pusztá védelmi kötelék lazaságától s a feltétlen állami mindenhatóság modern eszméjétől. A község ugyan rendelkezett a polgár személyével, községi terhek kirovása s a kihágások és büntettek megfenyítése által; az oly külön törvény azonban, mely egyes embert nem általánosan kárhoztatott tettekért büntetéssel sújtott vagy fenyegetett, még ha a formák megtartásában nem történt is hiba, a rómaiak szemében mégis mindig önkény és igazságtalanság volt. Még sokkal szűkebb korlátok közé volt szorítva a község a tulajdoni, s a mi ezzel inkább egyre ment mint összefüggött, a családi jogok tekintetében; Rómában nem tétetett a ház egyenesen semmivé s a község a ház rovására nagygyá, mint Lykurgos rendőri államában. A legrégebb római alkotmány legkétségsbevonhatatlanabb s egyszersemind legnevezetesebb tételeinek egyike az, hogy az állam a polgárt ugyan bilincsbe verhetette és vérpadra küldhette, de fiától vagy szántóföldjétől meg nem foszthatta, sőt meg sem adóztathatta. Ezen és hasonló dolgokban még a község keze is meg volt kötve a polgárral szemben s e jogi korlátozás nem csak elméletben állt fenn, hanem világos kifejezésre és gyakorlati alkalmazásra talált a senátus vétójában, melynek minden esetre joga és kötelessége volt minden ily alapjoggal ellenkező községi végzést megsemmisíteni. Sohasem volt még község a maga körén belül oly mindenható, mint a római, de nem is volt község, melyben a büntelen magaviseletű polgár oly feltétlen jogi biztosságban élhetett volna úgy polgártársaival, mint magával az állammal szemben, mint Rómában. — Ily módon kormányozta magát a római község, e szabad nép, mely tudott engedelmeskedni, józanul lemondva minden mystikus papi szemfényvesztésről, törvény-

előtti és egymásközi feltétlen egyenlőségben, élesen ki-domborítva saját nemzetiségét, míg — a mint alább előadjuk — a külfölddel való közlekedésnek ép oly nagylelkűen mint eszélyesen tág kaput nyitott. Ez alkotmány nem csinálmány és nem kölcsönzött dolog, hanem együtt nőtt fel a római népben és néppel. Magától értődik, hogy az a régebb itáliai, græco-itáliai és indogermán alkotmányon alapszik; de mégis azon alkotmányokat, melyeket a homéri költemények vagy Tacitus jelentése Németországról leírnak, az állami fejlődési korszakok beláthatatlan hosszúságú láncolata választja el a római község legrégebbi szervezetétől. Az összegyűlt hellenek felkiáltása, a körülálló németek pajzsra ütése ugyan némileg szintén kifejezték a község souverain hatalmát; de innen még hosszú út vezetett a latin cúria-alkotmány rendezett illetékességéig és szabályozott nyilatkozásáig. Lehetséges az is, hogy valamint a római királyság kétség kívül a görögöktől — nem az etruskoktól — vette át a bíborpalástot és az elefántcsont-botot, azonképen a tizenkét licior és más külsőségek is inkább a külföldtől kölcsönöztek. Hogy azonban a római államjog fejlődése mily határozottan Róma vagy legalább Látium tulajdona, s hogy mily kevés és mily jelentéktelen benne az, a mi kölcsön vétett, azt minden fogalmainak mindvégig tisztán latin képzésű szókkal való megjelölése bizonyítja. — Ezen alkotmány állapította meg tényleg örök időkre a római állam alapeszméit, mert a míg fennáll a római község, a formák minden változása daczára szabály marad, hogy a hivatalnok feltétlenül parancsol, hogy az öregek tanácsa a legnagyobb tekintély az államban, és hogy minden kivételes rendszabályra a souverainnek, azaz a népközségnek, szentesítése szükséges.

VI. FEJEZET.

A nempolgárok és a reformált alkotmány.

Minden nemzetnek története, s első sorban az itáliaié, egy nagy syncéismus: már a legrégibb Róma, melyről valamit tudunk, háromegegyes egész s hasonló bekeblezések csak a rómaiság teljes megmerevedésével szűnnek meg. Nem tekintve a ramniak, titiusok és lucerek legrégibb összeolvadását, melyről alig tudunk egyebet a puszta ténynél, hogy megtörtént, a bekeblezés legrégibb ilyenmű ténye az, mely által a dombi polgárság a palatíni Rómába olvadt. A két község szervezetét, midőn összeolvastásukról volt szó, lényegében hasonneműnek tekinthetjük, s az egyesülés által kitűzött feladatot olyformán képzelhetjük el magunknak, hogy vagy a kettős intézmények fenntartása, vagy az egyiknek megszüntetése után, a fennmaradottak érvényének az egész egyesült községre való kiterjesztése közt kellett választani. A szentségek és papságok dolgában a községek lényegileg az első utat választották. A római községnek ezentúl két ugró- és két farkastestülete volt, s valamint kettős Marsa, úgy két Mars-papja, kik közül utóbb a palatíni magát Mars, a collónusi pedig Quirinus papjának szokta nevezni. Hihető, habár többé be nem bizonyítható, hogy Róma összes

A palatíni és
quirináli
város össze-
olvadása.

ó-latin papságai, az augurok, pontifexek, vestaszúzek, feciálisok egyesületei a két, palatíni és quirináli község combinált papi collégiumaiból egynemű módon keletkeztek. Továbbá a helyi beosztás tekintetében, a palatíni város három negyedéhez, a Suburához, Palatínhoz s a külváros-hoz, a Quirinálon fekvő dombi város járult negyedik negyedként. Míg ellenben az eredeti synœkismusban a belépő község még az egyesülés után is legalább az új polgárság részének tekintetett, s így némileg folytatta politikai lételét, ez sem a dombi rómaiakra vonatkozólag, sem általában semmi későbbi bekebelezésnél többé elő nem fordult. A római község az egyesülés után is az addig létezett, tíz-tíz gondnokságból álló három részre oszlott, s a dombi rómaiaknak, oszlottak legyen bár magokban több részre vagy nem, a fennálló részekbe és gondnokságokba kellett beosztatniok. Ez valószínűleg oly módon történt, hogy minden részhez és minden gondnoksághoz az új polgárok bizonyos hányada kapcsoltatott, ezen osztályozáson belül azonban az új polgárok nem olvadtak össze tökéletesen a régi polgárokkal; sőt inkább a részek innen kezdve két-két tagban lépnek fel, s a titiusok úgy mint a ramniak és lucerek ismét előbbiekre és utóbbiakra (*priores*, *posteriores*) oszlanak. Valószínűleg ugyanezzel függ össze a község organikus intézményeiben mindenütt végig vonuló páros berendezés. Így a szent szúzek három párja nyíltan úgy jelöltetik meg, mint az első és második rend három részének képviselője; s alkalmasint így kell magyaráznunk a négy városi kerület mindenikét megillető hat argei kápolnát s a lareseknek minden utczában tisztelt párját. A rendezés e módja mindenk felett a hadügyben ötlük szembe: az egyesülés után a három részre oszló község minden felerésze száz lovast állít ki, mi

által a római polgári lovasság száma hat századra, s a lovas vezéreké, valószínűleg szintén háromról hatra emelkedik. A gyalogság megfelelő szaporításáról a hagyomány nem mond semmit; de alkalmasint erre vezethetjük vissza azon későbbi szokást, mely szerint a legiók rendszeres kettősítésével szoktak behívatni, s valószínűleg a fölkeltsereg megkettőzéséből következik az is, hogy nem, mint valószínűleg kezdetben, három, hanem hat szakaszvezér parancsnokol a legióban. A szenátori állomások hasonló megszorítása azonban határozottan nem ment végbe, hanem a háromszáz tanácsférfi ősrégi száma egészen a hetedik századig változatlanul fennmaradt; a mivel különben teljesen összefér az, hogy az újonnan belépett község legtekintélyesebb embereinek bizonyos száma a palatíni város szenátusába valószínűleg felvétetett. Hasonlóképp jártak el az előljáróságok körül: az egyesült községnek élén is csak egy király állt, s ugyanez áll legfőbb helyettesítőire, nevezetesen a város elüljárójára nézve is. Látjuk, hogy a dombváros sacrális intézményei továbbra is fennmaradtak, s hogy katonai tekintetben a rómaiak nem mulasztották el a polgárok megkettőzött számától a kétszeres katonai szám kiállítását megkövetelni, egyebekben azonban a quirináli városnak a palatíniba való bekebelezése annak valódi alárendelésében állott. Van okunk annak feltevésére, hogy ezen ellentét a palatíni régi és quirináli új polgárság közt eredetileg összeesett a titiusok, ramniak és lucerek első és második rendje közt létezővel, hogy tehát főképp a quirináli város nemzetségei voltak az „utóbbiak“. — E különbség ugyan bizonyosan inkább tiszteletbeli, mintsem jogi elsőbbségben állt; talán oly módon, a mint később szavazás alkalmával a tanácsban a régi nemzetségekből való tanácsférfiak mindig előbb kérdeztettek meg, mint a

„csekélyebbek“ *). Hasonlókép a dombi negyed rangban még a palatíni város külvárosának is mögötte áll, a quirináli Mars papja a palatínié, a quirináli ugrók és farkasok a palatíniak mögött. Ily módon azon synœkismus, mely által a palatíni község a quirinálit kebelébe fogadta, középben áll ama legrégibb közt, mely által a titiusok, ramniak és lucerek olvadtak össze, és minden későbbiek közt: külön részt ugyan az új egészben a belépő községnek többé nem volt szabad képeznie, de még tehetett egy részt annak mindenik részében, és sacrális intézményei nem csak meghagyattak, a mi még utóbb is, például Alba bevétele után előfordult, hanem az egyesült község intézményeivé emeltettek, a mi utóbb ily módon többé meg nem történt.

Szegődöttek
és vendégek

Két, lényegileg egynemű, községnek ezen összeolvadása a fennálló községnek inkább mennyiségbeli nagyobodására, mintsem belső átalakulására vezetett. Egy második bekebelezési processusnak, mely sokkal lassabban ment végbe és sokkal mélyebb következményeket vont

*) Az „alsóbb nemzetségek“ elnevezése úgy látszik nem ezen utóbbi rangú, hanem a még később belépett, nevezetesen az albai nemzetségekre alkalmaztatott. A *gentes minores*-ről, nem tekintve a polgárságba való belépésök ideje felett felállított, történelmileg meglehetősen értéktelen conjectúrákat (Cic. de rep. 2, 20, 25. Liv. 1, 35. Tacit. ann. 11, 25. Victor *virii ill.* 6.), a hagyomány semmi mást nem mond, mint hogy a tanácsban szavazáskor hátrább álltak (Cic. i. h.) — mi okból a *princeps senatus* csak a *majores gentes* sorából választható — s hogy a Papíriusok közéjük tartoztak (Cic. ad. fam. 9, 21.); mely utóbbi adat figyelemre méltó, miután egy vidék nevüket viseli. Miután a Fábíusok a dombi városhoz látszanak tartozni, de közölök többen lettek *principes senatus*-szá, helyén lesz a dombi nemzetségeket az alsóbbaktól, *minores*, megkülönböztetni.

maga után, első kezdetei hasonlókép e korba nyúlnak vissza: ez a polgárságnak és a zsellérségnek összeolvadása. A római községben kezdet óta a polgárság mellett álltak a védenczek, a „függők“ (*clientes*), a mikép, mint az egyes polgári házak szegődöttei nevezettek, vagy a „tömeg“ (*plebs*, innen *pleo*, *plenus*), a mint negative, tekintettel a politikai jogok hiányára, hívtak*). Ezen, a szabadok és nemszabadok közt álló, középrendnek elemei, mint megmutattuk, már a római házban megvoltak; de a községben ez osztálynak kettős okból kellett tényleg és jogilag nagyobb jelentőségre vergődnie. Először is, maga a község bírhatott úgy félig-szabad védenczekkel, mint rabszolgákkal; különösen valamely városnak legyőzése és községi organismusának felosztatása után a győztes község gyakran czélszerűbbnek találhatta a polgárság tömegét nem adni el formászerint rabszolgákul, hanem őket a szabadság tényleges birtokában továbbra is meghagyni, úgy hogy mintegy a község szabadon bocsátottai gyanánt, ehhez, vagyis a királyhoz védenczi viszonyba lépjenek. — Másodszor pedig a község és ennek az egyes polgárok felett gyakorolt hatalma által meg volt adva a lehetőség, ezeknek védenceit is megvédeni a jogilag továbbra is fennálló úri jog visszaélései ellen. — A római közjogba már emlékezetet meghaladó idő óta felvétellett azon elv, mely a zsellér lakosság egész jogi helyzetének kiindulási pontul szolgált: hogy, ha az úr valamely nyilvános jogi tény — végrendelet, pör, adózás alkalmával — úri jogáról nyíltan vagy hallgatag lemondott, sem ő maga, sem jogi utódai e lemondást sem a szabadon bocsátott, sem

*) *Habit plebem in clientelas principum descriptam. Cicero de rep. 2, 2.*

annak descendensei irányában, soha többé vissza ne vonhassák. A védeczek és utódaik ugyan sem polgár-, sem vendégjoggal nem bírtak; mert mindkettőnek a község által kellett formaszertint megadatnia, ez azonban valamely, a rómaival szerződésben álló, községben a vendég polgárjogát előfeltételezte. A helyzet, mely nekik jutott, a szabadságnak törvényes védelme volt, a szabadság jogilag tovább tartó hiánya mellett; s ez okból tekintettek, úgy látszik, vagyoni jogi viszonyaik, hasonlóan a rabszolgákéihoz, hosszabb időn át a patrónus jogviszonyainak, s ezért kellett őket a pörben szükségkép ennek képviselnie; a mivel valószínűleg az is összefügg, hogy a védnök szükség esetében adót szedhetett tőlök s őket büntügyi esetekben a maga színe elé idézhette. Lassanként azonban a zsellérség kinőtt e bilincsekből; kezdett saját nevében szerezni és elidegeníteni, s kezdett védnökének formaszertinti közvetítése nélkül a római polgári törvényszékek-nél igazságot keresni és találni. Házasság és örökösödési jog dolgában ugyan a polgárokkal való jogegyenlőség sokkal könnyebben megadatott a külföldieknek, mint ezen, semmiféle községhez nem tartozó, tulajdonképen nemszabad embereknek; de abban végre is nem lehetett őket meggátolni, hogy saját körükön belül házasságokat ne kössenek, s a férji és apai hatalomnak, az agnátiónak és nemzetségnek, az örökösödésnek és gyámságnak ebből fakadó jogviszonyait a polgárjogiak mintájára ne alakítsák. — Részben hasonló eredményekre vezetett a vendégjog gyakorlása, a mennyiben ennek alapján külföldiek maradandóan letelepedtek Rómában, itt háztartást alapítottak s talán még fekvő birtokokat is szereztek. E tekintetben Rómában a legrégebb idők óta a legszabadelvűbb irányelveknek kellett uralkodniok. A római jog sem az örökölt

jósági minőséget, sem a fekvőségek elzártságát nem ismeri s egyrészt minden rendelkezési képességgel bíró férfinak megengedte, hogy életében korlátlan szabadsággal intézkedjék vagyonáról, másrészt, a mennyire tudásunk terjed, mindenkinek, ki egyáltalán fel volt jogosítva római polgárral közlekedni, még az idegennek és védencznek is, korlátlan jogot adott Rómában ingó, és a mióta ingatlanok egyáltalán magán tulajdont képezhettek, ingatlan vagyont is szerezni. Róma ugyanis kereskedő város volt, mely, valamint jelentékenységének kezdetét a nemzetközi forgalomnak köszönhetette, úgy a letelepedési jogot is nagyszerűen szabad szellemmel megadta minden egyenlőtlen házaságból született gyermeknek, minden szabadon bocsátott szolgának, minden idegennek, ki honi jogáról lemondva Rómába átköltözött, sőt megadta nagy mértékben még oly idegeneknek is, kik vele barátságos lábon álló községek polgári kötelékében megmaradtak.

Kezdetben tehát a polgárok tényleg a védnökök, a Zsellérség a nempolgárok a védenczek valának; de mint minden község mellett. ségben, mely a letelepedést szabadon megengedi s a polgárjogot elzárttá teszi, Rómában is csakhamar nehéz és mindinkább nehezebb lett a jogi viszonyt a tényleges állapotokkal öszhangzásban tartani. A forgalom felvirágzása, minden latinnak a latin szövetség által biztosított letelepedési joga a fővárosban, s a szabadon bocsátásnak a jóléttel együtt szaporodó esetei a zsellérek számát még békében is szükségkép aránytalanul növelték. Ehhez járult a fegyverrel legyőzött és Rómába bekeblezett szomszéd városok népességének nagyobb része, mely, költözött legyen bár Rómába, vagy maradt bár régi, faluvá degradált szülőhelyén, a maga polgárjogát rendszerint felcserélte a római metökusi (védenczi) joggal. — Ezen kívül a háboru terhe

kizárólag a régi polgárság vállaira nehezedett, s a patri-
ciusi ivadék sorait szakadatlanul fogyasztotta, míg a zsel-
léreknek részök volt a diadal eredményeiben, a nélkül
hogy azt vérökkel megfizetnék. — Ily viszonyok közt csak
az meglepő, hogy a római patriciusság nem olvadt össze
még gyorsabban, mint a hogy tényleg megfogyott. Hogy
még hosszabb időn át egy népes község telt ki belőle,
ennek okát alig kereshetjük a római polgárság megadásában
egyes tekintélyes külföldi nemzetségeknek, melyek t. i.
vagy szülőföldjök kötelékéből kiléptek, vagy városuk meg-
hódítása után a római polgárjoggal felruháztattak, — mert
ezzel, úgy látszik, kezdet óta fukarúl bántak és annál
fukarabbúl, minél inkább emelkedett a római polgári jog
értéke. Alkalmasint nagyobb jelentőségű volt a polgári
házasság behozatala, mely szerint az oly patriciusi szülők-
től, kik mint hitvesek, confarreáció nélkül is, együtt
éltek, származó gyermek ép úgy, mint a confarreált házas-
ságból született, teljes polgárjogot nyert; és igen való-
színű, hogy a tizenkét tábla kora előtt már, de két-
ség kívül nem kezdet óta fennállott polgári házasság épen
azért léptettetett életbe, hogy a patriciusság elfogyásának
gátot vessen *). Ugyanezen összefüggésbe tartoznak azon

*) A tizenkét táblának a Szokásról szóló határozatai világosan
mutatják, hogy midőn azok készültek, a polgári házasság már meg-
volt. Ép ily világosan mutatja a polgári házasság nagy régiségét
az, hogy mikép a vallási házasság, ez is szükségkép a férj úri
hatalmával járt, s a hatalom-szerzés tekintetében a vallási házasság-
tól csak abban tért el, hogy a vallási házasság maga a nő megszer-
zése sajátságos és jogilag szükséges formájának tekintetett, míg a
polgári házasságban szükség volt a tulajdon-szerzés valamely más
általános formájára, a jogosított részéről való átadásra vagy az el-
évülésre is, hogy érvényes férj-úri hatalmat, s ezzel érvényes házas-
ságot alapítson.

rendszabályok is, melyek már a legrégebb időben is oda igyekeztek hatni, hogy az egyes házak nagyszámú ivadékot mutathassanak fel; s az sem hihetetlen, hogy később ugyanez okból fogadtattak a polgárság tagjai közé minden, egyenlőtlen házasságban vagy házasságon kívül is, patriciusi anyáktól született gyermekek is. — Mindezek daczára a zsellérek száma szükségkép folytonos és semmi csökkenésnek alá nem vetett szaporodásban volt, míg a polgároké a legjobb esetben talán nem apadt; s ennek folytán a zsellérek helyzete szükségkép észrevétlenül megváltozott és szabadabb lett. A nempolgárok nem voltak többé csupán szabadon bocsátott szolgák és védelemre szorult idegenek; hozzájuk tartozott a háborúban meghódított latin községek egykori polgársága s első sorban a latin települők, kik nem a király vagy más valamely polgár kegyelmének, hanem a szövetségi jognak alapján éltek Rómában. Vagyoni jogokban nem korlátoztatván, pénzt és vagyont szereztek az új hazában, és mint polgárok, gyermekeikre és gyermekeik gyermekeire hagyták lakhelyöket. Az egyes polgári házaktól való függés nyomasztó viszonya is lassanként mind lazább lett. Míg a felszabadított szolga s a bevándorlott idegen még egészen elszigetelten állt az államban, gyermekeinek helyzete már megváltozott, s még inkább unokáié, s a patronus iránti viszonyok ezzel önmagoktól mind inkább háttérbe szorultak. Míg a régebb korban a cliens jogvédelem dolgában kizárólag a patrónus közbejárására volt utalva, minél inkább consolidálódott az állam s ennek folytán minél inkább csökkent a nemzeti egyesületek s a házak jelentősége, annál gyorsabban volt kénytelen a király az egyes védencznek, patrónusa közvetítése nélkül is, igazságot s a szenvedett sérelemért elégtételt nyújtani. A nempolgároknak nagy része, főkép

a feloszlatott latin községek tagjai, mint már mondatott, valószínűleg kezdettől fogva egyáltalán nem álltak valamely magán ember, hanem mindig a mindenkori király védnöksége alatt, tehát csak azon egy urat szolgálták, kinek, bár más módon, a polgárok is engedelmeskedtek. A királynak, kinek a polgárok feletti uralma végre is az engedelmeskedők jóakaratótól függött, kapnia kellett az alkalmon, midőn ezen saját védenczeiben egy magának közvetlenül lekötelezett osztályt alakíthatott, melynek ajándékai és hagyományai az ő pénztárát töltötték meg (ezzel állhat kapcsolatban azon védenczdíj is, melyet a zsellérek a királynak fizettek), melynek robotjára saját jogának alapján tarthatott igényt, s mely mindig készen állt védője köré seregelni. — Így támadt a polgárság mellett egy második római község; a cliensekből keletkezett a plebs. E névcsere jellemző; jogilag a cliens és plebejus, a jobbágy s a nép fia közt semmi különbség sincs, de nagy a különbség köztök tényleg, miután amaz elnevezés a védenczi viszonyt a községnek egy politikailag jogosult tagja irányában emeli ki, emez pedig csak a politikai jogok hiányát jelöli meg. A mint a külön függés érzete háttérbe szorult, a szabad zsellérnél előtérbe lépett politikai alárendeltségnek érzete, s a politikai küzdelem kitörését a jogosított és jogokkal nem bíró község közt csak a királynak valamennyire egyiránt kiterjedő hatalma gátolta meg.

A serviusi alkotmány.

A nép két részének összeolvasztására tett első lépés azonban aligha tétetett meg azon forradalmi úton, melyre azon ellentét utalni látszott. Azon alkotmány-reform ugyan, mely Servius Tullius királytól vette nevét, történelmi eredetére nézve, ugyanazon homályba van burkolva, mely e korszak minden eseményein lebeg; melyről azt, a mit

tudunk, nem történelmi hagyományoknak, hanem csak a későbbi intézményekből visszafelé vont következtetéseknek köszönhetjük; de lényege arra mutat, hogy a plebejusok, kikre az új alkotmány csak kötelelességeket rótt, kiknek azonban jogokat nem adott, azt nem követelhatték. Sőt inkább, vagy valamelyik király bölcseségének kell eredetét köszönnie, vagy talán a polgárság sürgetéseinek, mely magát a kizárólagos hadi kötelezettség alól felszabadíttatni s a nempolgárokat is a felkelésben való részvételre köteleztetni kívánta. A serviusi alkotmány a hadi kötelezettséget s az ezzel összefüggésben álló köteleltséget, az államnak szükség esetében előleget (tributum) adni, nem többé a polgárságra, mint ilyenre, hanem a földbirtokosokra, a „jóságosokra“ (*locupletes*), vagy az adófizetőkre (*assidui*) róttá, akár polgárok, akár zsellérek voltak; s így a hadi kötelezettség személyes teherből dologivá lett. A szervezés részletei a következők valának. Hadköteles volt minden birtokos férfi tizenhét éves korától hatvan éves koráig, beleértve a birtokos apák házifiait is, születési különbség nélkül; úgy hogy még az elbocsátott szolgának is fegyvert kellett fognia, ha kivételesen földbirtokhoz jutott. Mi történt azon idegenekkel, kiknek semmi földbirtokuk nem volt, nem tudjuk; valószínűleg szabály volt, hogy külföldi, római földbirtokot ne szerezhessen, a nélkül hogy tényleg átköltözzék Rómába s ott a zsellérek, vagyis a katonakötelezettek sorába lépjen. A földbirtok nagyságához képest a hadköteles legénység öt „osztályba“ (*classes*, innen: *calare*) soroztatott, melyek közül azonban csak az első osztály hadkötelezettei, vagyis az egésztelkesek köteleztettek teljes felszerelésben megjelenni s tekintettek ennyiben a hadi szolgálatra első sorban hívatottnak (*classici*), míg a kisebb földbirtokosok további négy osz-

tálya, vagyis azok, kik három negyed, fél, negyed vagy nyolczad parasztelekkel bírtak, szintén köteleztettek ugyan a szolgálatra, de nem a teljes fegyverzetben való megjelenésre. A terület akkori felosztása szerint, a paraszteleknek majdnem felerésze egész telkekből állt, míg a három negyed, fél és negyedtelkesek mindenike a zsellereknek szorosán, a nyolczadtelkesek pedig bőven tették egy-egy nyolczadrészt; a miért is meghatározott, hogy a gyalogság számára minden nyolczvan egész telkes után az utóbb következő három osztályból húsz-húsz, az utólsóból huszonnyolcz ember állíttassék. Hasonló volt az eljárás a lovasság körül: ebben az osztályok száma megháromszoroztatott, s az egyetlen eltérés abban állt, hogy a már fennálló hat osztály (*Titius, Ramnes, Luceres primi és secundi*) régi nevét megtartotta, a nélkül azonban, hogy a nempolgárok az ezekben való, vagy a polgárok a tizenkét új osztályban való szolgálatból kizárattak volna. Ez eltérés oka valószínűleg abban keresendő, hogy e korban a gyalogsági osztályok minden hadjárat előtt újra alakítottak s annak bevégezte után elbocsáttattak, ellenben a lovasok lovaikkal együtt, katonai szempontból, még béke idején is együtt maradtak és rendes gyakorlatokat tartottak, melyek, mint a római lovasság ünnepélyei, a legkésőbb korig fennmaradtak*). Ennélfogva a reform a már fennálló dandároknak hagyományos neveit is meghagyta. A lovasságba a legvagyonosabb és legtekintélyesebb polgári és nempolgári földbirtokosok soroztattak, s úgy látszik, hogy már igen régen, talán kezdettől fogva, a föld-

*) Ugyanez okból a dombi rómaiak belépése után történt seregszaporítás alkalmával a lovasság megkettőztetett, a gyalogságból azonban az egyszerű sorozás helyett két legió hívatott be.

birtok bizonyos mennyisége a lovas szolgálatra kötelezőnek tekintetett; de e mellett bizonyos számú türes helyek állottak fenn, miután a férjetlen nők, kiskorú fiúk és gyermektelen aggastyánok, kik földbirtokkal bírtak, a saját szolgálat helyett egyes lovasok számára lovakat állítani — minden lovasnak kettő volt — s azokat tartani voltak kötelesek. Egészben minden kilencz gyalog katonára egy lovas jutott; a tényleges szolgálatban azonban a lovasok nagyobb kíméletben részesültek. — A nembirtokos lakosoknak („gyermeknemzők“ *proletarii*) a sereghez mesterembereket és zenészeket, valamint bizonyos számú pótembereket (*adcensi*, hozzáadottak) kellett állítaniok, kik fegyvertelenül (*velati*) követték a sereget, s a hol a harcztéren hézag támadt, a betegek és elesettek fegyvereivel felszerelten, a harczrendbe besoroltattak.

A gyalogság szedése végett a város és határa négy „részre“ (*tribus*) osztatott, mi által a régi hármas felosztás, legalább helyi jelentőségében, megszüntettetett: a palatínira, mely a hasonnevű halmot a Veliával együtt foglalta magában; a suburaira, melyhez az ezen nevű út, a Carinæ és a Cælius tartoztak; az esquilínire és a collínusira, melyet a Quirinál és Viminál, a „dombok“, ellentétben a Capitól- és Palatín-„hegyekkel“ képeztek. E kerületek alakításáról már fentebb volt szó s kimutattuk, mikép keletkeztek azok a régi palatíni és quirináli kettős városból. Valószínűleg minden kerülethez hozzá tartozott a falain kívül fekvő s vele szomszédos vidéki kerület, a mint hogy Ostia a Palatínához kapcsoltatott; hogy a négy kerület körülbelül egyenlő számú legénységet állított, kitűnik az egynemű behívásokból felkelés idején. E beosztás, mely közvetlenül csak magára a talajra és csak utóbb vonatkozott a birtokosokra is, egészen külső

Katonaszedési kerületek.

jellemű, s nevezetesen vallási jelentőséggel soha nem bírt; mert az, hogy minden városi kerületben a talányszerű argeusoknak hat-hat kápolnája állott, ép oly kevésbé teszi ezeket sacrális kerületekké, a mint az utczák nem váltak ezzé az által, hogy a Láresek számára mindenikben egy-egy oltár állíttatott. — E négy katonaszervezési kerület mindenikének úgy az összes hadi létszám, mint minden egyes katonai osztály egy-egy negyedrészt kellett kiállítania, úgy hogy minden legióban és minden centuriában egyenlő számú conscribáltak voltak mindenik kerületből; nyilván a végből, hogy minden nemzetségi és helyi természetű ellentét az egységes és közös községi fölkeltségben megszüntettségük s mindenek előtt, a katonai szellem erős nivelláló hatalma által, zsellérek és polgárok egy néppé olvasztassanak össze.

Hadszer-
vezet.

Katonai tekintetben a fegyverképes legénység első és második felkelésre osztatott, melyek közül az első, az „ifjabbak“ a megkezdett tizenhetedik évtől a negyvenhatodiknak befejeztéig első sorban használtattak a nyílt hadi szolgálatra, míg az „idősebbek“ otthon a falakat őrizték. Katonai egységnek a gyalogságban az addigi legió maradt meg, egy teljesen régi dóri módon rendezett és felfegyverzett phalanx, melynek három ezer embere hat sorban felállítva ötszáz nehéz fegyverzetű harcosból álló homlokzatot képezett, kikhez aztán még ezer kétszáz fegyverzetlen (*velites*) járult. Minden phalanx első négy sorát az első osztály, vagyis az egésztelkesek teljes fegyverzetű hoplitái képezték, az ötödikben és hatodikban a második és harmadik osztály kevésbé fegyverzett parasztjai álltak; a két utolsó osztály, mint a phalanx két utolsó rendje, csatlakozott hozzájuk, vagy mint könnyű fegyverzetű csapat küzdött mellettök. A támadó hézagoknak,

melyek a phalanxra nézve oly veszélyesek, könnyű betöltéséről is gondoskodtak. E szerint minden legióban 42 centuria, vagyis 4200 ember szolgált, ezek közt 3000 hoplita, 2000 az első, 5—500 a második és harmadik osztályból, és 1200 könnyű fegyverzetű, 500 a negyedik, 700 az ötödik osztályból; minden katonaszedési kerület minden legióba 1050, minden centuriába 25 embert állított. Rendszeren két legió szállt síkra, míg két másik otthon az őrség tisztét végezte; mi által a gyalogság normális száma négy legióra, vagyis 16,800 emberre rúgott, 80 centuriára az első, 20—20-ra a három további és 28-ra az ötödik osztályból; ide nem számítva a két póthadi centuriát, valamint a mesterembereket és zenészekét. Mindezekhez még az 1800 főre menő lovasság járult; melyből azonban kivonulás alkalmával csak három centuria adatott minden legió mellé. Az első és második fölkelésbeli római hadsereg rendes létszáma e szerint megközelítette a 20,000-et; mely szám a római fegyverképesek valódi létszámának, a mint az ezen új szervezés életbe léptetésekor állott, nagyjában kétség kívül megfelelt. A népesség szaporodtával nem a centuriák száma szaporítottatott, hanem az egyes osztályok nagyobbítottak a hozzájuk beosztott legénység által, a nélkül azonban, hogy az alapszám egészen elejtett volna: a mint hogy a számra nézve elzárt római testületek igen gyakran számfeletti tagok felvétele által szokták az eléjükbe szabott korlátokat megkerülni.

Ezen új hadszervezettel karöltve járt az államnak gondosabb felügyelete a földbirtok felett. Vagy ez alkalommal ment végzésbe, vagy pontosabban szabályoztatott egy földkönyvnek készítése, melybe az egyes földbirtokosok szántóföldeiket minden tartozékaikkal, jogosítványokkal, szolgálkkal, ígás és teherhordó marháikkal együtt

Adó.

bejegyeztették. Minden nem nyilvánosan és tanuk jelen nem létében tett elidegenítés semmisnek nyilvánított és a földbirtokosok lajstromának, mely egyszersmind katonaszedési lajstrom volt, négy-évenkénti átnézése elrendeltetett. Így keletkezett a serviusi hadszervezetből a mancipatio és a census.

A serviusi
hadszervezet
politikai
eredményei

Látszólag ezen egész intézmény eredetileg katonai természetű. Az egész tágas keretben nem találunk egyetlen vonásra, mely a centuriáknak más, mint tisztán katonai hivatására mutatna, s ennek magának elegendőnek kell lennie arra, hogy mindenki, a ki ilyenmű dolgokban gondolkozni szokott, e centuriáknak politikai célokra való felhasználását későbbi újításnak nyilvánítsa. Azon rendelkezés is, mely szerint a hatvanadik évét meghaladott férfi a centuriákból ki van zárva, egyszerűen elveszti értelmét, ha ezek kezdet óta hivatva lettek volna a cúriák mellett s velök egyenlően a polgári községet is képviselni. Egyébiránt, habár a centuriák szerinti rendezés egyetlen célja az volt, hogy a polgárság harczképességét a zsellérek igénybe vétele által növelje, s habár ennél fogva teljesen téves dolog a serviusi rendezést Rómában a timokratia behozatalának proclamálni, a zsellérség új hadkötelezettsége eredményeiben mégis lényeges visszahatást gyakorolt annak politikai helyzetére. A kinek katonává kell lennie, annak mindaddig, míg az állam sülyedésnek nem indul, tisztté is kell lehetnie; s kétségtelen, hogy ettől fogva Rómában plebejusok is neveztethettek centuriókká és katonai tribúnokká. Továbbá, ámbár a centuriák intézményének nem volt célja az eddigi, a cúriákban képviselt polgárságot a politikai jogok kizáró birtokában megrövidíteni, azon jogoknak mégis, melyeket az addigi polgárság nem mint a cúriák gyűlése, hanem mint polgári fölkeltség

gyakorolt, elkerülhetetlenül át kellett szállniok az új polgár- és zsellér-centuriákra is. Ezentúl tehát a centuriák adják a katonáknak csata előtt tett végrendeletéhez teljes érvényű helyeslésöket, s támadó háboru megkezdése előtt az ő beleegyezésöket kell a királynak kikérnie. A későbbi fejlődésre nézve fontos már itt megjelölni azon pontokat, melyeken a centuriáknak a közügyekben való részvétele kezdődik; de közvetetlenül, a centuriák sokkal lassabban s inkább fokenként szereztek ezen jogokat, mintsem tették volna, ha ez lett volna a rendezés szándéka, s a serviusi reform után úgy mint előtte a cúriák gyűlése képezte a tulajdonképi polgárközséget, melynek hódolata az egész népet lekötelezte a királynak. E teljespolgárok mellett álltak a birtokos védenczek, vagy mint később neveztettek, a „szavazat nélküli polgárok“ (*cives sine suffragio*), részt véve a köz terhekben, a hadi kötelezettségben, adófizetésben és robotban (innen *municipes*); ellenben a védenczi díjat többé nem fizetve, melyre ezentúl csak a tribusokon kívül álló, vagyis nembirtokos metőkök (*ærarii*) valának kötelezve. — A míg tehát eddig a községi tagoknak mindössze két osztálya volt megkülönböztetve, a polgároké és védenczeké, mostantól fogva az activ-, passiv- és védpolgároknak három politikai osztálya alakult, mely osztálykülönbség századokon át uralkodott Róma államjogában.

Mikor és mikép léptettetett életbe a római községnek e katonai szervezete, a felett csak sejtelmeket táplálhatunk. Előfeltételezi a négy városnegyedet, tehát a serviusi falnak már állania kellett, midőn a reform munkába vétett. De a város területének is már nagy mértékben túl kellett terjednie eredeti határain, hogy 8000 egész és ugyanannyi résztelkest vagy telkesek fiait, s ezeken kívül

A reform
kora és
inlaka.

bizonyos számú nagyobb földbirtokost vagy ezek fiait állíthassa ki. A római teljes paraszttelkek térfogatát ugyan nem ismerjük, de aligha lesz lehetséges azt 20 holdnál kisebbre becsülni *); ha minimum gyanánt 10,000 egész telket veszünk fel, ezek már 9 német négyszög mérföldnyi szántóföldet tételeznek fel, s e szerint, ha a legelőt, házhelyeket és fövényes földet a legcsekélyebb terjedelemben vesszük fel, a város területének e reform keresztülvitelekor legalább 20 négyszög mérföldre, valószínűleg azonban sokkal többre kellett kiterjednie. A hagyományt követve épen 84,000 birtokos és fegyverképes polgárt kellene felvennünk; mert állítólag ennyit számlált meg Servius az első census alkalmával. E szám mesés voltát azonban már egy a földabroszra vetett pillantás is kimutatja; s a hagyomány nem is adja meg valóban e számot, mely valószínűleg azon hozzávető számvetésen alapúl, mely szerint a gyalogság rendes létszámának 16,800 fegyverfogható embere, a családot öt főre tevő átlag szerint, 84,000 szabad activ- és passiv-polgárt ad ki, mely szám a fegyverképesek számával felcseréltetett. De a fentebbi mér-

*) Már 480 körül a hét holdnyi földrésztet (Val. Max. 4, 3, 5. Colum. 1. *præf.* 14. 1, 3, 11. *Plin.* n. h. 18, 3, 18; tizennégy hold Victor 33. *Plutarch apophth. reg. et imp.* 235. l. Dübner, melynek nyomán *Plutarch Crass.* 2. kiigazítandó) a kapó kicsinylette. — A német viszonyokkal való összehasonlítás eredménye ugyanez. A jugerum s a hold, mindkettő eredetileg inkább munka-, mint sikmértékek, eredetileg azonosaknak vehetők. Ha a német telek rendszerint 30, nem ritkán azonban 20 vagy 40 holdból állott s az udvarhely gyakran, legalább az angolszászoknál, a telek tizedrészét tette, akkor az égalji különbség s a római 2 holdnyi heredium tekintetbe vétele mellett a viszonyokkal teljesen megegyezőnek látszik a római telek nagyságát húsz holdra tenni. Az természetesen sajnos, hogy a hagyomány épen e tekintetben cserben hágy.

sékelt tételek mellett is, ha mintegy 16,000 teleknyi területet veszünk fel, közel 20,000 fegyverképesből és legalább három annyi nőkből, gyermekekből, aggastyánokból, nembirtokosokból és szolgálkból álló lakossággal, fel kell vennünk, hogy a rómaiak ekkor már nem csak a Tiberis és az Anio közti földet szerezték meg, hanem már Alba vidékét is meghódították volt, mielőtt még a serviusi alkotmány megállapítottatott volna; a mivel különben a monda is megegyezik. Minő volt kezdetben számra nézve a seregben a patriciusok és plebejusok aránya egymáshoz, azt ma már ki nem deríthetjük. — Általában azonban világos egyrészt, hogy a serviusi intézmény nem a rendek küzdelmeiből támadt, hanem hogy egy reformáló törvényhozó kezének nyomát viseli magán, úgy mint Lykurgos, Solon vagy Zaleukos alkotmánya, másrészt, hogy görög befolyás alatt keletkezett. Egyes analogiák csalhatnak, mint például az, melyet már a régiek kiemelnek, hogy t. i. a lovagok lovait Korinthban is az özvegyeknek s árváknak kellett tartaniok; de a fegyverzetnek s a tagbeosztásnak a görög hoplita-rendszerből való átvétele kétség kívül nem tekinthető esetleges megegyezésnek. Ha már felveszszük, hogy az alsó-itáliai görög államok épen Róma második századában tértek át a tisztán nemzeti alkotmányról egy módosított alkotmányra, mely az állam súlypontját a birtokosok kezébe helyezte át*), ebben fel fogjuk ismerni azon lökést, mely Rómát a serviusi alkotmányra vezette, ez alkotmány-

*) Az úgy nevezett serviusi alkotmány s az attikai metökökkel való bánásmód közti analogia is méltó a felemlítésre. Athén épen úgy mint Róma, aránylag gyorsan kaput tárt zsellérei előtt, s aztán őket is részeltette az állam terheiben. Minél kevesbbé vehetünk fel e tekintetben közvetlen összefüggést, annál kétségtelebnebbül

reformra, mely lényegében ugyanazon alapgondolaton nyugszik és csak a római állam szigorúan monarchikus alakja által tereltetett némileg eltérő irányba.

bizonyúl be ez által, hogy ugyanazon okok — városi centralisatio és városi fejlődés — mindenütt és szükségkép ugyanazon eredményekre vezetnek.

VII. FEJEZET.

Róma hegemoniája Látiumban.

Egymás közt és a szomszédokkal való viszályokban az itáliaiak vitéz és szenvedélyes törzsénél kétség kívül sohasem volt hiány; a tartomány és az emelkedő műveltség felvirágzásával a vizsálynak mindinkább háborúvá, a rablásnak hódítássá kellett átváltoznia s a politikai hatalmak alakulásának meg kellett kezdődnie. Azon legrégibb verekedéseknek és zsákmányló kalandoknak azonban, melyekben a népek jelleme úgy alakúl és nyilatkozik, mint a férfi természete a gyermek játékaiban és kóborlásaiban, nem akadt itáliai Homérjok, ki képöket reánk szállította volna; s ép oly kevéssé engedi meg a történeti hagyomány az egyes latin vidékek hatalmi viszonyainak külső fejlődését csak megközelítő pontossággal is felismernünk. Legfeljebb Rómának hatalmi és területi növekedését követhetjük némileg. Az egyesült római községnek bebizonnyíthatólag legrégibb határait már fentebb megjelöltük; befelé a tenger-től átlag csak mintegy egy mérföldnyi távolságra vonultak el a vidék székhelyétől, és csupán a tengerpart felé terjedtek ki jobban a Tiberisnek Rómától három német mérföldnél valamivel távolabbra eső torkolatáig (*Ostia*). „Nagyobb és kisebb népségek fogták körül az új várost,

A római terület kiterjesztése.

melyek közül némelyek független falvakban laktak és semmi törzsi köteléknek alávetve nem valának“, — mond Strabo a legrégibb Róma leírásában. A római terület legrégibb időben úgy látszik első sorban e törzsrokon szomszédok rovására növekedett.

Anio-vidék.

A felső Tiberis mentén s a Tiberis és Anio közt feküdt latin községek: Antemnæ, Crustumerium, Ficulnea, Medullia, Cænina, Corniculum, Cameria, Collatia legközvetlenebbül s legérzékenyebben nehezdedtek Rómára, s úgy látszik, már a legrégibb korban megfosztattak a rómaiak fegyverei által függetlenségöktől. E kerületben önálló község gyanánt utóbb csak az egy Nomentumot találjuk, mely talán Rómával való szövetkezés által mentette meg szabadságát; Fidenæ birtokáért, az etruskok hídféjeért a Tiberis bal partján, a latinok és etruskok, vagyis rómaiak és veii-ek változó szerencséivel küzdöttek. Gabiival szemben, mely az Anio s az albai hegyek közti síkságot bírta, a harcz sok ideig egyensúlyban állott; a gabii-i ruha késő korig egyjelentésűnek tekintetett a harczyi öltönnyel, s Gabii területe az ellenséges föld prototypjaként szerepelt*). E hódítások által a római terület mintegy 9 négyszög mérföldnyire növekedhetett. E homályba enyésző harczoknál élénkebben megmaradt azonban az utókor emlékezetében, habár meseszerű alakban, a rómaiaknak egy más ősrégi fegyverténye: Alba, Látium régi szent fővárosa, római csapatok által meghódított

Alba.

*) Ép ily jellemzők a Gabiiról és Fidenæről szóló átokformulák (Macrob. *sat.* 3, 9); pedig a város területének valódi történelmi elátkozása, minőt Veii, Karthágó s Fregellæ városokra nézve találunk, e városokra sehogy rájuk nem bizonyítható s nagy mértékben valószínűtlen is. Alkalmassint régi elátkozó formulárek léteztek e két gyűlölt város ellen, s tartattak későbbi antiquáriusok által történeti okmányoknak.

és feldúlott. Mikép támadt az összeütközés és mikép döntetett el, arról hallgat a hagyomány; a három római és három albai hármaskörök viadala nem más, mint személyesített megjelölése két hatalmas és szoros rokonságban álló vidék háborújának, melyek közül legalább a római hármaskör egységet képezett. Nem is tudunk az egészről egyebet azon pusztán ténynél, miszerint Róma leigázta és elpusztította Albát *). Hogy ugyanazon időben, midőn Róma az Anio medrét s az albai hegyeket elfoglalta, Præneste, mely utóbb nyolcz szomszéd helység uraként szerepel, továbbá Tibur és más latin községek szintén hasonló módon kerekítették ki birtokukat s vetették meg alapját utóbbi, aránylag tekintélyes hatalmuknak, — ezt mindössze is csak sejhettjük.

A harci eseményeknél még kevésbé vannak pontos A legrégebb területnöve-
lések módja. adataink e legrégebb latin hódítások jogi természetéről és következményeiről. Egészben véve nem kételkedhetünk

*) Annak kétségbe vonására azonban, a mi nem rég tiszteletre méltó részről kétségbe vonatott, hogy t. i. Alba csakugyan Róma által pusztított el, úgy látszik, nincs okunk. Való igaz, hogy az Alba elpusztulásáról szóló jelentés, részleteiben, a valószínűtlenségek és lehetetlenségek láncolata; de ugyanez áll minden, mondákba szövődött, historiai tényről. Azon kérdésre, mi volt a többi Látium magatartása az Alba és Róma közti harcz irányában, persze nem adhatunk feleletet; de e kérdés helytelenül van feltéve, mert nincs bebizonyítva, hogy a latin szövetségi alkotmány két latin község külön háborúját egyenesen betiltotta volna. Bizonyos számú albai családnak a római polgári kötelékbe történt felvétele még kevesebbé áll ellentétben Albának a rómaiak általi elpusztításával; miért ne lehetett volna Albában is egy római párt, mint volt Cápában? Döntőnek tekinthetjük azonban azon körülményt, hogy Róma úgy vallási mint politikai tekintetben Alba jogutódjaként lép fel, mely igény nem egyes nemzetségek átköltözködésére, hanem csak a város meghódítására volt alapítható és alapított is.

azon, hogy a bekebelezés ugyanazon rendszere szerint bántak el velök, mint melyből a háromtagú római község keletkezett; csak hogy a belépésre fegyverrel kényszerített vidékek nem tartották meg, még mint az új egyesült község egyes negyedei sem, a viszonylagos függetlenségnek bizonyos mértékét, mint a három legrégebb, hanem teljesen és nyomtalanul beleenyésztek az egészbe. A latin tartomány, a meddig csak hatalma terjedt, a legrégebb időben saját székhelyén kívül területén semmiféle politikai központot meg nem tűrt s még kevésbé alapított önálló gyarmatokat a phöníciaiak] és görögök példájára, kik ez által gyarmataikban az anyaváros számára egyelőre véden-
 czekeket, a jövőre vetélytársakat teremtettek. E tekintetben legnevezetesebb azon bánásmód, melyben Róma Ostiát részesítette: egy város tényleges keletkezését e ponton nem bírta s nem akarta meggátolni, de nem adott a helységnek politikai önállást, s ez okból nem ruházta fel az ott letelepedetteket helyi polgári joggal, hanem az általános római polgárjogot, ha már bírták, meghagyta nekik*). Ez elv határozta meg azon gyöngébb vidékek sorsát is, melyek fegyveres erőszak vagy önkényes meghódolás útján jutottak egy erősebbnek uralma alá. A vidék vára földig lerontatott, területe a hódítók területéhez kapcsoltatott, s a vidék lakosai és istenei a győztes vidék székhelyén új hazát nyertek. Ez alatt természetesen nem kell feltétlenül a legyőzötteknek az új fővárosba való formaszerinti átköltözését értenünk, a mint ez keleten városok alapításánál divatban

*) Ebből fejlődött ki a tengeri vagy polgári gyarmatnak (*colonia civium Romanorum*), azaz egy tényleg külön-, de jogilag nem önálló s akarat nélküli községnek államjogi fogalma, mely úgy bele olvad a fővárosba, mint a *fiu peculiuma* az apa vagyonába, és mint állandó őrség a legióban való szolgálat alól fel van mentve.

van. — Látium városai ez időben alig lehettek több a parasztok várainál és vásárhelyeinél, s egészben véve elég volt a vásártérnek és menekvőhelynek áttétele az új székhelybe. Hogy gyakran még a templomok is megmaradtak régi helyökön, azt Alba és Cænina példája bizonyítja, mely városoknak, még elpusztulásuk után is, bírniok kellett bizonyos vallási látszólagos létezéssel. Még ott is, a hol a lerombolt vár erős fekvése a lakosok valódi áthelyezését szükségessé tette, ezek, tekintetből a földművelés szükségleteire, valószínűleg saját régi vidékükön nyílt tanyákban telepítették le. Hogy azonban a legyőzöttek mind, vagy egy részök nem ritkán kényszerítették az új székhelyen való letelepedésre, azt, Látium mondakorából származó minden egyes elbeszélésnél jobban bizonyítja a római államjog azon tétele, mely szerint a város falát (a pomeriumot) csak az tolhatja küljebb, ki a terület határait növelte. A legyőzöttekre, akár költöztek át, akár nem, a védenczi jog természetesen rendszerint rájuk kényszerítettett*); egyes egyének vagy nemzetségek azonban néha a polgárjoggal, vagyis a patriciussággal is felruháztattak. Még a császári korban is ismeretesek voltak azon albai nemzetségek, melyek szülőföldük bukása után a római polgárságba soroztattak, köztök a Juliusok, Serviliusok, Quinctiliusok, Claeliusok, Geganiusok, Curiatiusok, Meti-

*) Erre czéloz kétség kívül a tizenkét tábla szabálya: *Nex [i mancipiique] forti sanatique idem ius esto*, azaz, a magánjogi forgalomban egyenlő jogot kell szolgáltatni a jónak s a megjavultnak. A latin szövetségesekre ez intézkedés nem czélozhat, miután ezeknek jogi helyzetét a szövetségi szerződések határozzák meg s a tizenkét táblás törvény általában csak a közönséges jogot tárgyalja; hanem a sanates jelenti a *Latini prisci cives Romani*-t, vagyis Látiumnak a rómaiak által a plebejusi rendbe kényszerített községeit.

liusok; származásuk emlékezetét albai családi szentélyeik tartották fenn, melyek közül a Juliusok nemzetségi szentélye Bovillæban, a császári korban ismét nagy tekintélyre kapott. — Több kis községnek ezen öszpontosítása egy nagyobbban természetesen épen nem volt specificus római eszme. Nem csak Látium és a sabelli törzsek fejlődése forog a nemzeti öszpontosítás és megyei önállóság közti ellentét körül, hanem ugyanez áll a hellenek fejlődéséről is. Számos vidéknek ugyanazon egy állammá való egyesülése hozta létre Látiumban Rómát, Attikában Athént; s a bölcs Tháles ugyanezen összeolvadást tanácsolta az ióniai városok szorongatott szövetségének, mint nemzetiségök megmentésének egyetlen eszközét. De Róma volt az, mely az egység ezen gondolatához következetesebben, komolyabban és szerencsésebben ragaszkodott, mint bármely más része Itáliának; és valamint Athénnek kiváló helyzete Hellásban korábbi centralisációjának gyümölcse volt, azonképen Róma is ezen, általa még sokkal erélyesebben megvalósított, rendszernek köszönhetette nagyságát.

Róma hege-
moniója Látium felett.

Míg ily módon Róma látiumi hódításai lényegökben közvetlen és hasonnemű területi és községi terjeszkedésnek tekintendők, Alba meghódítása még külön fontossággal is bír. Nem csak a város problematikus nagysága s esetleges gazdagsága szolgált a mondának okúl arra, hogy Alba bevételét oly kiváló módon kiemelje. Alba a latin szövetség fővárosának tekintetett s kezében volt a harmincz jogosított község feletti elnökség. Alba elpusztulása magát a szövetséget természetesen ép úgy nem bontotta fel, mint nem szüntette meg Thebæ feldúlása a boeótiái szövetekezést*); sőt teljesen megfelelőleg a latin harci jog szi-

*) Sőt úgy látszik, hogy az albai vidék egy részéből Bovillæ

gorúan magánjogi jellemének, most Róma, mint Alba jogutódja, vette igénybe annak szövetségi elnökségét. Vajon előzték-e meg vagy követték-e és mily válságok ez igény elismerését, nem tudjuk megmondani; egészben véve úgy látszik, hogy Róma hegemoniája Látiumban gyorsan és általánosan elismertetett, habár egyes községek, mint például Labici s mindenek felett Gabii, koronként ki is vonhatták magokat alóla. Róma már akkor mint tengeri hatalom állhatott a szárazfölddel, mint város a falukkal, mint egységes állam a szövetséggel szemben, sőt valószínű, hogy a latinok már e korban csak Rómával és általa védhették meg partjaikat a karthágóiak, hellenek és etruskok és tarthatták fenn és terjeszthették szárazföldi határaikat a sabelli törzsbeli nyugtalan szomszédai ellenében. Vajon azon anyagi gyarapodás, mely Rómát Alba legyőzése által érte, nagyobb volt-e, mint hatalmának Antémnæ vagy Collátia elfoglalása általi növelése, azt ma el nem dönthetjük; nagyon lehetséges, hogy Róma nem csak Alba meghódítása által lett a leghatalmasabb latin községgé, hanem már sokkal előbb az volt; de ez által nyerte meg az elnökséget a latin ünnepen, s ezzel vetette meg alapját a római község jövődi hegemoniájának az összes latin szövetség felett. Fontos dolog e döntő viszonyokat lehető határozottan kiemelni.

Róma Látium feletti hegemoniájának alakja egy egyenrangú szövetség volt, egyrészt a római község, másrészt a latin szövetkezés között, mely által az egész tartománynak örök belbéke biztosított s úgy támadás, mint

Róma viszonya Látiumhoz.

község alakított és Alba helyébe az autonóm latin városok sorába lépett. Ennek albai származását a Julius-cultus és neve: *Albani Longani Bovillenses* (Orelli-Henzen 119. 2252. 6019) bizonyítják; autonómiáját pedig Dionysios 5, 61. és Cicero pro Planc. 9, 23.

védelem esetére örök szövetség kötöttetett. „Béke legyen a rómaiak s a latinok minden községei között, a míg az ég s a föld fennállnak; ne viseljenek egymással háborút, se ellenséget az országba ne hívjanak, se ellenségnek átmenetelt ne engedjenek; a megtámadottnak tele kézzel nyújtassék segítség, s egyenlően osztassék fel a mi a közös háborúban szereztetett.“ A jognak írásban biztosított egyenlősége az üzletben, a kereskedelmi s hitelforgalomban úgy, mint az örökösödés jogában, az egyenlő nyelv és erkölcsök által amúgy is összekötött községek érdekeit még jobban összefűzte egymással az üzleti forgalom ezerszeres viszonyai által, s az eredmény körülbelül hasonló volt ahhoz, mely napjainkban a vámsorompók megszüntetése által éretett el. Minden község formailag ugyan a maga jogát megtartotta; a latin jog a rómaival, a szövetséges háborút kivéve, nem volt szükségkép azonos, és például, úgy találjuk, hogy az eljegyzés bepanaszolhatósága, mely Rómában jókor megsemmisítettetett, a latin községekben fennmaradt. De a latin jog egyszerű és tisztán népies fejlődése s a jogegyenlőség lehető fenntartására irányzott törekvés végre mégis arra vezettek, hogy a magánjog, alakjára és tartalmára nézve, lényegileg ugyanaz volt egész Látiumban. E jogegyenlőség legélesebben lép előtérbe azon határozatokban, melyek az egyes polgár szabadságának elvesztéséről és visszanyeréséről szólnak. A latin szövetségnek egy régi tiszteletre méltó jogszabálya szerint a polgár azon államban, melyben szabadon élt, szolgává nem tétethetett vagy annak határain belül a polgárjogot el nem veszthette; ha büntetésül szabadságától, s a mi ezzel egyre ment, polgárjogától meg volt fosztandó, ki kellett küszöböltetnie az államból s idegenek közt kellett szolgálba lépnie. E jogi tétel most az egész szövetségi terü-

letre kiterjesztetett, a szövetséges államok bármely tagja az egész szövetség határain belül szolgaságban nem élhetett. Ennek alkalmazására találunk azon, a tizenkét táblába felvett határozatban, hogy a fizetéképtelen adóst, ha hitelezője el akarja adni, a Tiberis-határon túl, azaz a szövetségi területen kívül kell eladnia, és a Róma és Karthágó közt kötött második szerződés záradékában, mely szerint a rómaiaknak karthágói fogságba esett szövetségese visszanyeri szabadságát, mihelyt római kikötőbe lép. Hogy a szövetségi jogegyenlőség a házassági közösséget is magába foglalja s bármely latin községnek teljes-polgára bármely latin teljes-polgárnővel valódi házasságot köthet, már fentebb valószínűnek jeleztetett. A politikai jogokat minden latin természetesen csak ott gyakorolhatta, a hol meg volt honosodva; ellenben a magánjogi egyenlőség természete magával hozta, hogy minden latin, minden latin helységben letelepedhetett, vagy, mai terminologia szerint, az egyes községek külön polgárjogai mellett egy általános szövetségi letelepedési jog állott fenn. Könnyen átlátható, hogy ez leginkább a fővárosnak vált előnyére, mely egyedül nyújthatott Látiumban városi forgalmat, városi keresetet és városi élvezeteket, és hogy a mióta a latin tartomány örök békében élt Rómával, a zselérek száma ebben rohamos gyorsasággal szaporodott. — Alkotmány és igazgatás dolgában az egyes községek nem csak önálló és souverainek maradtak, — természetesen a szövetségi kötelességek határain belül, — hanem, a mi ennél nagyobb jelentőségű volt, a harmincz község szövetsége, mint ilyen, Rómával szemben fenntartá autonomiáját. Ha azt halljuk, hogy Alba a szövetséges községek felett nagyobb hatalmat gyakorolt mint Róma, s hogy az utóbbiak Alba bukása által jutottak autonomiájokhoz, ez annyiban

csakugyan lehetséges, a mennyiben Alba tulajdonkép maga is tagja volt a szövetségnek, Róma azonban kezdettől fogva inkább mint külön állam állt szemben a szövetséggel, semmint annak kebelében állt volna; de valószínű, hogy valamint a rajnai szövetség államai formáserint souverainek voltak, míg a német birodalmi államoknak urok volt, tényleg Alba elsősége, hasonlóan a német császáréhoz, inkább tiszteleti jog, Róma védnöksége azonban kezdet óta, mint a Napoleoné, fennhatóság vala. És csakugyan úgy látszik, hogy Alba a szövetségi tanácsban elnökölt, míg Róma a latin küldötteket önállóan, mint látszik, egy saját kebelökből választott elnök vezetése alatt hagyta tanácskozni, s megelégedett a tiszteletbeli elnökséggel a szövetség ünnepén, mely Rómára és Látiumra szólt, és egy második szövetségi szentély felállításával Rómában, a Diána templomáéval az Aventínen, úgy hogy ezentúl hol római területen áldoztak Rómáért és Látiumért, hol latin földön Látiumért és Rómáért. Nem kevesebbé állt a szövetség érdekében az, hogy a rómaiak a Látiummal kötött szerződésben kötelezték magokat, hogy semmiféle latin községgel külön szövetséget nem kötnek, — mely pontból a szövetségnek kétség kívül igen indokolt bizalmatlansága a hatalmas vezérlő község iránt, világosan kitűnik. Legfeltűnőbbben a hadügy terén ötlük szembe, hogy Róma nem benne állt Látiumban, hanem mellette, s hogy egyrészt a város, másrészt a szövetség formáserint egyenlő felekként álltak szemben egymással. A szövetséges sereg, mint a fölkelés későbbi módja megczáfolhatatlanul bizonyítja, két egyenlő számú részből állt, a római és latin seregekből. A fővezérlet váltakozva hol Rómát, hol Látiumot illette; s a latin hadjuttalék csak azon években jelent meg Róma kapui előtt, melyekben ez nevezte ki a fővezért, s

üdvözölte a kapunál a választott parancsnokot felkiáltás által saját vezéréként, miután előbb a latin szövetségi tanács által e végből megbízott rómaiak a madarak röptének megfigyelése által megbizonyosodtak arról, hogy az istenek a végbement választással meg vannak elégedve. Hasonlókép az, a mi a szövetségi háborúban földben és javakban szereztetett, egyenlő részben osztatott fel Róma és Látium között. Midőn ily módon minden belső viszonyban féltékeny szigorral őrködtek a jogok és kötelességek tökéletes egyenlősége felett, valószínű, hogy a római-latin foederatio e korban, a külfölddel szemben is, aligha képviseltetett csupán Róma által. A szövetségi kötés sem Rómának, sem Látiumnak nem tilthatta meg saját szakállára támadó háborút kezdeni; és ha akár szövetségi végzés, akár ellenséges megtámadás folytán szövetségi háboru viseltetett, valószínű, hogy ennek úgy viselésében, mint befejezésében a latin szövetségi tanács is jogilag részt vett. Tényleg természetesen Róma már e korban is gyakorolta Látium felett a hegemoniát, a mint hogy bárhol lépjen egy egységes állam valamely államszövetséggel maradandó összeköttetésbe, a túlsúly mindig amannak részére esik.

Mikép terjesztette tovább Alba eleste után Róma, most már úgy egy aránylag jelentékeny terület ura, mint valószínűleg a vezérlő hatalom a latin szövetség kebelében, saját közvetlen és közvetett területét, azt ma már nem kísérhetjük tekintetünkkel. Az etruskokkal, első sorban a veiiekkel, főkép a Fidenæ birtoka feletti viszályok nem szűntek meg; de úgy látszik, hogy az etruskoknak ezen, a folyó latin partján Rómától csak egy jó német mérföldnyire fekvő előőrsét, a rómaiaknak nem sikerült maradandóan hatalmukba keríteniök s a veieket e veszedelmes támadási alapról leszorítaniok. Ellenben, úgy lát-

A római terület kiterjedése Alba eleste után.

szik, ellenmondás nélkül hatalmokban tartják Janiculumot s a Tiberis torkolatának mindkét partját. A sabínokkal és æquusokkal szemben, Róma kiválóbb hatalmi állásban tűnik fel; valószínű, hogy a távolabb hernicusokkal utóbb oly szorossá lett összeköttetésnek alapjai már a királyi korban vettek meg, s hogy az egyesült latinok és hernicusok keleti szomszédaikat két oldalról fogták körül és nyomták el. Állandó harcztért képezett azonban a déli határ, a rutulok s még inkább a volskok területe. Ez irányban terjeszté ki a latin tartomány legrégebben határait, s itt találjuk először a Róma és Látium által ellenséges földön alapított s a latin szövetség autonóm tagjaként szervezett községeket, az úgynevezett latin gyarmatokat, melyek közül a legrégiebbek egészen a királyi korba látszanak felnyúlni. Meddig terjedt azonban Róma hatalma a királyi kor végén, azt semmi módon nem bírjuk meghatározni. A szomszéd latin és volsk községekkel folyt viszálykodásokról a római királyi kor évkönyvei eleget, sőt kelletnél többet is beszélnek; de történeti magva legfeljebb néhány egyes feljegyzésnek van, mint például annak, mely Suessa bevételét jelenti a pomptinai síkon. Abban nem lehet kétség, hogy a királyi kor nem csak állami alapjait vetette meg Rómának, hanem kifelé is megalapította hatalmát; Rómának inkább a latin államszövetséggel szemben álló, mintsem belefoglalt helyzete már a köztársaság kezdetén határozottan kidomborodik és bizonyítja, hogy Rómának már a királyi korban erélyesen kellett hatalmát kifelé kifejtenie. Bizonyosan nagy tettek és roppant sikerek merültek itt a feledékenység tengerébe; de fényök Róma királyi korán, s mindenek felett a Tarquíniusok királyi házán ömlik el, mint a távol esthajnal, melyben a tárgyak körvonalai elmosódnak.

A latin törzs ily módon Róma vezérlete alatt az egyesülés útjára lépett s egyszersmind területét kelet és dél felé kiterjeszteni kezdte, Róma maga pedig a sors kedvezése és polgárainak ereje által élénk kereskedő- és szárazföldi városból egy virágzó tartomány hatalmas központjává lett. A római katonai szervezet átalakulása s a csirájában már ebben benfoglalt politikai reform, melyet mi a serviusi alkotmány neve alatt ismerünk, a legszorosabb összefüggésben áll a római közélet e benső átalakulásával. — De a gyorsan emelkedő jólét, a növekvő igények s a megtágult politikai látkör folytán a város jellemének külsőleg is meg kellett változnia. A quirináli mellékközség összeolvadásának a palatínival már végbe kellett mennie, midőn az úgynevezett serviusi reform életbe lépttetett; a mióta ennek következtében a polgárkatonaság állandó és egységes formákba szedetett, a polgárság nem folytathatta többé régi eljárását: az egyes halmokat, a mint egymás után beépültek, körülsánczolni s talán még, hogy a Tiberis vizén uralmát biztosítsa, a folyó szigetét s a túlparton fekvő magaslatot megszállva tartani. Látium fővárosának más és elzárt védelmi rendszerre volt szüksége: felépült a serviusi városfal. Az új összefüggő városi sáncz az Aventín alatt kezdődött s befoglalta e halmot, melyen újabban (1855) két helyen, részint a folyamra dülő nyugoti lejtőn, részint az ellenkező oldalon lévő keletin, ez ősrégi erődívények óriási maradványai napvilágra kerültek; az alatrii és ferentinói falakéval egy magasságú faldarabok, hatalmas négyszögűre faragott szivag-kövekből szabálytalan rétegekben rakva, újonnan feltámadt tanujelei egy erőteljes kornak, melynek el nem enyésző építményei e sziklafalakban állnak előttünk, s melynek szellemi tényei, még kevesebbé alávétve a múltan-

Róma városának terjedése.

dóságnak, mint ezek, hatásukat örök időkre kiterjesztik. Továbbá befoglalta e kőfal a Cæliust s az Esquilín, Viminál és Quirinál egész térségét, hol egy szintén csak rövid idő előtt (1862) ismét nagyobb maradványokban napvilágra került építmény — mely kifelé peperinsziclákból van rakva s egy előtte elfutó árok által védve, befelé, egy hatalmas, a város felé menetelesen levezető s még ma is imponáló földtöltésben végződik — pótolta a természetes védművek hiányát; innen a Capitólium felé vonult, melynek a Marsmezőre néző meredek lejtőjét a városi sáncznak részévé tette, a Tiberis hídján felül pedig ismét a folyó partját érintette. A Tiberis-sziget a karó-híddal s a Janiculum nem tartoznak a tulajdonképi városhoz, ez utóbbi magaslat azonban megerősített elővédművet képezett. Míg továbbá eddig a Palatín szolgált vár gyanánt, most e domb átengedetett a szabad városi építkezés számára, s helyette a minden oldalon szabadon álló és mérsékelt nagysága folytán könnyebben védhető tarpeji dombon építtetett az új „vár“ (*arx, capitolium*)*), s itt készült a vár kútja, a nagy gonddal tervezett „forrásház“ (*tullianum*), a kincstár (*ærarium*), a börtön s a polgárság legrégebbi gyülekező helye (*area capitolina*), melyen még később is a hold-idő járása rendesen kihirdtetett. Maradandó magán lakások azonban régibb korban a várdombon meg nem tűrettek**);

*) Mindkét név, ámbár később helyi nevek gyanánt is használtattak, és pedig *capitolium* a várdombnak a folyó, *arx* a Quirinál felé fekvő csúcsára alkalmaztatva, eredetileg, megfelelőleg a görög *ἄρξα* és *κορυφή*-nek, appellatív nevek, a mint hogy minden más latin városnak is megvan a maga *capitoliuma*. A római várdomb helyi neve *mons Tarpeius*.

***) A határozat: *ne quis patricius in arce aut capitolio habitaret*, alkalmasint csak a kőből való, gyakran valószínűleg várnemű

s a domb két csúcsa közti tér, a gonosz isten szentélye (*Ve-diovis*), vagy a mint a későbbi hellenizáló kor elnevezte, az asylum, erdővel volt belepve s valószínűleg arra hivatta, hogy a parasztokat nyájaikkal együtt befogadja, ha árvíz vagy háboru által a lapályról elűzettek. A Capitól úgy nevére, mint lényegére nézve Róma akropolisza volt, önálló, még a város eleste után is védelemre képes várkastély, melynek kapuja valószínűleg az utóbbi vásártér felé nyílt *). Hasonló módon, habár gyöngébben volt, úgy látszik, az Aventín is megerősítve s az állandó letelepedéstől elvonva. Ezzel függ össze az is, hogy tulajdonképi városi czélok, például a bevezetett víz felosztása tekintetében a római városi lakosság a tulajdonképi városiakokra (*montani*) és az általános körfalon ugyan belül fekvő, de még sem a tulajdonképi városhoz számított kerületekre oszlott (*pagani Aventinenses, Ianiculenses, collegia Capitolinorum et Mercurialium*) **). Az új városfal által bekerített terület

építkezéseket tiltotta el, nem a könnyen eltávolítható közönséges lakházak építését. V. ö. Becker Top. 386. l.

*) Mert innen vezetett a fő út, a „szent út“ fel a várba; s azon fordulatban, melyet ez a Severus ívénel balra tesz, még világosan felismerhető a kapuba való bekanyarodás. Ez maga valószínűleg azon nagy építkezések alatt veszett el, melyek a Clivuson utóbb fogamatba vétettek. A capitóli hegy legmeredekebb oldalán levő úgynevezett kapu, mely a jánusi vagy saturnusi vagy néha a nyílt kapu neve alatt is előfordúl, s melynek háborús időben mindig nyitva kellett állani, nyilván csak vallási jelentőséggel bírt, és sohasem volt valódi kapu.

**) Négy ily egyesület fordul elő: 1. a *Capitolini* (Cicero ad Q. fr. 2, 5, 2.) saját *magister*-eikkel. (Henzen 6010, 6011.) és évi játékaikkal (Liv. 5, 50.) v. ö. C. I. L. I. 805. sz.; 2. a *Mercuriales*, (Liv. 2, 27; Cicero i. h.; Preller Myth. 597. l.) hasonlókép *magister*-ekkel (Henzen 6010.), a circus-völgyi egyesület, hol Mercur temploma

tehát az eddigi palatíni és quirináli városon kívül magába foglalta a Capitólon és Aventínen fekvő két szövetségi várat, továbbá a Janiculumot *); a Palatínt, mint a tulajdonképi és legrégibb várost a többi magaslatok, melyek-

állott; 3. a *pagani Aventinenses* szintén *magister*-ekkel (Henzen 6010); 4. a *pagani pagi Janiculensis* szintén *magister*-ekkel (C. I. L. I. 801, 802. sz.). Kétség kívül nem véletlen, hogy e négy egyesület, az egyetlen ilyeneműek, melyeket Rómában találunk, épen a négy helyi tribusból kizárt, de a serviusi fal által befoglalt két dombhoz, a Capitólhoz és Aventínhez s az ugyanezen erődítmény részét tevő Janiculumhoz tartozik; s ezzel ismét az függ össze, hogy Róma összes városi letelepedett lakossága *montani paganive* névvel szokott megjelöltetni, — v. ö. Ciceró ismert helyén kívül (de domo 28, 74.) leginkább a városi vízvezetésekről szóló törvényt Festusnál, *sifus* alatt 340. l.: [*mon*]tani paganive si[*fis* aquam dividunto]. A *montani* szó, tulajdonkép a három palatíni kerület lakóinak neve, itt úgy látszik a *potiori* a négy városnegyed összes tulajdonképi polgárságának megjelölésére használtatik; a *pagani* pedig kétség kívül az Aventínnek és Janiculumnak a *tribus*-on kívül álló egyesületeit s a Capitól és circus-völgy analóg collegiumait jelenti.

*) „A hét halom városának“ azonban a serviusi Róma nem tekintette magát, mely név jó időben kizárólag a szűkebb, palatíni Ó-Rómát jelenti. Csak a hanyatlás korában, midőn a hét hegynek a császári korban is állandóan megtartott és nagy előszeretettel megüllt ünnepe tévesen mint általános városi ünnep kezdett szerepelni, keresték tudatlan firkászok a hét hegyet saját koruk Rómájában, és csakugyan meg is találták. E félreértésnek kiindulási pontjára már Ciceró görög talánybeszédeiben (ad Att. 6, 5, 2.) és Plutarchnál (q. Rom. 69. v. ö. Tibullus 2, 5, 55; Martialis 4, 64, 11; Tertulliani apolog. 35.) is akadunk; a legrégibb forrás azonban, mely Rómának csakugyan hét hegyét (*montes*) sorolja el, a városnak nagy Constantin korából származó leírása. Ilyenekül említi a Palatínt, Aventínt, Cæliust, Esquilínt, Tarpeiust, Vaticanust és Janiculumot — a Quirinál és Viminál tehát, nyilván mint *colles*, hiányzanak a sorból, s helyökbe két *mons* lép a Tiberis jobb partjáról. Más még későbbi s egészen zavaros lajstromokat nyújtanak Servius (az

nek hosszában a fal elhúzódott, koszorúként övezték körül s a két várkastély közrefogta. De a mű mindaddig nem volt tökéletes, míg a kül ellenség ellen oly nagy fáradtsággal biztosított talaj a víztől is meg nem mentetett, mely a Palatín és Capitól közti völgyet állandóan ellepte, úgy hogy itt rendes rév állt fenn s úgy a Capitól és Velia, mint a Palatín és Aventín közti völgy egészen beiszapolódott. Azon még ma is fennálló s pompás négyzög-kövekből rakott földalatti levezető árkok, melyeket az utókor a római királyi kor csodaművei gyanánt bámult meg, valószínűleg inkább a következő korszak művei, miután travertin használtatott hozzájuk, és sokat hallunk a köztársasági korban rajtok tett új építkezésekről; de azért kétségtelen, hogy már a királyi korban terveztettek, habár alkalmasint későbbi időben, mint melyben a körfal s a capitóli vár építése megkezdett. Ez árkok teremtettek az iszaptól megmentett vagy kiszárított helyeken oly nyilvános tereket, minőkre az új nagyvárosnak szüksége volt. A község gyülekezési helye, mely addig a capitóli téren volt magában a várban, most azon síkra helyeztett át, mely a vártól lefelé a város irányában terjedt el (*comitium*) s innen a Palatín és a Carínák közt Velia felé nyúlt. E közhelynek a vár felé eső oldalán, a vár falán, mely erkély alakban emelkedett a tér felett, kaptak ünnepek és népgyűlések alkalmával a tanács tagjai és a város vendégei tiszteleti helyeket; s nem sokára közel e helyhez tulajdon tanácsház építettett, mely építője után *hostiliani*

Aen.-hez 6, 783, a berni scholiák Vergil Georgikáihoz 2, 535.) és Lydus (*de mens.* 118. l. Bekker). Az előttünk közönségesen ismeretes hét hegyet: Palatín, Aventín, Cælius, Esquilín, Viminál, Quirinál, Capitól, egy régi író sem ismeri.

cúriának neveztetett el. A bíró széke alatti emelvény (*tribunal*) s azon szószék, melyről a szónok a polgársághoz beszélt (a későbbi *rostrum*-ok) magán e téren állítottak fel. Ennek Velia felé való meghosszabbítása lett az új várostér (*forum Romanum*). Ennek nyugoti oldalán a Palatín alatt állt a község háza, mely a király hivatalos lakását (*regia*) s a város közös tűzhelyét, a Vesta-templom rotundáját foglalta magában; nem messze ettől a piac déli oldalán egy második hozzá tartozó körépület emeltetett, a község kamrája, vagyis a Penatesek temploma, mely mint a Santi Cosma e Domiano-féle templom előcsarnoka még ma is fennáll. Jellemző az új városra nézve, mely egészen más módon volt egyesítve, mint előbb a „hét hegyi“ település, hogy a harmincz cúriai tűzhely mellé és fölé, melyeknek a palatíni Róma egy épületben egyesítésével megelégedett, a serviusi Rómában ezen általános és egységes városi tűzhely helyeztetett*). A vásártér két hosszabb oldalát a hús- és más árubódék foglalták el. Az Aventín és Palatín közti völgyben tágas tér hasítatott ki a versenyjátékok számára; ez lett a circus. Közvetlenül a folyó partjára a marhavásár tétetett s itt csakhamar a legsűrűbb lakosságú városnegyedek egyike keletkezett. Minden csúcson templomok és szentélyek emelkedtek, első sorban Diána szövetségi szentélye az Aventínen s a vár fokán Diovis apa messzire ellátzó

*) Úgy e két templom fekvése, mint Dionysios nyílt tanuskodása (2, 65.), mely szerint a Vesta-templom kívül feküdt a Róma quadrátán, bizonyítják, hogy az építkezések nem a palatíni, hanem a második (serviusi) város-alapítással függnek össze; s ha a későbbiek a királyi házat Vesta-templomával Númának tulajdonítják, e feltevés indoka sokkal nyilvánosabb, semhogy súlyt helyeztetnének rá.

temploma, ki népének mind e pompát megadta és most, valamint a rómaiak a körülöttük lakó nemzeteken, úgy velök együtt a legyőzött népek meghódított istenein diadalmaskodott. — Azon férfiak nevei, kiknek parancsszavára e városi nagy építkezések keletkeztek, ép úgy feledékenységre merültek, mint azon vezérek nevei, kik a rómaiakat legrégebb harcaikban s győzelmeikben vezették. A monda természetesen a különböző épületeket különböző királyoknak tulajdonítja, a tanácsházat Tullus Hostiliusnak, a Janiculumot s a fahidat Ancus Marciusnak, a nagy csatornát, a circust, Jupiter templomát az idősebb Tarquíniusnak, Diána templomát s a körfalat Servius Tulliusnak. Ez adatok nagy része helyes lehet, és úgy látszik nem véletlenség, hogy az új körfal építése ugyanazon időbe tétetik s ugyanazon embernek tulajdonítatik, ki a hadsereg új szervezetét megalkotta, mely a város sánczainak maradandó védelmezésére nagy figyelmet fordított. Egészben véve azonban be kell azzal érnünk, hogy e hagyományból azt fogadjuk el, a mi már magában véve is világosnak látszik, hogy t. i. Rómának e második megalakulása a legszorosabb összefüggésben állt Látium feletti hegemoniájának előkészítésével s a polgári sereg átalakításával, és hogy mindezek ugyan egy nagy gondolatból következtek, de különben nem egy embernek és nem egy emberkornak művei. Hogy a hellen befolyás a római közügy ezen átalakulására is mély hatást gyakorolt, ép oly kétségtelen, a mily lehetetlen e befolyás módját és mértékét meghatároznunk. Megjegyeztük már, hogy a serviusi katonai szervezet lényegében hellen modorú, s hogy a circusi játékok hellen mintára rendeztetek, azt később ki fogjuk mutatni. Az új királyház a városi tűzhelylyel is valóságos görög Prytaneion, s Vestának kerek, keletre

néző s még az augurok által fel sem szentelt templomának egy része sem készült itáliai, hanem az egész a hellen ritus alapján. Ezek után épen nem látszik hihetetlennek, a mit a hagyomány jelent, hogy t. i. az ióniai szövetség Kis-Ázsiában mintegy mintájául szolgált a római-latinnak, s ez okból az aventíni szövetségi szentély is az ephesusi Artemision utánzása volt.

VIII. FEJEZET.

Az umber-sabelli törzsek. A samnitok.

Az umber törzsek vándorlása úgy látszik később kezdődött a latinokénál, s ezekéhez hasonlóan délnek fordúlt, de inkább a félsziget közepén maradt s keleti partja felé tartott. Nehéz e tárgyról beszélni, mert a vándorlás híre úgy jut füleinkhez, mint egy tengerbe sülyedt város harangjainak zúgása. — Az umber nép még Herodot szerint a havasokig terjedt, és nem valószínűtlen, hogy a legrégibb időben éjszaki Itáliát bírták egészen addig, a hol keleten az illir fajok, nyugoton a ligúrok kezdődnek, kiknek az umberekkel vítt harczairól mondák regélnek, s kiknek a legrégibb időben dél felé való elterjedésére egyes nevek-ből, példáulül Ilva (Elba) szigetéből, ha azt a ligúr Ilvateszel összehasonlíttjuk, talán következtetést vonhatunk. Az umbriai nagyság e korszakának köszönik valószínűleg eredetöket a Po völgyében fekvő legrégibb telepítvényeknek nyilván itáliai nevei, mint Hatria (feketeváros) és Spina (tövisváros), valamint az umbereknek számos nyomai déli Etrúriában (az Umbro folyam, Clusium régi neve: Camars, Castrum Amerinum). Egy, az etruskot megelőzőtt itáliai népségnek legtöbb nyomára Etrúria déli részében találunk a Cimini erdő (Viterbo alatt) és a Tiberis közt. Faleriiban,

Umber-
sabelli vándorlás.

Etrúriának Umbria s a sabínok földje felé néző határ-
városában, Strábó tanusága szerint, az etrusktól elütő nyel-
vet beszéltek s újabban e helyeken oly feliratok jöttek
napvilágra, melynek ábcéje és nyelve ugyan mutat fel
érintkezési pontokat az etruskkal, de általában mégis a
latinhoz hasonló*). A helyi cultus is sabelli nyomokat mu-
tat; ugyane körbe tartoznak az ősrégi, egyszersmind sacrális
vonatkozások Cære és Róma közt. E déli részeket az
etruskok valószínűleg sokkal később hódították el az um-
berektől, mint a Cimini erdőtől éjszánaknak fekvő vidéket, s
hihető, hogy umberek még a tusk hódítás után is lak-
ták e tartományt. Alkalmasint épen ebben rejlik végső
oka annak, hogy a déli vidék utóbb a római hódítás után
oly feltűnő gyorsan ellatinosodott, míg éjszaki Etrúria
népe oly szívósan megőrizte etrusk nyelvét és erkölceit.
Hogy az umberek éjszokról és délről nehéz harcok után
az Apennín két ága közti szűk hegyi vidékre szorítottak,
melyet később laktak, azt földirati fekvésök ép oly vilá-
gosan mutatja, a mint mai nap Graubünden lakóinak s a
baskoknak lakhelyei hasonló sorsuknak bizonyítékai. A
monda is beszéli, hogy a tuskok háromszáz várost foglal-
tak el az umberektől, s a mi ennél több, az ember Iguví-

*) Az abcében legfigyelemre méltóbb a latin (R) és nem etrusk
(D) alakú *r*, és a *z* (𐌆); mely csak a kezdetleges latinságból szár-
mazhatott és ezt igen híven ábrázolja. Maga a nyelv kétség kívül
szintén közel áll a legrégebb latinhoz: *Marci Acarcelini he cupa*, azaz:
Marcius Acarcelinius heic cubat; *Menerva A. Cotena La. f. . . . zena-*
tuo sentem. . . . dedet cuando . . . cuncaptum, azaz: *Minervæ A(ulus?)*
Cotena La(rtis) f(ilius) . . . de senatus sententia dedit quando
(alkalmasint = *olim*) *conceptum*. Ezekkel és hasonlókkal egyidejű-
leg néhány más eltérő és kétség kívül etrusk nyelvű és betűjű felírás
is találtatott.

nok nemzeti imáiban, melyeket még bírunk, egyéb törzsek mellett első sorban a tuskok átkoztatnak el, mint az ország ellenségei. — Valószínűleg ezen éjszacról rájuk nehezedő nyomás folytán hatoltak az umberek dél felé előre, nagyjában a hegyhátokon maradvá, miután a lapályokat már a latin törzsek által elfoglalva találták, de kétség kívül gyakran reá lépve törzsrokonai földjére s velök annál könnyebben összevegyülve, miután a nyelv és életmód különbsége e korban még korántsem lehetett oly élesen kifejlődve, mint a hogy később találjuk. Ide tartozik mindaz, a mit a munda a reatinoknak és sabínoknak Látiumba nyomulásáról s a rómaiakkal vívott harczairól beszél; s hasonló jelenségek az egész nyugoti part hoszszában ismétlődhetek. Egészben véve a sabínok a hegyekben tartották magokat, valamint az azóta rólok nevezett vidéken Látium mellett, és a volskok földjén, valószínűleg azért, mert itt latin lakosság nem, vagy kevesebbé sűrűen lakott; míg másrészt a sűrű lakossággal bíró lapályok erősebb ellenállást bírtak kifejteni, a nélkül azonban, hogy egyes szövetkezéseknek betolakodását, mint a Titiusokét s később a Claudiusokét Rómába egészen megakadályozni bírták vagy akarták volna. Így vegyültek itt össze a törzsek mindkét oldalon, s ez magyarázza meg azon gyakori érintkezéseket, melyekben a volskok a latinokkal állnak, s azon gyorsaságot, melylyel e vidék, valamint Sabína

Samnitok.

határon, Luceria és Arpi körül folytonos surlódások közt, de egészben mégis fenntartotta magát. Hogy mikor mentek végbe e vándorlások, azt természetesen nem lehet meghatározni; alkalmasint azon időtájt, melyben Rómában királyok uralkodtak. A monda beszéli, hogy a sabínok, az umberek által szorongattatva, egy tavaszt fogadtak, vagyis megesküdtek, hogy a háboru évében született fiaikat és leányaikat felnőtt korukban elbocsátják s az ország határai közül kiszállítják, hogy az istenek őket tetszésök szerint vagy elveszítsék, vagy idegen földön nekik lakhelyet adjanak. Az egyik rajt Mars bikája vezette: ezekből lettek a safínok vagy samnítok, kik először a Sagra's folyó melletti hegyeken telepedtek le, utóbb pedig innen a Matesa hegytől keletnek a Tifernus forrásánál elterjedő szép lapályt foglalták el és letelepedési helyöket úgy a régi mint az új területen, mely amazon Agnone, emezen Bojano mellett volt, az őket vezetett bikáról Boviánumnak nevezték el. Egy második rajt Mars harkálya vezetett, s ebből lettek a Picentek, a harkály-nép, melynek a mai ancónai vidék jutott; egy harmadikat a farkas (*hirpus*) vezetett Benevent vidékére, s ebből lettek a Hirpínok. Hasonló módon ágaztak ki a közös törzsből a többi kis népségek: a praetuttiak Teramo mellett, a vestínek a Gran Sassónál, a marrucínok Chieti mellett, a frentránok az apúliai határon, a paelignusok a Majella-hegy vidékén, végre a marsusok a Fucinus tó mellett, a volskokkal és latinokkal érintkezve. Mindezen kis népségekben a rokonság érzelme s a sabín földről való származás emléke élénken fennmaradt, a mint ezt azon mondákban világosan kifejezve találjuk. Mi alatt az umberek az egyenlőtlen harcban elbuktak, s ugyanazon törzs nyugoti vég tagjai a latin vagy hellen lakossággal össze-

olvadtak, a sabelli törzsek, távoli hegyvidékekön, egyenlően félreesve az etruskok, latinok és görögök terjeszkedési irányától, fenntartották magokat. Városi élet nem, vagy csak csekély mértékben, fejlődött ki nálok; a kereskedelmi forgalomból földirati fekvésök által majdnem teljesen kizárattak s védelmi eszközökül beérték hegyes vidékeikkel és védváraikkal, míg a parasztok nyílt tanyáikon maradtak, vagy ott, a hol a forrás és erdő, vagy a mező tetszésüket megnyerte. Ily módon alkotmányuk is a régi maradt. Valamint a hasonló fekvésű arkádiaiaknál Görögországban, úgy itt is nem keletkeztek községek, melyekbe a nép bekebelezett volna, s mindössze többé kevesebb laza szövethatárok támadtak. Mindenek felett az Abruzzókban, úgy látszik, hogy a völgyek éles elkülönítettsége az egyes kantonoknak szigorúbb elzárkózását eredményezte úgy egymás közt mint a külfölddel szemben; s ez okozta, hogy a hegyi kantonok laza összefüggésben maradtak egymástól s teljesen elszigetelve a többi Itáliától, és lakosaiknak vitézsége daczára, a félsziget fejlődésére csekélyebb befolyást gyakoroltak, mint bármely más része az itáliai nemzetnek. Ellenben a samnítok népe az itáliaiak keleti törzsében ép úgy a politikai fejlődés tetőpontján áll, mint a nyugotiban a latinok. A samnít nemzetet régóta, talán első bevándorlásától fogva, aránylag erős politikai kötelék fűzte össze, s adott neki erőt arra, hogy utóbb Rómával egyenlő harcra vívhasson az első helyért Itáliában. Mikor és mikép keletkezett e kapocs, azt ép úgy nem tudjuk, a mint nem ismerjük a szövetség alkotmányát; de az világos, hogy Samniumban egy község sem kerekedett a többi fölé s még kevesebbé keletkezett egy városi középpont, mely a samnít törzset úgy összetartotta volna, mint Róma a latint, hogy azonban az ország ereje

az egyes parasztságokban rejlett s hatalma az ezek képviselőiből alakult gyülekezet kezébe volt letéve; ez nevezte ki szükség esetén a szövetség hadvezérét. Ezzel függ össze az, hogy e szövetkezett tartomány politikája nem agresszív, mint a római volt, hanem a határok védelmére szorítkozék; csak az egységes államban van az erő úgy öszpontosítva, csak benne van a szenvedélynek oly hatalma, hogy tervszerűen lehessen a terület nagyobbitására törekedni. Ez okból a két nép homlokegyenest ellenkező telepítési rendszere már előre képét nyújtja egész történetöknek. A mit a rómaiak megszereztek, az állam szerezte meg; a mit a samnítok elfoglaltak, azt önkénytes csapatok hódították meg, melyek területet foglalni indultak el hazuról, s melyekkel hazájok jó-, úgy mint balsorsban nem törődött. Azon hódítások azonban, melyeket a samnítok a tyrrheni és ióniai tenger partjain tettek, már egy későbbi korba esnek; ők úgy látszik csak azon időben foglalták el azon félszkeiket, melyekben velök később találkozunk, midőn Rómában királyok uralkodtak. Az ezen samnít letelepedés által okozott népmozgalmak köréből csak egyetlen eseményt jegyezhetünk fel: Kyme megtámadását a felső tengerről jött tyrrheniek, umberek és dauniak által a város 230. évében. Ha a kétség kívül igen regényes színezetű híreknek hitelt adhatunk, lehet, hogy ez alkalommal is, a mint ez hasonló vándorlásoknál elő szokott fordulni, a szorongatók a szorongatottakkal, az etruskok umbriai ellenségeikkel, s ezekkel az umbriai települők által dél felé szorított japygok egy sereggé egyesültek. E vállalat azonban hajótörést szenvedett; a hellenek magasabb harczi művészetének s Aristodemos tyrannus vitézségének ezúttal még sikerült a barbár támadókat a szép tengeri várostól visszaverni.

IX. FEJEZET.

Az etruskok.

Legnagyobb ellentétben a latin és sabelli itáliaiakkal úgy, mint a görögökkel az etruskok, vagy a mint ők magokat nevezték, a rasenusok népe áll *). Már testi alkotásuk különbséget tett a két nemzet között: a görögök és itáliaiak karcsu arányossága helyett az etruskok emlékei kurta, tagba-szakadt alakokat mutatnak, nagy fejjel és vastag karokkal. A mit e nemzet szokásairól és erkölseiről tudunk, hasonlóképp mély és őseredeti különbségre mutat közte s a græco-itáliai törzsek közt; így nevezetesen az etruskok homályos, phantastikus jellemű vallása, melynek a számok títkos játékában s rideg és kegyetlen nézetekben és szokásokban telik kedve, egyiránt távol áll a rómaiak tiszta rationalismusától s a hellemek emberileg vidor képtiszteletétől. A mit ez csak sejtet, azt a nemzetiség legfontosabb okmánya, a nyelv bizonyítja, melynek ránk maradt töredékei, bármily számosság s bármennyi támaszpontot nyújtanak megmagyarázására, mégis annyira elszigetelten állnak, hogy mindeddig még az etrusk nyelvnek helyét sem sikerült biztosan meg-

Etrusk nemzetiség.

*) *Ras-enna* az alább említendő gentilicium végzéssel.

határozni a nyelvek osztályozásában, annál kevesebbé pedig maradványait megfejteni. Két nyelvkorszakot lehet benne világosan megkülönböztetni. A régiben a hangzósítás teljesen keresztül van véve és két mássalhangzónak összetalálkozása, szinte kivétel nélkül, elkerülve *). A hangzós és mássalhangzós végzések elvetése s a hangzók kilökése vagy elgyöngítése által e lágy és hangzatos nyelv lassanként kiállhatatlanul kemény és nyers lett **); így például ebből: *ramu³as* lett *ram³a*, ebből: *Tarquinius* lett *Tarchnas*, *Minerva*-ból *Menrva*, *Menelaos*-ból, *Polydeukes*-ből és *Alexandros*-ból: *Menle*, *Pultuke*, *Elchsentre*. Mily tompa és nyers volt e nyelv kiejtése, mutatja az, hogy az *o* és *u*, a *b* és *p*, a *c* és *g* s a *d* és *t* az etruskoknál már igen régen egyre ment. Egyszersmind a hangsúly, mint a latinban s a nyersebb görög dialektusokban, általában a kezdő szótagra vonatott vissza. Hasonló sorsra jutottak a hehezetes mássalhangzók; míg a rómaiak ezeket a hehezetes *b* vagy az *f* kivételével elvetették, a görögök megfordítva e hang kivételével a többit φ χ megtartották, az etruskok közülök a leglágyabbat s legkellemebbet a φ -t, a kölcsönzött szók kivételével elhagyták, ellenben a másik hármát szertelen mértékben használták még ott is, a hol nem voltak helyökön, mint például *Thetis* nálok *Thethis*, *Telephus* *Thelaphe*, *Odysseus* *Utuze* vagy *Uthuze* volt. Azon kevés szó és szóvégződésnek,

*) Ide tartoznak a cærei agyag edények felírásai, mint: *minice-
sumamima sumaramlisiai sipurenaie seeraiiepanamine sunastavhe-
lefu*, vagy *mi ramu³as kaiufinaia*.

***) Mikép hangozhatott e nyelv akkor, arról, például a nagy perusiai felírás kezdete, fogalmat nyújthat: *eulat tanna larezul
ameva³r lautn vel sinase stlaafunas slele³caru*.

melyeknek jelentése meg van magyarázva, legnagyobb része igen távol áll a görög-itáliai analógiáktól; így az *al* végzés a származás megjelölésére, gyakran mint metronymikon, mint pl. *Canial* egy chiusi-i kétnyelvű feliráson így fordítatik: *Cainia natus*; a *sa* végzet nőnevekben azon nemzetség megjelölésére, melybe bele házasodtak, úgy hogy például egy Licinius nejének neve *Lecnesa*. Így a *cela* vagy *clan* a casussal *clensi* fiút, a *sex* leányt, *ril* évet jelent; Hermes isten neve *Turms*, Aphroditéé *Turan*, Hephæstosé *Sethlans*, Bakchosé *Fufluns*. Ez idegenszerű formák és hangok mellett kétség kívül találunk némi analógiát is az etrusk és itáliai nyelvek között. A tulajdonnevek lényegökben az általános itáliai schéma szerint vannak képezve; a gyakori nemzetségi végzés *enas* vagy *ena**) az itáliai, főképp sabelli nemzetségnevekben divatos *enus* végzésnek felel meg, a mint hogy *Vivenna* vagy *Spurinna* etrusk nevek teljesen megfelelnek a római *Vibius*-nak vagy *Vibienus*-nak és *Spurius*-nak. Egy sereg istennév, mely etrusk emlékeken fordul elő vagy írónál etrusk gyanánt szerepel, törzsére s részben végzéseire nézve is annyira latinúl van képezve, hogy ha e nevek eredetileg csakugyan etruskok, a két nyelvnek közel rokonságban kellett állnia: így *Usil* (nap és hajnalpir, rokón ezekkel: *ausum*, *aurum*, *aurora*, *sol*), *Minerva* (*menervare*), *Lasa* (*lascivus*), *Nep-tunus*, *Voltumna*. Egyébiránt, miután meglehet, hogy e nevek csak az etruskok és latinok közt később keletkezett

*) Így *Mæcenas*, *Porsena*, *Vivenna*, *Cæcina*, *Spurinna*. Az utolsó előtti szótag magánhangzója eredetileg hosszú, de a hangsúlynak az első szótagra való visszavonulása által gyakran megrövidül, sőt el is vész. Így *Porsëna* és *Cæcina* mellett ezeket is találjuk: *Porsëna* és *Cëicne*.

politikai és vallási viszonyokból s az ezek által előidézett szó-hasonulásokból és kölcsönzésekből eredtek, még nem döntik meg azon eredményt, melyre egyéb észleleteink vezetnek, mely szerint a tusk nyelv valamennyi görög-itáliai nyelvtől ép oly távol állt, mint a kelták és szlávok nyelve. Ilyennek tekintették a rómaiak, kiknél a „tusk és a gall“ barbar nyelvek, az „osk és a volsk“ paraszt nyelvjáráások voltak. Ha azonban az etruskok távol álltak a görög-itáliai nyelvtörzstől, ép úgy nem sikerült őket mai napig valamely más ismert törzshöz kapcsolni. A legkülönbélebb nyelvek megvizsgáltattak, vajon van-e valami rokonságuk az etruskkal, és kivétel nélkül hiába, mert még a bask nyelvvel sem — melyre a geográfiai viszonyok folytán először lehetett gondolni — jött napvilágra semmiféle analogiája. Azon csekély maradványok, melyek a ligurok nyelvéből hely- és személynevekben reánk szálltak, ép oly kevéssé mutatnak összefüggést a tuskokéval. — Az etruskkal józanul még azon elenyészett nemzetet sem hozhatjuk kapcsolatba, mely a tusk tenger szigetein, főkép Sardíniában „Nurhagen“ nevű talányszerű sírtornyait ezrivel készítette, miután etrusk területen egyetlen ily építmény sem fordul elő. Legfeljebb arra mutatnak egyes, és mint látszik, meglehetősen megbízható nyomok, hogy az etruskokat általában az indogermánokhoz kell számítanunk. Így nevezetesen *mi* számos régi felírás elején kétség kívül *ei.ú.*, *ei.ú.*, és a mássalhangzós törzsek genitivusa *venerus*, *rafuvus* az ólatinban pontosan feltalálható, megfelelőleg a régi szanszkrit végzésnek: *as*. Az etrusk Zeus Tina vagy Tinia neve valószínűleg épen úgy összefügg a szanszkrit *dina*-val = nap, mint *Zánu* az ugyanazt jelentő *diwan*-nal. De még ha ezt megengedjük, sem veszt az etrusk nép semmit elszigeteltségéből. „Az etruskok nyelvben és

erkölcsökben egy néphez sem hasonlítanak,“ mondja már Dionysios, és egyebet mi sem mondhatunk rólok.

Ép oly kevéssé lehet meghatározni, honnan vándoroltak az etruskok Itáliába; és ezzel nem sokat vesztettünk, miután a vándorlás minden esetre a nép gyermekkorába esik, s történelmi fejlődése Itáliában kezdődik és végződik. Ennek daczára alig van kérdés, mely ennél buzgóbb kutatás tárgyát képezte volna, az archæologok elve szerint: mindenek előtt az után kutatni, a mi sem meg nem tudható, sem tudásra nem méltó, „Hekabe anyja után,“ mint Tibérius császár mondá. Miután a legrégebb és legjelentékenyebb etrusk városok távol a tengertől, mélyen a tartomány belsejében fekszenek, sőt a tenger partján egyetlen említésre méltó etrusk város sem akad szemünkbe az egy Populóniát kivéve, melyről azonban teljes bizonyossággal tudjuk, hogy nem tartozott a régi tizenkét város közé; miután továbbá a történeti korban az etruskok éjszaktól délnek vonóznak, valószínű, hogy szárazon jöttek a félszigetre; a mint hogy azon alacsony míveltségi fokon, melyen őket először találjuk, a tengeren át vándorlás alig is volna képzelhető. Egy tengerszoroson már a legrégebb korban is mentek keresztül a népek, mint egy folyamon; de az itáliai nyugoti parton való kikötés egészen más míveltségi fokot tételez fel. — Ennélfogva az etruskok régibb hazáját Itáliától nyugot vagy éjszak felé kell keresnünk. Nem egészen valószínűtlen, hogy az etruskok a rætiai havasokon át mentek Itáliába, miután Graubündtennek és Tirolnak legrégebb kimutatható lakosai, a rætusok, egészen a történeti korig az etrusk nyelvet beszélték, s nevök is emlékeztet a ræanusok nevére; igaz, hogy ezek a Pó-melléki etrusk településnek romjai is lehetnek, de ép úgy lehetnek e népnek egy.

Az etruskok hazája.

régi lakhelyén hátramaradt töredéke. — Ez egyszerű és természetes felfogással azonban kirívó ellentétben áll azon elbeszélés, mely szerint az etruskok Ázsiából bevándorlott lydiaiak volnának. E hír igen régi: már Herodotnál megvan, s az utóbbiaknál számtalan változásban és nagytásban előfordúl; habár egyes értelmes történetbúvárok, mint péld. Dionysios, nyomatékosan ellene nyilatkoznak s ez utóbbi arra utal, hogy vallás, törvények, erkölcsök és nyelv dolgában a lydiaiak és etruskok közt nyoma sincs a hasonlatosságnak. — Nem lehetetlen, hogy egy elszakadt kisázsiai kalózraj Etrúria partjaira vetődött, s hogy e mondák ennek kalandjaiból keletkeztek, de valószínűbb, hogy az egész mese egy puszta quiproquón alapszik. Az itáliai etruskok vagy a *Turs-ennae* neve, — mert úgy látszik, hogy a szó ezen alakja az eredeti és szolgál alapúl a görög elnevezésnek: *Τυρσ-ηνοί*, *Τυρρῆνοί*, az umbriainak: *Turs-ci*, s a két rómainak: *Tusci*, *Etrusci*, — nagyon hasonlít azon lydiai nép nevéhez: *Τυρρῆβοί* vagy *Τυρρῆνοί*, mely *Τυρρῆα* városától vette nevét; s úgy látszik, hogy e nyilván esetleges névrokonság képezi egyetlen alapját azon, régisége által értékében nem növekedett, feltevésnek, s a történelmi okoskodások azon babyloni tornyának, mely reá építettett. Midőn a régi etrusk tengeri közlekedést a lydiai kalózsággal összekeverték, s végre még — a mit bebizonyíthatólag Thukydides tesz először — a torrhebiai tengeri rablókat is okkal vagy ok nélkül a pelasgok minden tengeren kalózkodó és tanyázó népével egy kalap alá foglalták, — a történelmi hagyományok képtelenül összezavarodtak. A tyrrhenek hol a lydiai torrhebiaiakat jelentik, — úgy a legrégibb forrásokban, valamint a homéri hymnusokban; hol mint tyrrheno-pelasgok vagy csak mint tyrrhenek a pelasg nemzetet; hol végre

az itáliai etruskokat, a nélkül, hogy az utóbbiak valaha tartósabb érintkezésben álltak volna a pelasgokkal vagy torrhebiaikkal, nem hogy velök egy törzsből származtak volna.

Ellenben történelmi érdekléssel bír meghatározni az etruskoknak bizonyíthatólag legrégebb székeit s azt, mikép vonultak belőlök tovább. Sok szól a mellett, hogy a nagy kelta betörés előtt a Pádustól éjszakra terjedő vidéken laktak, kelet felé az Etsch mentén az illyr (albániai?) származású venetusok, nyugot felé a ligurok szomszédságában; nevezetesen ezt bizonyítja a már említett nyers etrusk dialektus, melyet a rætiak havasok lakói még Livius korában, valamint a még sokáig tusknak maradt Mantua is beszéltek. A Pádustól dél felé s a folyó torkolatainál az etruskok és umberek összevegyültek, amaz mint az uralkodó, emez mint a régibb törzs, mely Hatria és Spina régi kereskedő városokat alapította, míg Felsina (Bologna) és Ravenna etrusk letelepedéseknek látszanak. Sokáig tartott, míg a kelták a Pádust átlépték; a mivel összefüggésben állt az is, hogy az etrusk és umber szellem a folyó jobb partján sokkal mélyebb gyökereket vert, mint a korán feladott balparton. Azonban az Apennintől éjszakra terjedő vidékek általában sokkal gyorsabban kerültek egy nép kezéből a másikéba, semhogy rajtok valamely népnek maradandó nemzeti fejlődése lehetséges lett volna. — Sokkal fontosabbá lett a tuskok nagy letelepedése azon tartományban, mely még ma is nevöket viseli. Ha laktak is e helyen valaha ligurok vagy umberek, nyomait az etrusk foglalás és civilisáció majdnem végkép kiirtotta. — E téren, mely a tengerparton Pisætől Tarquinii alá terjed, s keletre az Apennin által záratik el, ütötte fel maradandó tanyáját az etrusk nemzet, s tartotta

Az etruskok
lakhelyei
Itáliában.

fenn magát nagy szívóssággal a császári kor kezdetén túlig. A tulajdonképi tusk terület éjszaki határát az Arnus képezte, az ettől éjszak felé a Macra torkolatáig s az Apennínig terjedő vidék vitás határterület volt, hol ligurok, hol etruskok kezében, minélfogva nagyobb telepek ott meg nem állhattak. — A déli határt kezdetben valószínűleg a Cimini erdő képezte, egy Viterbótól délre nyúló dombláncz, később a Tiberis folyó; mint már fentebb említettük, úgy látszik, hogy a Cimini erdő és a Tiberis közt fekvő területet Sutrium, Nepete, Falerii, Veii és Cære városokkal csak jóval később az éjszaki vidékeknél, talán csak Róma építésének második századában foglalták el az etruskok, s hogy az eredeti itáliai lakosságnak itt, főkép Faleriiben, habár függő helyzetben is, fenn kellett magát tartania. — A mióta a Tiberis folyó választá el Etrúriát Umbriától és Látiumtól, valószínű, hogy e helyen jó ideig nagyjában megállt a béke s a határok, főkép a latinok felé, lényeges változást nem szenvedtek. Bármily élénken élt a rómaiakban azon tudat, hogy az etruskok idegenek, a latinok pedig földiek rájuk nézve, mégis úgy látszik, hogy a jobb part felől sokkal kevesebb féltek a támadástól és veszedelemtől, mint például a Gabiiban és Albában lakó törzsrokonok részéről; és természetesen, mert amott nem csak a széles folyam természeti határa védte őket, hanem azon, Róma politikai és kereskedelmi fejlődésére nézve következménydús körülmény is, hogy a hatalmasabb etrusk városok egyike sem feküdt úgy a víz mellett, mint Róma a latin parton. A Tiberishez legközelebb voltak a veiibeliek, s ezekkel volt Rómának és Látiumnak legtöbb komoly összeütközése, főkép Fidenæ birtoka felett, mely a veiibelieknek a Tiberis balpartján, úgy mint a jobb parton Janiculum a rómaiaknak, mintegy hídfőül szolgált, s hol

a latinok, hol az etruskok kezében volt. Ellenben a valamivel távolabb fekvő Cærével Róma sokkal békésebb és barátságosabb lábon állt, mint ily időkben a szomszédok rendesen egymással állani szoktak. Vannak ugyan bizonytalan s a legrégebb kor homályába elenyésző mondák, melyek Látium és Cære közti harcokról beszélve elmondják, mikép vitt Mezentius cæreai király nagy diadalokat a latinokon, s mikép rótt ezekre bor-adót; de ez egykori ellenségeskedésnél sokkal világosabban tünteti fel a hagyomány azon igen szoros viszonyt, melyben Látium és Etrúria kereskedelmének és tengerészetének két ősrégi központja egymással állott. Annak egyáltalában nincs biztos nyoma, hogy az etruskok a szárazföldön a Tiberisen áthatoltak volna. Azon nagy barbár seregben, melyet Aristodémos a város 230. évében Kyme falai alatt megsemmisített, az etruskok ugyan első sorban említetnek; de még ha e hírt minden részleteiben teljesen hitelesnek tekintjük is, belőle csak az következik, hogy az etruskok egy nagy rabló hadjáratban részt vettek. Fontosabb azon körülmény, hogy a Tiberistől délnek szárazföldi úton alapított etrusk településnek nyomaira nem akadunk, s hogy nevezetesen a latin nemzetnek az etrusk általi komoly szorongattatásáról sehol szó sincs. A Janiculum és a Tiberis torkolatának mindkét partja, mai adataink szerint, kétségbe nem vont birtoka maradt a rómaiaknak. A mi etrusk szövetkezéseknek Rómába áttelepülését illeti, erre nézve egy a tusk évkönyvekből származó s egyedül álló jelentést találunk, mely szerint egy tusk csapat, melyet Cælius Vivenna Volsiniiből s ennek elveszte után hú bajtársa Mastarna vezérelt, ez utóbbi által Rómába vezetett s itt a Cælius hegyén letelepített. E hírt megbízhatónak tekinthetjük, habár azon hozzátétel, miszerint Mastarna Servius Tullius név alatt

Rómában királylyá lett, kétség kívül nem egyéb oly régészek valószínűtlen sejtelmeinél, kik a mondák parallelismusával bíbelődtek. Hasonló letelepülésre mutat a „tusknegyed“ a Palatín aljánál. — Azt is bajos kétségbe vonni, hogy az utolsó királyi család, mely Rómában uralkodott, a Tarquíniusoké, Etrúriából származott, akár Tarquíniiból, mint a monda beszéli, akár Cæreből, hol a Tarchnasok családi sírja nem rég megtaláltatott; a mondába beszótt Tanaquil vagy Tanchvil nőnév is nem latin, ellenben Etrúriában divatos. Azon hagyományos elbeszélés azonban, mely szerint Tarquínius egy Korintheból Tarquíniiba átköltözött görögnek fia lett s Rómába mint metőke vándorolt volna be, sem nem történet, sem nem monda, s az események történeti láncolata e ponton nyilván nem csak összezavarodott, hanem teljesen megszakadt. Ha e hagyományból egyáltalában többet érthetünk is meg azon pusztá és tulajdonkép közönös ténynél, miszerint utóljára egy tusk származású család ült Róma királyi trónján, ez csak az lehet, hogy egy tusk származású embernek uralkodását Rómában nem szabad sem a tuskok vagy valamely tusk község Róma feletti, sem megfordítva Róma uralmának tekintenünk déli Etrúria felett. S valóban nincs elfogadható ok, mely akár az egyik, akár a másik feltevést indokolná; a Tarquíniusok történetének színhelye Látium, nem Etrúria, s mai adataink szerint Etrúria az egész királyi korban Rómára sem nyelv, sem szokások dolgában nem gyakorolt lényeges befolyást, nem hogy a római állam vagy latin szövetség természetszerű fejlődését megszakította volna. Etrúria e viszonylagos passivitásának okát a szomszéd latin ország irányában, valószínűleg részint az etruskoknak a Pádus mentén a keltákkal vítt harcaikban, kik e folyót alkalmasint csak a királyoknak Rómából el-

üzetése után lépték át, részint az etrusk nemzetnek tengeri közlekedésre, tengeri és parturalomra irányult fejlődésében kell keresnünk, melylyel például a campániai települések határozottan összefüggenek, s melyről bővebben lesz szó a következő fejezetben.

A tusk alkotmány, úgy mint a görög és latin, a városra fejlődő községen alapszik. A nemzetnek korai hajlama a hajózásra, kereskedésre és iparra azonban, úgy látszik, itt gyorsabban vezetett városi községeknek alakulására, mint egyebütt Itáliában; a görög jelentésekben minden itáliai városok közül először Cære említetik. Ellenben az etruskokat egészben véve kevesebbé harcvágyó és harczképes népnek találjuk, mint a rómaiakat és sabellieket; nálok korán divatba jön a nem-itáliai szokás, zsoldosokkal harczolni. A községek legrégebbi alkotmányának, fő vonalaiban, a rómaihoz kellett hasonlítani; királyok vagy lucomónok uralkodtak nálok, hasonló uralkodási jelvényekkel s valószínűleg hasonló hatalomteljjel, mint Rómában; az előkelők s a köznépek élesen el voltak különözve egymástól; a nemzetségi rend hasonlóságát bizonyítja a névrendszer analogiája, azon különbséggel, hogy az anyai részről való származást az etruskok sokkal inkább tekintetbe veszik, mint a római jog. A szövetségi alkotmány, úgy látszik, igen laza volt. Nem foglalta magában az egész nemzetet, hanem az éjszaki s a campániai etruskok külön szövetkezésekké voltak egyesülve ép úgy, mint a tulajdonképi Etrúria községei; minden ily szövetség tizenkét községből állt, melyek ugyan elismertek egy fővárost, leginkább az istentisztelet céljából, s egy szövetségi főnököt vagy inkább főpapot, de mégis úgy látszik, hogy egyenjogúak s legalább részben oly hatalmasak voltak, hogy köztök sem hegemonia nem alakúlhatott, sem

Etrusk alkot-
mány.

a központi hatalom meg nem szilárdúlhatott. A tulajdonképi Etrúria fővárosa Volsinii volt; többi tizenkét városa közül a hagyomány biztosan csak négynek nevét őrizte meg: Perugia, Vetulonium, Volci és Tarquinii. Az, hogy az etruskok valóban közösen cselekedjenek, azonban ép oly ritkán történik, mint a latin szövetségnél az ellenkező; a háborúkat rendszerint egyes község viseli, mely szomszédai közül magához vonja azt, melyet magához vonhat, s ha kivételkép a szövetség háborúja határoztatik el, egyes városok mégis igen gyakran kivonják magokat belőle, — úgy látszik, hogy az etrusk confœderáció még kevesebbé bírt kezdet óta szilárd és parancsoló fővezérlettel, mint a többi itáliai törzs-szövetségek.

X. FEJEZET.

A hellenek Itáliában. A tuskok és karthágóiak tengeri uralma.

Nem egyszerre nappalodik az ókori népek történetében, s a nap itt is keleten virrad meg. Mialatt az itáliai félsziget még a vajadás homályos szürkületébe van burkolva, a földközi tenger keleti öble melletti vidékeken már egy minden irányban gazdagon kifejlődött műveltség lépett napvilágra, és Itália népei is nagy mértékben részesültek legtöbb nép azon sorsában, mely szerint fejlődésnek első stádiumaiban mesterére és urára talál valamelyik egyenjogú testvérében. A félsziget földirati viszonyai azonban azt eredményezték, hogy egy ilyenmű behatás a szárazföldön nem találhatott utat beléje. Az Itália és Görögország közti fáradságos szárazföldi út használatának a legrégebb korban semmi nyomára nem akadunk. Az természetesen meglehet, hogy Itáliából a transalpín tartományba már emlékezetet meghaladó idők előtt vezettek kereskedelmi utak: a legrégebb borostyánkő-út a keleti tengernél kezdődve a Pó torkolatánál jutott a közép-tengerhez, — minek folytán a görög mondában a Pó deltája szerepel a borostyánkő hazájaként — és ez úthoz csatlakozott egy másik, mely a félszigetet keresztül metszve az

Itália és a
külföld.

Apenninen át Písához vezetett; de ez úton a civilizáció elemei nem juthattak el az itáliaiakhoz. A mi a külföldi műveltségből e régi korban Itáliába eljutott, azt a kelet tengeren járó nemzetek hozták oda. — A földközi tenger partvidékeinek legrégebb kultúrnépe, az egyiptomiak, még nem hajóztak a tengeren, s ennél fogva Itáliára sem hatottak. És ép ily kevésbé állítható ez a phœnikiaiakról. Kétség kívül ők voltak minden ismert törzsek közül az elsők, kik a földközi tenger legkeletibb szélén fekvő szűk hazájokból, úszó házakban, kezdetben halászat- és kagylószedés, majd kereskedés végett is, a tengerre merészkedtek, kik a tengeri forgalmat először nyitották meg s hihetetlenül régi korban a földközi tengert legszélsőbb nyugoti végéig bejárták. E tenger majd minden partján találkozunk phœnikiai tengeri állomásokkal, még a hellenek előtt: mint magában Hellásban, Krétán és Kyproson, Egyiptomban, Libyában és Spanyolországban, valamint az itáliai nyugoti tengeren. Thukydides szerint egész Sicilia körül, mielőtt még a görögök ide eljutottak, vagy legalább mielőtt még nagyobb számmal letelepedtek volna, a phœnikiaiak minden földcsúcsot és szigetecskét megraktak ügynökségeikkel, nem hogy földet foglaljanak, hanem hogy általok a bennszülöttekkel kereskedjenek. Nem így az itáliai félszigeten. Itt phœnikiai telepnek csak egyetlen egy bizonyult be némi biztossággal, egy pún ügynökség Cære mellett, melynek emléke részint a cæreai parton levő Punicum nevű kis helység elnevezésében, részint magának Cære városának második nevében „Agylla“ maradt fenn; mely nem a pelasgoktól ered, mint némelyek regélik, hanem phœnikiai szó és „körvárost“ jelent, a minek Cære a tengerpartról tekintve látszik. Hogy ez állomás és minden hasonló alapítás, mely Itália partjain netalán még

A
phœnikiaiak
Itáliában.

létezhetett, minden esetre sem jelentékeny, sem maradandó nem lehetett, azt szinte nyomtalan eltűnésök bizonyítja; de arra sincs semmi ok, hogy ezeket az ugyanezen partokon levő hasonló hellen telepeknél régiebbeknek tartsuk. Hogy legalább Látium e kánaáni emberekkel csak a hellenek közvetítése által ismerkedett meg, annak nem kicsinyelhető jele az, hogy latin elnevezésük: a pœnek, a görögből kölcsönöztetett. Ellenben Itáliának minden viszonya a kelet civilisációjával határozottan Görögországra vezet vissza; s a Cære melletti phœnikiai ügynökségnek keletkezését, a nélkül hogy a hellenek előtti korszakba visszatérnénk, a cæreai kereskedő államnak későbbi jól ismert viszonyaiból Karthágóval, tökéletesen megmagyarázhatjuk. Ha meggondoljuk, hogy a legrégebb hajózás lényegében parti hajózás volt és maradt, a phœnikiaiktól csakugyan a földközi tengermellék egy tartománya sem feküdt távolabb, mint az itáliai szárazföld. Csak vagy a görög nyugoti partokról, vagy Siciliából érhatték el; s nagyon hihető, miszerint a hellen tengerészet elég korán indult virágzásnak arra nézve, hogy az ádriai úgy mint a tyrrheni tengeren való hajózásban a phœnikiaikat megelőzze. Ennélfogva nincs ok annak feltevésére, hogy a phœnikiaiak eredetileg közvetlen hatást gyakoroltak volna az itáliaiakra; a phœnikiai tengeri uralomnak a nyugoti földközi tenger felett, későbbi viszonyaira a tyrrheni tenger itáliai lakói irányában elbeszéléssünk folyamában rá fogunk térni.

Minden jel ezek szerint arra mutat, hogy a hellen hajósok voltak a földközi tenger keleti öblének partlakosai közül az elsők, kik az itáliai partokon kikötöttek. Azon fontos kérdések közül azonban, hogy mely vidékről s mely időben jutottak ide az első görög hajósok, csak az elsőre lehet némileg biztos és teljes feleletet adni. A hellen

Görögök
Itáliában.

A görög
bevándorlók
házaja.

tengeri forgalom nagyobb mérvet először Kis-Azsia aëoliai és ióniai partjain öltött, s innen hatoltak a görögök úgy a fekete tenger belsejébe, mint Itália partjaira. Az ióniai tenger neve, mely az Epirus és Sicília közti vizeken rajtok maradt, s az ióniai öbölé, mely névvel hajdan a görögök az ádriai tengert jelölték meg, tartották fenn annak emlékét, hogy Itália déli és keleti partjait egykor ióniai hajósok fedezték fel. A legrégebb itáliai görög telepítvény, Kyme, úgy neve mint a monda szerint, az anatóliai parton fekvő hasonlóváros által alapított. Hitelre méltó hellen hagyományok szerint a kis-ázsiai phokæiek voltak a hellenek közül az elsők, kik a távolabb fekvő nyugoti tengert bejárták. A kis-ázsiaiak által felfedezett utat csakhamar más görögök is kezdték használni: az ióniaiak Naxosból és Chalkisból Euboeában, az Acháiak, Lokriak, Rhodusiak, Korinthusiak, Megarusok, Messeniek, Spártaiak. A mint Amerika felfedezése után Európa civilisált nemzetei versenyt siettek oda hajózni s ott letelepedni, valamint az új települők a barbarok közepett gyorsabban jutottak az európai civilizáció solidaritásának öntudatára, mint régi hazájokban, azon módon a nyugotra való hajózás és a nyugoti országban való letelepedés nem a görögök valamely egyes törzsének vagy tartományának külön, hanem az egész hellen nemzetnek közös tulajdona volt; és valamint Éjszak-Amerika angol és francia, hollandi és német települők vegyülékéből és összeolvadásából keletkezett, úgy olvadtak a görög Sicília és „Nagy-Görögország“ gyakran meg nem különböztethető módon a legkülönbélebb görög törzsekből egy egészszé. Néhány inkább elszigetelten álló település kivételével azonban, minők a lokriaké, Hipponion és Medama nevű gyarmataikkal, s a phokæieknek csak e korszak vége felé alapított Hyele

(Velia, Elea) nevű telepök, nagyjában három főcsoportot különböztethetünk meg: a chalkisi városok neve alá foglalt, eredetileg, ióniai, melyhez Itáliában Kyme s a többi a Vezuv és a Rhegion melletti görög gyarmatok, Siciliában Zankle (utóbb Messána), Naxos, Katane, Leontini, Himera tartoznak; az acháit, melyhez Sybaris s a nagygörög városok túlnyomó része számítandó; s a dórit, mely Syrakúsát, Gelát, Akragast s általában a siciliai gyarmatok legnagyobb részét, Itáliában ellenben csak Tarast (Tarentum) és ennek gyarmatát Herakleiót foglalja magában. Egészben véve a bevándorlásban túlnyomó részek van az ióniaiak régibb hellen rétegének, s a dóri bevándorlás előtt a Peloponnésuson lakott törzseknek, a dóriak közül leginkább a vegyes lakosságú községek, mint Korinth és Megára, a tisztán dóri vidékek azonban csak alárendelt mérvben vettek benne részt; a mi természetes volt, mert az ióniaiak régi kereskedő és tengerész nép voltak, a dóri törzsek pedig a tartomány belsejében fekvő hegyeik közül aránylag csak későn szálltak alá a partvidékekre, s a tengeri forgalomtól mindig távolabb maradtak. A bevándorlók egyes csoportjai, főkép a pénzláb dolgában, határozottan elválnak egymástól. A phokæi települők az Ázsiában uralkodó babyloni pénzláb szerint verik pénzüket. A chalkisi városok a legrégibb időben az aginæit, vagyis azt követik, mely eredetileg az egész európai Görögországban túlnyomó volt, és pedig leginkább ennek azon módosítását, melylyel Euboeában találkozunk. — Az achái községek a korinthetai, a dóriak végre azon értéket használják, melyet Solon Róma építésének 160. évében léptetett életbe Attikában; csak hogy Taras és Herakleia lényeges dolgokban sokkal inkább élnek achái szomszédjaik pénzlábával, mintsem a siciliai dóriakéval. — Az

A görög
bevándorlás
ideje.

első hajózások és letelepedések időpontjának meghatározása valószínűleg örökre mély homályba marad burkolva. Egy bizonyos rend ugyan ránk nézve is félreismerhetetlenül nyilatkozik bennök. A görögök legrégibb okmányában, mely, mint a legrégibb nyugoti közlekedés, a kisázsiai ióniajak tulajdona, a homéri énekekben a látkör még alig terjed túl a középtenger keleti öblének határain. A vihar által a nyugoti vizekre vetett hajósok lehet hogy már hoztak Kis-Ázsiába hírt a nyugoti ország létezéséről, s talán még tengeri örvényeiről és tűzhányó szigethegyeiről is; de a homéri költészet idejében még azon görög tartomány, mely leghamarabb lépett forgalomba a nyugoti országgal, sem bírt semmi biztos tudomással Sicíliáról és Itáliáról; s a kelet mesemondói és költői a nyugot üres téreit zavartalanul benépesíthették képzeletök szüleményeivel, mint annak idején a nyugotiak a meseszerű keletet. A hesiódai költeményekben Itália és Sicília körvonalai már határozottabban lépnek előtérbe; e költemények már mindkettőből ottani népek, hegyek és városok hazai neveit ismerik, de Itáliát még szigetcsoportnak tartják. Az ezeket követett összes irodalom azonban Sicíliát, sőt Itália egész partját a hellenek előtt legalább általánosságban ismertnek tünteti fel. A görög letelepedések sorrendje némi bizonyossággal hasonlóképp meghatározható. A legrégibb említésre méltó telepnek a nyugoti országban már Thukydidés Kymét tartotta, s bizonyosan nem tévedett. Igaz ugyan, hogy nem egy kiszálló helyet a görög hajós közelebb ért; de egyik sem volt annyira védve úgy a vihar, mint a barbarok ellen, mint Ischia szigete, melyen a város eredetileg épült; s hogy e településben mindenek felett ezen tekintetek voltak irányadók, még maig is mutatja azon hely, mely utóbb a szárazon a város-építésre

kiszémltetett, azon meredek, de jól védett kőszirt, mely még ma is az anatóliai anyaváros tiszteletre méltó nevét viseli. Nincs is hely Itáliában, hol a kis-ázsiai regék helyiségei oly határozottan és elevenen localizálódtak volna, mint Kyme vidékén, hol az első nyugotra hajózók, elteltén a nyugot csudáiról szóló ezen regékkel, először léptek e mesés földre, s azon mesevilágnak nyomait, melyben bolyongani véltek, a syrenek szikláiban s az alvilághoz vezető Aornos-tóban hagyták magok után. Ha továbbá először Kymében jutottak a görögök és itáliaiak egymás szomszédságába, akkor könnyen megfejtethető, miért alkalmazták még századokkal utóbb is azon itáliai törzs nevét, mely Kyméhez legközelebb volt letelepedve, az opicusokét, Itália minden lakosára. Továbbá hiteles hagyomány szerint, a hellenek tömeges bevándorlását Alsó-Itáliába és Siciliába jókora időköz választja el a kyme-i letelepedéstől; ama bevándorlásban a chalkisi és naxosi ióniaiak mentek elül, és Naxos a legrégebbi görög város, mely Itália és Sicilia földjén tulajdonképi gyarmatosítás útján alapított, melyet az achái és dóri telepítések csak később követtek. — De a tények e sorának csak megközelítőleg pontos évszámait is meghatározni, úgy látszik, teljesen lehetetlen. Kiindulási pontul felvehetjük Sybaris achái város alapítását R. é. 33. és Taras dóri városét R. é. 46. évében, e legrégebbi adatait az itáliai történetnek, melyeknek legalább körülbelül való pontosságát kicsinált dolognak tekinthetjük. De hogy mennyivel előzi meg ez időpontot a régibb ióniai gyarmatok megalakulása, az ép oly bizonytalan, mint a hesiódi s még inkább a homéri költések ideje. Ha Herodot helyesen határozta meg Homér korát, akkor Görögország egy századdal Róma alapítása előtt még Itáliát nem ismerte; de Herodot év-

721.

708.

850.

száma, mint minden más adat Homér életének idejéről, nem bizonyítvány, hanem következtetés; s ha az itáliai ábécék történetét s azon nevezetes tényt megfontoljuk, mely szerint az itáliaiak a görög néppel már megismerkedtek, mielőtt még az újabb hellen törzsnév a grækusok *) régi nevét helyéből kiszorította volna, hajlandók leszünk az itáliaiak és görögök legrégebb érintkezésének időpontját jelentékenyen régebb korban keresni.

A görög
bevándorlás
jellemé.

Az itáliai és sicíliai görögök története ugyan nem képezi részét Itália történetének; a nyugot hellen települők mindig szoros összefüggésben maradtak hazájokkal s részt vettek a hellenek nemzeti ünnepeiben és jogaiban. De Itáliára nézve is fontos a területén levő görög gyarmatoknak különböző jellemét megjelölni s legalább némely fővonásokat kiemelni, melyek a görög telepítésnek különböző befolyását Itália egyes részeire lényegesen feltételezték. — A görög telepítvények közt a legintensívebb s ön-

700.

*) A grækusok neve úgy, mint a helleneké, a görög civilisáció ősi fészkevel, az epirusi belvidékkel s Dodone tájékával fűződik össze. Még a Hesiod-féle Eoë-kben a nemzet őszneve gyanánt szerepel, de nyilvános szándékossággal háttérbe szorítva s a „hellen“ névnek alárendelve, mely utóbbi Homérnél ugyan még nem, de Hesiodon kívül már Archilochosnál is R. é. 50. évében megjelenik s igen könnyen már sokkal régebb keletű lehet (Duncker, Gesch. d. Alt. 3. 18. 556.). Tehát már ez idő előtt az itáliaiak annyira megismerkedtek a görögökkel, hogy nem csak egy törzsüket megnevezní, hanem az egész nemzetet már egy ősznévvel bírták megjelölni. — Nehéz belátni, mikép akarják ezzel azt megegyeztetni, hogy még egy századdal Róma alapítása előtt Itália a kis-ázsiai görögökre nézve teljesen ismeretlen volt. Az ábécéről alább lesz szó; ennek története ugyanezen eredményekre vezet. Némelyek merész dolognak tarthatják ez észleletek alapján Herodot véleményét Homér kora felől elvetni; de vajon nem merészség-e ilyenmő kérdésekben a hagyományt követni?

magában legbefejezettebb az volt, melyből az achái város-szövetség keletkezett, melynek tagjai Siris, Pandosia, Metabus vagy Metapontion, Sybaris és gyarmatai: Poseidonia és Laos, Kroton, Kaulonia, Temesa, Terina és Pyxus városok valának. E gyarmatosok nagyjában véve egy görög törzsből valók voltak, mely a maga sajátos — a dóritól, melylyel különben legközelebb rokon, például a *h* hiánya által különböző — tájkiejtéséhez, és nem kevesebbé a különben általánosan elfogadott új ábécé helyett sokáig a régi hellen nemzeti írásmódhoz ragaszkodott, s mely saját külön nemzetiségét erős szövetségi alkotmánya segélyével, úgy a barbarokkal, mint a többi görögökkel szemben megőrizte. Az itáliai acháiokról is áll az, a mit Polybios a peloponnesusi achái symmachiáról mond: „nem csak szövetséges és barátságos közösségben élnek ők, hanem egyenlő nálok a törvény, egyenlő a súly, mérték és pénz s ugyanazon elüljárók, tanácsnokok és bírák alatt állnak.“ — Ez achái város-szövetség tulajdonképi gyarmatosítás volt. E városok nem bírtak kikötővel — csak Krótonnak volt olyan a milyen réve — és saját kereskedelemmel; a sybarisi azzal dicsekedett, hogy laguna-városának hídjai közt őszül meg, s az adás-vevés teendőit milésiek és etruskok végezték helyette. Ellenben a görögök itt nem csak a part széleit bírták, hanem az egyik tengertől a másikig urai voltak a „szőlő-“ és „marhaország-nak“ (Οἰωτρία, Ἰταλία) vagy „a nagy Hellasnak“ is; a ben-szülött földművelő népség kénytelen volt mint védencz, sőt úgy is mint jobbágy, az ő számára gazdálkodni és neki adózni. Sybaris — a maga korában Itália legnagyobb városa — négy barbar törzsön és huszonöt helységen uralkodott és módjában volt a másik tengeren Laost és Poseidóniát alapítania; a Kráthis és Bradanos buján termékeny

580.

lapályai dúsgazdagon jövedelmeztek a sybarisiaknak és metapontiaknak, — talán itt termeltek először gabonát a kivitel számára. A virágzás azon magas fokát, melyre ez államok hihetetlenül rövid idő alatt feljutottak, legszembeötlőbben ezen itáliai acháioknak egyetlen reánk maradt művészeti termékei mutatják: szigorúan régi modorú és szép mívű pénzeik, — általában legrégebb emlékei a művészetnek és írásnak Itáliában, melyeknek verése bebizonyíthatólag R. é. 174. évében már megkezdett. E pénzek bizonyítják, hogy a nyugoti acháiok nem csak részt vettek az anyaországban épen e korban nagyszerű fejlődésnek indult képzőművészetben, hanem azt technika dolgában még felül is múlták; mert azon vastag, gyakran csak az egyik oldalon vert s rendesen minden írás nélküli ezüstdarabok helyett, melyek ez időtájt a tulajdonképi Görögországban, valamint az itáliai dóriaknál forgalomban voltak, az itáliai acháiok két hasonnemű, részint domborúlag, részint homorúlag metszett bélyeg segélyével nagy és önálló ügyességgel vertek nagy, vékony s mindig felírással ellátott ezüstpénzeket, melyeknek ama kor pénzhamisítása — csekély értékű érmek vékony ezüstlemezzel bevonása — ellen szigorúan óvatos verési módja a jól rendezett kultúr-államnak bizonyítványa. — E gyors virágzás azonban nem termett gyümölcsöt. E fáradalmak nélküli életben, melyet sem a benszülöttek erőteljes ellenállása, sem önkezüleg végzett súlyos munka nem tettek próbára, még a görögök is csakhamar elvesztették úgy a test mint a lélek ruganyosságát. A görög művészetnek és irodalomnak nincs ragyogó neve, mely az itáliai acháioknak válnék dicsőségökre; míg Sicilia számtalan ilyet mutat fel s Itáliában is megvan a chalkisi Rhegióknak Ibykosa, a dóri Tarentnek a maga Archytása; e népnél,

melynek tűzhelyén a nyárs örökké forgott, mi sem fejlődött a maga erejéből, kivéve az ökölviadalt. Tyrannusokat támadni a szigorú aristokratia soha sem engedett, mely az egyes községekben gyorsan kezébe kerítette az uralmat és szükség esetében biztos támaszra talált a szövetségi hatalomban; de fenyegető volt a veszély, hogy a legjobbak uralma kevesek uralmává változhatik, főképp midőn az előjogos nemzetségek az egyes községekben egymás közt szövetkeztek s kölcsönösen segítettek egymáson. Ily irányzatok uralkodtak a „barátoknak“ Pythagoras nevével jelzett solidáris szövetkezésén, mely elrendelte, hogy az uralkodó osztályt „istenekként kell tisztelni“ s a szolgálot „állatokként hódoltatni“, s ily elmélet és gyakorlat által egy iszonyú reactiót idézett elő, mely a pythagorasi „barátok“ megsemmisítésével s a régi szövetségi alkotmány megújításával végződött. De azért őrzöngő pártharczok, a rabszolgák tömeges felkelése, mindennemű társadalmi ferdeségek, a gyakorlatiatlan állambölcsészet gyakorlati alkalmazása, szóval az erkölcsiségéből kivetkezett civilizáció minden bajai nem szűntek meg az achái községekben dühöngeni, míg végre politikai hatalmuk ezek folytán összeroskadt. — Ez okból nincs mit csodálkoznunk azon, hogy az Itáliában letelepült acháiók a félsziget civilizációjára csekélyebb befolyást gyakoroltak a többi görög gyarmatoknál. Befolyásukat politikai határaikon túlterjeszteni távolabb volt e földművelőktől, mint a kereskedő államoktól; területökön leigázták a benszülötteket s nemzeti fejlődésüket már csirájában elfojtották, a nélkül hogy tökéletes hellenesítés által fejlődésöknek új utat nyitottak volna. Ily módon a görög faj és szellem, mely másutt, daczára minden politikai viszontagságnak, életképesen fenn bírta magát tartani, Sybarisban és Metapontionban, Krótonban és

Poseidóniában gyorsabban, nyomtalanabbúl és dicstelenebbúl tűnt el, mint bárhol másutt; s ép oly kevéssé bírtak virágzásra jutni azon kétnyelvű vegyes népek, melyek utóbb a benszülött itáliaiak és acháiook maradványaiból s későbbi sabelli származású bevándorlókból keletkeztek. — Egyébiránt e katastróph, idejére nézve, a következő kor-szakba tartozik.

Ióniai-dóri
városok.

Más neműek voltak s más hatást gyakoroltak Itáliára a többi görögök gyarmatai. A földművelést és földszerzést ezek sem vetették meg; a helleneknek, legalább a mióta megerősödtek, nem volt szokások valamely barbar országban, phœnikiai módra, egy megerősített ügynökséggel beérni. De mindezen városok közvetlenül és első sorban kereskedés czéljából alapítottak s ez okból, ellenkezőleg az acháiokkal, egytől egyig a legjobb kikötő és kiszállóhelyekre építették. E telepek származása, indokai és alapításuk időpontja igen különböző volt, de azért, legalább ellentétben az achái város-szövetséggel, létezett közöttök bizonyos közösség, mint pl. az ábécé némely modern formáinak használatában, melyek ugyanazok voltak mind ezen városokban*), sőt még a nyelv dóriasságában is, mely azon városokban is csakhamar elharapódzott, melyek, mint pl. Kyme**), eredetileg a lágy ióniai dialektust

*) Így az *i* (Σ), *l* (Λ) és *r* (Ρ) betűknek ó-keleti alakjai, melyek helyett, miután az *s*, *g* és *p* betűkével könnyen összetéveszthetők voltak, már jókor e jelek: I V R javasoltattak, az achái gyarmatokban vagy kizárólag, vagy legalább túlnyomó mértékben használatban maradtak, míg Itália és Sicilia többi görögjei törzskülönbség nélkül kizárólag vagy legalább túlnyomólag az újabb formákat használták.

*) Így például egy kyme-i agyagedényen olvassuk: *Ταταίτες ἐμὶ λέγουσιν. Ἦός δ' ἂν με κλέφει θυφλός ἔβται.*

beszélték. Itália fejlődésére nézve e települések igen különböző mértékben váltak fontosakká; elég lesz e helyt azokról megemlékeznünk, melyek Itália törzseinek sorsára döntő befolyást gyakoroltak: a dóri Tarentról s az ióniai Kyméról. — Valamennyi itáliai görög települők közül a tarentieknek jutott a legfényesebb szerep. Kitűnő kikötőjök, az egyetlen jó a félsziget egész déli partján, városukat a dél-itáliai kereskedés, sőt az ádriai tengeri forgalom egy részének is természetes lerakóhelyévé tette. — A tengeri öbölben úzótt gazdag halászat, a kitűnő gyapjú termelése és feldolgozása, valamint megfestése a tarenti bíborkagyló nedvével, mely a tyrusival versenyezhetett, — mely két iparág a kis-ázsiai Milétozból ültetett át ide — ezer meg ezer kezét foglalkodtatott s a belföldi kereskedést még a kivitelivel növelte. A jó részben már aranyból vert pénzek, melyek itt nagyobb mennyiségben készültek, mint bárhol másutt a görög Itáliában, még ma is ékesszóló bizonyítványai a tarentiek kiterjedt és élénk forgalmának. Nagy terjedelmű kereskedelmi összeköttetéseit Tarentnek már e korban kellett szereznie, midőn még Sybarissal az elsőségért küzdött a dél-itáliai görög városok közt; de területöknek az achái városok példájára, lényeges kiterjesztésére a tarentiek maradandó sikerrel, úgy látszik, soha sem törekedtek. — A míg így a görögök legkeletiebb itáliai gyarmata gyors és fényes emelkedésnek indult, a Vezuv körül fekvő északibbakra szerény virágzásnak eredtek. Itt Aenaria (Ischia) termékeny szigetéről mentek át a kymeiek a szárazföldre, s egy dombon a tenger szélén második hazát alkottak magoknak, honnan Dikæarchia (utóbb Puteoli) kikötőhely, és Parthenope s Nápoly városok alapítottak. Ezek, mint az itáliai és sicíliai chalkisi városok általában, azon tör-

Tarent.

Görög városok a Vezuv alján.

650. vények szerint éltek, melyeket a katanei Charondas (a 100. év körül) hozott, demokratikus, de magas census által mérsékelt alkotmány alatt, mely a hatalmat egy, a leggazdagabbak köréből választott tagokból álló tanács kezébe adta; mely alkotmány helyesnek bizonyult s városoktól úgy a bitorlókat mint a tömeg uralmát távol tartotta. — E campániai görögök külső viszonyairól keveset tudunk. Kényszerűségből vagy szabad akaratból, még inkább mint a tarentiek, egy szűk darab földre maradtak szorítkozva; s midőn innen nem hódítólag és elnyomólag léptek fel a benszülöttek ellen, hanem velök békeségesen közlekedtek és kereskedtek, kényelmes létet szereztek magoknak s egyszersmind az első helyet foglalták el a görög civilizáció missionáriusai közt Itáliában.

Az ádriai
vidékek
viszonya a
görögökhöz.

Míg a rhegioni tengersizoros mindkét oldalán, egyfelől a szárazföldön az egész déli s a nyugoti part a Vezuvig, másfelől a siciliai sziget nagyobb keleti fele görög tartomány volt, addig Itália nyugoti partján a Vezuvtól éjszak felé s az egész keleti parton a viszonyok egészen máskép alakultak. Itáliának az ádriai tengerre szolgáló partjain görög gyarmatok sehol sem keletkeztek, a mivel szembeötlő összefüggésben áll az átellenben fekvő illyr parton s a számos előtte fekvő szigeten levő görög telepítvények csekély száma s alárendelt jelentősége. E partnak Görögországhoz legközelebb eső részén ugyan még a római királyság korában két tekintélyes kereskedő város alapított: Epidamnos vagy Dyrrhachion (ma Durazzo, 127) és Apollonia (Avlona mellett, 167 körül); de innen éjszak felé, kivéve talán a fekete Kerkyrán levő jelentéktelen telepet (Curzola; 174 körül?) régi görög települést nem találunk. Nincs még kellőképp megfejtve, miért lépett fel a görög telepítés épen ez oldalon ily szegényesen,

627. 587.

580.

melyre pedig maga a természet látszott utalni a helleket, s melybe a legrégibb idő óta tényleg, Korintheból s még inkább a nem sokkal Róma után (44) Kerkyrán (Corfu) alapított gyarmatból állandó kereskedelmi összeköttetés vezetett, melynek rakodó helyei az itáliai parton a Pó torkolatánál fekvő Spina és Hatria városok valának. Az ádriai tenger viharai, legalább az illyr partok kietlensége s a benszülöttek vadsága, nyilván nem elegendők e tény megmagyarázására. Itáliára nézve azonban nagy következményei voltak annak, hogy a civilizációnak keletről jövő elemei nem hatottak közvetlenül keleti részébe, hanem csak a nyugotin keresztül jutottak el ide. Korinthal és Kerkyrával még a kereskedelmi forgalomban is megosztzott Nagy-Görögország keleti kereskedő városa, a dóri Tarent, mely Hydrus (Otranto) birtoka által itáliai részről az ádriai tenger bejáratán uralkodott. Miután a keleti parton, a Pó torkolata melletti kikötők kivételével, e korban említésre méltó kereskedő helyek nem léteztek, — Ankon felvirágzása sokkal későbbi időbe esik és Brundisium még később emelkedett fel — könnyen felfogható, hogy az Epidamnosból és Apollóniából jövő hajósok gyakran Tarentben rakodtak ki. A tarentiek szárazon is gyakori közlekedésben álltak Apúliával; s a mi görög civilizáció Itália délkeleti részében található, reájok vezetendő vissza. Egyébiránt e korba csak az első kezdeményezések tartoznak; Apúlia hellenessége csak egy későbbi korszakban fejlődött ki.

Nem kételkedhetünk azonban a felett, hogy a helleket Itália nyugoti partjait a legrégibb időben a Vezuvtól felfelé is bejárták, s itt szigeteken és földcsúcsokon ügynökségeket állítottak. E közlekedésnek körülbelül legrégibb bizonyítéka az Odysseus-monda localisálása a tyrrheni

tenger partjain *). Ha a lipari szigeteken Aeolos mondájával találkozunk, ha a lakini hegyfokon Kalypso, a misenumin a syrének, a circein Kirke szigetét mutatták, ha Terracina meredek hegyfokán Elpenor égnek emelkedő sírjára ismerünk, ha Caieta és Formiæ táján a læstrygonok tanyáztak, ha Odysseusnak és Kirkének két fia, Agrios, vagyis a vad, és Latinos „a szent szigetek legbelső zugában“, a tyrrhéneken uralkodtak, vagy ha egy újabb szerkezetben Latinus, Odysseus és Kirke fiának, Auson, Odysseus és Kalypso fiának mondatik: — mindezek az ióniai tengerészek régi hajósregéi, kik a tyrrheni tenger melletti szép szülőföldjökre gondoltak; s az érzésnek ugyanazon ragyogó elevensége, mely az Odysseus bolyongásairól szóló ióniai költeményben uralkodik, szól hozzánk ugyane mondanak Kyme vidékére s a kymei hajósok egész hajózási területére történt friss áthelyezéséből is. — E legrégebb közlekedésnek más nyomai Aethália (Ilva, Elba) sziget görög neve, mely úgy látszik, Aenáriával együtt a görögök által legelőször elfoglalt helyek közé tartozik, s talán az etrúriai kikötőé, Telamoné is; továbbá két, a cæreai parton fekvő helység: Pyrgi (S. Severa mellett) és Alsion (Palo mellett), hol nem csak a nevek bizonyítják félreismerhetetlenül a görög származást, de egyszersmind Pyrgi falainak sajátságos, a cæreai s egyáltalában az etrusk város-

*) Azon legrégebb görög iratok, melyekben a tyrrheni Odysseus-monda megjelenik: a hesiodi Theogonia, újabb fejezeteinek egyikében, és a kevéssel Sándor előtt élt írók, Ephoros, kiből az úgynevezett Skymnos eredt, s az úgynevezett Skylax. E források elseje azon korba tartozik, melyben a görögök Itáliát még sziget-csoportnak tartották, s így minden esetre igen régi; minélfogva e mondák keletkezése, nagyjában véve, biztosan a római királyság korába tehető.

falakétól lényegesen különböző építési modora is. Aethália, „a tűz-sziget“, gazdag réz- és főkép vasbányáival e forgalomban alkalmasint a fő szerepet játszotta, s itt lehetett az idegenek letelepedésének, valamint a benszülöttekkel való forgalmoknak középpontja is; annál inkább, miután az érczeket ezen kicsiny és erdővel nem bővelkedő szigeten a szárazfölddel való közlekedés nélkül megolvasztani nem lehetett. Lehet, hogy a görögök már az Elbával szemben fekvő földcsúcson levő populóniai ezüsbányákat is ismerték és művelés alá vették. — Miután az idegenek ez idők rendes szokása szerint a kereskedés mellett a tengeri és szárazföldi rablással is foglalkozva, a hol alkalmok nyílt rá, kétség kívül nem mulasztották el a benszülötteket kifosztani s rabszolgákká elhajtani, viszont a benszülöttek is éltek a visszatörlesztés jogával; s hogy a latinok és tyrrhének ezt nagyobb erélyvel és több szerencsével cselekedték, mint dél-itáliai szomszédjaik, azt nem csak ama mondák, hanem mindenek felett a siker bizonyítja. E vidéken sikerült az itáliaiaknak az idegeneket magoktól távol tartaniok, és nem csak saját kereskedő városaiknak és kikötőiknek urai maradtak, vagy ismét azokká lettek, hanem saját tengerökön is uralkodni tudtak. Ugyánazon hellen invázió, mely a dél-itáliai törzseket elnyomta és elnemzetlenítette, Közép-Itália népeit, természetesen a tanítók szándéka ellenére, megtanította a tengeri hajózásra és városok alapítására. Itt kellett az itáliainak a talpat és ladikot először a phönikiai és görög evezős gályával felcserélnie. Itt találjuk az első nagyobb kereskedő városokat, mindenek előtt Cærét déli Etrúriában és Rómát a Tiberis partján, melyek, úgy itáliai neveik, mint a tengertől bizonyos távolságra való fekvésük után ítélve, úgy mint a Pó torkolatánál fekvő hasonnemű kereskedő városok, Spina és

Hatria s a délrebb eső Ariminum, kétség kívül nem görögök, hanem itáliaiak által alapítottak. Az itáliai nemzetiség e legrégebb, az idegen beavatkozás ellen irányult reakciójának történeti lefolyását előadni könnyen belátható okokból nem vagyunk képesek; de még ma is felismerhető az, a mi nagy jelentőséggel bír Itália további fejlődésére, hogy e reakciónak Látiumban és déli Etrúriában más lefolyása volt, mint a tulajdonképi tusk s az ezzel szomszédos vidékeken.

Hellenek és
latinok.

Már a monda jellemzően állítja szembe a „vad tyrrhenivel“ a latint, s a volskusok kietlen tengerpartjával a Tiberis torkolatának békés vidékét. De ez nem jelenti azt, hogy Közép-Itália némely vidékei eltúrték, mások meg nem engedték a hellenek letelepülését. A Vezuvtól éjszoknak a történelmi korban egyáltalában sehol sem létezett független görög község, s ha Pyrgi valaha ilyen volt is, már a ránk maradt hagyományok kora előtt vissza kellett jutnia az itáliaiak, azaz a cæreiek kezébe. Ellenben déli Etrúriában, Látiumban és a keleti parton az idegen kereskedőkkel való békés közlekedés előmozdított és védelemre talált, a mi egyebütt nem történt. Mindenek felett nevezetes Cære helyzete. „A cæreiekről a hellenek sokat tartottak bátorságuk és igazságosságuk, és a miatt, hogy bármily hatalmasok voltak, a rablástól tartózkodtak“, — mondja Strábo. Nem a tengeri rablást érti ez alatt, melyet a cærei kereskedő e kor általános szokása szerint kétség kívül szintén megengedett magának; hanem Cære valami szabad kikötő-féle volt, úgy a phoenikiak mint a görögök számára. A phoenikiai állomást — mely utóbb Punicumnak neveztetett — s a két görögöt Pyrgiben és Alsionban már fentebb említettük; e kikötők kirablásától tartózkodtak a cæreiek, s kétség kívül e

körülménynek köszönhette Cære, melynek csak egy rossz kiszálló helye volt, s melynek közelében árkok nem valának, hogy oly gyorsan nagy virágzásnak indúlt, s a legrégibb görög kereskedésre nézve nagyobb jelentékenységre vergődött, mint az itáliaiaknak természet által kereskedelmi empóriumokká kijelölt városaik a Tiberis és Pó torolatánál. E városok jelennek meg az ősrégi vallási közlekedésben Görögországgal. A barbarok közül az első, ki az olympiai Zeust megajándékozta, Arimnos tusk király volt, talán Ariminumnak valamelyik ura. Spina és Cære, mint már a szentélyyel rendes közlekedésben álló községek, saját kincsházzal bírtak a delphii Apollo templomában; s a legrégibb cæreai és római hagyománnyal, úgy a delphii szentély, mint a kymeai jóshely össze van fonódva. E városok, melyekben az itáliaiak békésen gazdálkodtak, s az idegen kereskedőkkel barátságos érintkezésben álltak, valamennyi előtt először kaptak hatalomra és gazdagságra, s lettek úgy a hellen árúczikkeknak, mint a hellen civilisáció magvainak valódi kirakó helyeivé.

Máskép alakultak a viszonyok a „vad tyrrheniek-nél.“ Ugyanazon okok, melyek a latin, s a Tiberis jobb partján és a Pó alsó mellékén elterülő s talán inkább etrusk fensőség alatt álló, mintsem valóban etrusk vidékeken a benszülötteknek az idegen tengeri uralom alóli emancipációjára vezettek, a tulajdonképi Etrúriában, akár más okból, akár a másnemű, erőszakra és fosztogatásra hajlandó nemzeti jellem folytán, a tengeri kalózságot kifejtették s tengeri hatalomnak vetették meg alapját. Az etruskok itt nem érték be azzal, hogy a görögöket Aetháliából s Populóniából kiszorították; úgy látszik, hogy egyes kereskedőket sem tűrtek meg, sőt csakhamar etrusk kalózok járták be nagy távolságra a tengert s tették a tyrrhenek

Hellenek és
etruskok.
Etrusk ten-
geri hata-
lom.

nevét a görögök rémjévé, — nem ok nélkül tartották a görögök a kapó csákyát etrusk találmánynak, s nevezték a nyugot-itáliai tengert a tuskok tengerének. Mily gyorsan és erőszakosan terjesztették e vad kalózok, főkép a tyrrheni tengeren, hatalmokat, legvilágosabban mutatja az, hogy a latin és campániai partokon is megfészkeltek magokat. A tulajdonképi Látiumban ugyan a latinok s a Vezuv vidékén a görögök maradtak az urak; de köztök és mellettök az etruskok parancsoltak Antiumban úgy, mint Surrentumban. A volskusok az etruskok védelme alá adták magokat, az ő erdeikből kapták ezek a fát gályáik hajógerinczeire, s ha az antiumiak tengeri rablásainak csak a római foglalás vetett véget, könnyen felfoghatjuk, miért nevezték a görög hajósok a déli volskok partját læstrygoninak. Sorrento magas földcsúcsát, Caprinak még meredekebb, de kikötő nélküli sziklájával, e Nápoly és Salerno közt a tyrrheni tengerbe nyúló valóságos kalóz-fészket az etruskok csakhamar birtokukba vették. Sőt állítólag még Campániában is alakítottak egy tizenkét városból álló szövetséget, s még teljesen történeti korban itt a belvidéken is léteztek etrusk ajkú községek; e telepedések közvetve valószínűleg az etruskoknak a campániai tengeren gyakorolt uralmából s a kymeiekkal való versengésökből a Vezuv alján, támadtak. — Azonban az etruskok korántsem szorítkoztak rablásra és fosztogatásra. Békés közlekedésöket a görög városokkal leginkább azon arany- és ezüstpénzek bizonyítják, melyeket az etrusk városok, főkép Populónia, legalább R. é. 200. évétől fogva, görög minták után és görög pénzláb szerint vertek; hogy ezek nem a nagygörög, hanem inkább az attikai, sőt kis-ázsiai bélyegek mintájára verettek, különben szintén arra mutat, hogy az etruskok ellenséges lábon álltak az itáliai görögökkel. —

Kereskedelmi szempontból csakugyan a legkedvezőbb és sokkal előnyösebb helyzetben voltak, mint Látium lakói. Egyik tengertől a másikig lakván, urai voltak a nyugoti-ban a nagy-itáliai szabad kikötőnek, a keletiben a Pó torkolatának, s ama kor Velenczéjének, továbbá azon országútnak, mely a régi korban Písából s a tyrrheni tengertől Spínába s az ádriai tengerhez vezetett, s ezeken kívül déli Itáliában Cápua és Nóla gazdag lapályainak. — Közökben voltak Itália legfontosabb kiviteli czikkei: Aethália vasa, a volaterrai s campániai réz, Populonia ezüstje, sőt a keleti tengerről hozzájuk szállított borostyánkő is. — Kalózságuknak, mint valami nyers hajózási jognak, védszárnyai alatt saját kereskedelmöknek fel kellett virágoznia; s ép oly kevéssé lephet meg az, hogy Sybarisban az etrusk és milési kereskedők versengtek egymással, mint az, hogy a kalózkodásnak és nagykereskedésnek párosodásából azon mértéktelen és esztelen fényűzés keletkezett, melyben Etrúria ereje csakhamar önmagát felemésztette.

Midőn ily módon Itáliában az etruskuk, és, bár csekélyebb mértékben, a latinok a helleneket feltartóztatták s részben ellenséges lábon álltak velök, ez ellentétnek szükségkép befolyást kellett gyakorolnia azon rivalitásra is, mely e korban a földközi tenger hajózásán és kereskedelmén mindenek felett uralkodott: a phoenikiaiak és hellenek versengésére. Itt nincs helyén részletesen előadni, mikép küzdött a római királyság korában e két nemzet egymással a fennhatóságért a középtenger minden partján, magában Görögországban és Kis-Ázsiában, Krétán és Kyproson, az afrikai, a spanyol és kelta partokon; e harcz nem vívatott közvetlenül Itália területén, de következményeit azért Itália is mélyen és tartósan meg-

A
phoenikiaiak
és hellenek
versengése.

628. 580.

600.

érezte. A fiatalabb vetélytárs friss erélye s egyetemesebb képességei kezdetben mindenütt előnyben voltak; a hellenek nem csak európai és ázsiai hazájokban rázták le nyakukról a phœnikiai ügynökségeket, hanem Krétáról és Kyprosról is kiszorították a phœnikiaiakat, állást foglaltak Egyiptomban és Kyrénében, s hatalmukba kerítették Alsó-Itáliát s a siciliai sziget nagyobb keleti felét. A kis phœnikiai kereskedő helyek mindenütt elnyomattak az erélyesebb görög települések által. Már Sicilia nyugoti részében *Selinas* (126) és *Akragas* (174) keletkezett, a vakmerő kis-ázsiai phokæiak már a távol nyugoti tengert is bejárták, a kelta parton Massaliát építették (150 körül) és a spanyol partot kikutatták. De a második század közepe táján a hellen gyarmatosítás egyszerre megakad haladásában; s nincs kétség benne, hogy ennek oka azon gyors felvirágzásban rejlett, melyre egyidejűleg, nyilván a hellenek részéről az egész phœnikiai törzset fenyegető veszély folytán, ezeknek leghatalmasabb libyai városa, Karthágó kapott. Habár azon nemzet, mely a földközi tengeren a tengeri forgalmat megnyitotta, fiatalabb vetélytársa által kiszorítottatott is a nyugoti tenger feletti egyeduralomból, ha elvesztette is mindkét összekötő út birtokát a földközi tenger keleti és nyugoti része közt, s a kelet és nyugat közti kereskedelmi összeköttetés monopóliumát, legalább a Sardiniától és Siciliától nyugotra terjedő tenger feletti uralom még mindig meg volt menthető a keletiek számára; s ennek megtartására fordította Karthágó teljes, aramæi fájának sajátságát képező kitartó és előrelátó erélyét. A phœnikiai gyarmatosítás úgy, mint a phœnikiaiak ellenállása egészen más jellemet öltött most magára. A régiebb phœnikiai telepek, valamint a siciliaiak, melyeket Thukydides ír le, kereskedői ügynökségek voltak, Karthágó

terjedelmes tartományt hódított meg magának, számos alattvalóval s hatalmas várakkal. Míg a phœnikiai telepítvények eddig elkülönözve álltak szemben a görögökkel, most a hatalmas libyai város a maga területén oly feszesen centralisálta törzsrokonainak egész védelmi erejét, minőhöz hasonlót az egész görög történet nem bír felmutatni. E reakciónak azonban a későbbi korra nézve talán legfontosabb momentuma azon szoros viszony, melybe a gyengébb phœnikiaiak, hogy a görögök ellen megvédhessék magokat, Sicilia és Itália benszülőtteivel léptek. Midőn a knidusiak és rhodusiak a 175. év körül a phœnikiai gyarmatok közt Siciliában, Lilybæon mellett magokat megfészkelni megkísértették, a benszülöttek — segestei elymaiak — és phœnikiaiak által üzetek ki onnan. Midőn a phokæiek 217. körül Alaliában (Aleria) Corsicában, Cærével szemben letelepedtek, az etruskok és karthagóiak százhusz vitorlára menő egyesült hajóhada kísérté meg őket elűzni; s ámbár e tengeri ütközetben, — a legrégebbek egyikében, melyeket a história ismer, — a phokæieknek csak féllakkora hajóhada tulajdonította magának a diadalt, a karthagóiak és etruskok mégis elérték azt, a mit támadásuk által elérni akartak: a phokæiek feladták Corsicát s inkább a támadásnak kevesebbé kitett lucániai parton Hyelében (Velia) telepedtek meg. Egy Etrúria és Karthagó közt kötött szerződés nem csak az árúk bevitelére s jogszolgáltatásra nézve állapított meg szabályokat, hanem fegyverszövetséget (συμμυχία) is foglalt magában, melynek komoly jelentőségét épen azon itáliai ütközet bizonyítja. Jellemző a cæreiek helyzetére nézve, hogy a phokæi foglyokat a cæreai piacon megkövezték, aztán a delphii Apollóhoz küldtek bűnbocsánatért. — Látium nem csatlakozott ezen, a görögök elleni ellenségeskedéshez; sőt igen

Phœnikiaiak és itáliaiak a hellenek ellen.

579.

537.

régi időben barátságos viszonyokra találunk egyrészt a rómaiak, másrészt a hyeiei és massaliai phokæiek közt, s az ardeaiak pláne állítólag a zakynthosiakkal közösen alapítottak Spanyolországban egy gyarmatot, a későbbi Saguntumot. Ennek daczára a latinok még kevesbbé álltak a hellenek részére; ezt bizonyítják úgy a Róma és Cære közti szoros viszony, mint a latinok és karthágóiak közti régi közlekedés nyomai. A kánaániak törzsével a rómaiak a hellenek közvetítése útján ismerkedtek meg, miután, mint már láttuk, azt mindig görög néven nevezték; de hogy sem Karthágó *) város nevét, sem az afrusokét **) nem kölcsönözték a görögöktől, hogy a tyrusi árúk a régibb rómaiaknál a „sarrániai“, ***) görög közvetítés szintén kizáró névvel, jelöltettek, ez épen úgy, mint az utóbbi szerződések, a Látium és Karthágó közti régi és közvetetlen kereskedelmi forgalmat bizonyítja. — Az itáliaiak és phönikiaiak egyesült hatalmának csakugyan sikerült is a földközi tenger nyugoti részét nagyjában uralma alatt tartania. Sicilia éjszak-nyugoti része, Soloeis és Panormos fontos kikötőkkel az éjszaki parton, Motye az Afrika felé kinyúló csúcson, a karthágóiak közvetetlen vagy

*) Phönikiai nyelven Karthada, görögül Karchedon, rómaiúl Cartago.

**) Az *Afri* név, melyet már Ennius és Cato ismernek — v. ö. *Scipio Africanus* — kétség kívül nem görög, igen valószínűleg törzsrokon a héberekével.

***) „Sarrániaiinak“ nevezik a rómaiak régi idő óta a tyrusi bibort és tyrusi flótát, s *Sarranus* mint melléknév is divatban volt, legalább a hannibáli háború után. Az Enniusnál és Plautusnál előforduló városnév: *Sarra*, kétség kívül *Sarranus*-ból, s nem közvetlenül hazai nevéből: *Sor*, származott. A görög forma: *Tyrus*, *Tyrius*, a rómaiaknál aligha fordul elő Afranius előtt (Festusnál 355. l. M.). V. ö. Movers, Phön. 2, 1, 174.

közvetett uralma alatt maradtak. Kyros és Kræsos korában, épen akkor, midőn a böles Bias az ióniaiakat rá igyekezett bírni, hogy Kis-Ázsiából tömegesen kivándorolva, Sardiniában telepedjenek le (200. körül), itt Malchus karthágói hadvezér által megelőztettek, ki a fontos sziget jelentékeny részét fegyverhatalommal meghódította; s fél-századdal utóbb Sardinia egész tengerpartja a karthágói község kétségbe nem vont birtokát képezte. Corsica ellenben Alália és Nikæa városokkal az etruskoknak jutott s a benszülöttek ezeknek adóztak szegény szigetök termékeiből: a szurokból, viaszból és mézből. Továbbá az ádriai tengeren, valamint a Siciliától és Sardiniától nyugotra eső vizeken is a szövetkezett etruskok és karthágóiak uralkodtak. A görögök azonban nem hagytak fel a küzdelemmel. A Lilybæonból elűzött rhódusiak és knidusiak a Sicilia és Itália közti szigeteken telepedtek meg és Lipára városát alapították (175). Massália, elszigeteltsége daczára, virágzott és csakhamar Nizzától a Pyrenækig monopolizálta a kereskedést. Magokban a Pyrenækben Liparából egy gyarmat, Rhoda (ma Rosas), alapítottatott, s állítólag Saguntumban is telepedtek le zakynthosiaiak, sőt még Tingisben (Tanger) Mauretániában is görög dynasták uralkodtak. De az előnyomulás kora a hellenekre nézve mégis lejárt; Akragas alapítása után nem sikerült többé területeket jelentékenyen növelniök sem az ádriai, sem a nyugoti tengeren, s a spanyol vizek úgy, mint az atlanti oceán elzárva maradtak előttök. A lipáraiak szakadatlan harczban álltak a tusk „tengeri rablókkal“, a karthágóiak a massáliaiakkal, a kyrenæiekkal s mindenek felett a görög sikeliotákkal; de a folytonos harcz egy részen sem vezetett maradandó eredményre; s az évszázadokig tartó küzdelmek gyümölcse egészben véve a statusquo fentartása

554.

559.

volt. — Igy Itália, legalább közvetve, a phœnikiaiaknak köszönhetette, hogy legalább középső és éjszaki tartományai gyarmatokkal el nem lepettek, hanem itt, főkép Etrúriában, nemzeti tengeri hatalom keletkezhetett. De annak is akadunk már nyomaira, hogy a phœnikiaiak érdemesnek tartották, ha nem is a latinokat, legalább a tengeren hatalmasabb etrusk szövetségeseket azon féltékenységgel nézni, mely minden tengeri uralommal járni szokott: azon hírben, mely szerint a karthágóiak az etruskoknak a kanáriai szigetekre szánt letelepülőit elmenetelökben meggátolták, legyen bár igaz vagy nem, már az e téren versengő érdekek nyilatkoznak.

XI. FEJEZET.

Jog és bíróság.

A történelem egymagában nem képes a népeletet végte-
len különféleségében szemünk elé vezetni; be kell érnie
azzal, hogy összesége fejlődésének képét adja. Az egyesnek
tevékenysége és alkotásai, gondolkozása és törekvései, bár-
mennyire alá legyenek vetve a népszellem iránya uralmá-
nak, nem képezik részét a történelemnek. Ennek daczára
a kísérlet: ez állapotokat, habár csak általános körvona-
laikban is, megjelölni, épen e legrégebb, történelmileg
úgy szólván, elpendült korra nézve szükségesnek látszik,
mert azon mély szakadást, mely a mi gondolkozás-módu-
kat és érzelmünket a régi cultúr-népekétől elválasztja,
csupán e téren lehet némileg öntudatunkba idéznünk. —
Hagyományaink, zavaros népneveikkel és homályos mon-
dáikkal azon száraz levelekhez hasonlítanak, melyekről
alig bírjuk elképzelni, hogy valaha zöldek lehettek; a
helyett, hogy ezeknek érthetetlen és meddő zörgését beszél-
tetnők s az emberiség hulladékait, a chonokat és cenotriakat,
a siculusokat és pelasgokat osztályoznók, inkább helyén lesz
azt kutatnunk, mikép nyilatkozik a régi Itáliában a reális
népelet a jogviszonyokban, az ideális a vallásban, mikép
gazdálkodtak és működtek e népek, s honnan kapták az

Az itáliai
cultúra mo-
dern jelleme.

írást s a míveltség egyéb elemeit. Bármily hiányos legyen is e tekintetben tudásunk, még a római népre vonatkozólag is, és még inkább a sabellire és etruskra nézve, az olvasó e csekély és hézagos adatokból is a név helyett nézetet, vagy legalább sejtelmet meríthet magának. Ily szemlélet fő eredménye, — hogy azt mindjárt előre kijelöljük — abba foglalható össze, hogy az itáliaiak s főkép a rómaiak az őskori állapotból aránylag kevesebbet őriztek meg, mint bármely más része az indogermán törzsnek. — Ív és nyíl, harci szekér, a nők tulajdonképtelensége, a feleség megvétele, a temetkezésnek kezdetleges alakja, vérbosszú, a községi hatalommal küzködő nemzetségi alkotmány, élénk természeti symbolismus, — ezeket számtalan más, velök rokon jelenséggel együtt ugyan az itáliai civilizáció alapjai gyanánt is feltételeznünk kell; de azon ponton, melyen ez először lép észrevehetőleg élénkbe, mindezek már nyomtalanul eltűntek, s egykori létezésökről csak a rokon törzsek összehasonlítása által szerezhettünk tudomást magunknak. Ennyiben az itáliai történelem a civilizációnak jóval későbbi korszakával kezdődik, mint például a görög és a német, s kezdet óta viszonylag modern jellemű.

A legtöbb itáliai törzs jogszabályai elenyésztek; csak a latin tartományi jogról bírunk némi tudomással a római hagyományok által. — Minden törvényhatóság a községben öszpontosúl, vagyis a királyban, ki az ítéletmondó napokon (*dies fasti*) a kocsi-széken (*sella curulis*)* ülve a bírói emelvényen (*tribunal*) törvényt vagy „jogot“ (*jus*) tart;

*) E kocsiszek — más magyarázata nyelvileg alig lehetséges (v. ö. Serviust is az Aeneishez 1, 16) — legegyszerűbben úgy magyarázható meg, hogy a királynak kizárólagos joga volt a városban

mellette állnak hírnökei (*lictiores*), előtte a vádlott vagy a felek (*rei*). A szolga felett közvetlenül ugyan ura, a nők felett az atya, férj vagy a legközelebb álló férfirokon itél; de a szolgálak és nők közvetlenül nem is tekintettek a község tagjainak. A házi alattvalóság kötelékében álló fiúk és unokák felett is a házatyai hatalom a királyi törvényhatósággal concurrált; de amaz nem volt tulajdonképi törvényhatóság, hanem mindössze az atyát gyermekei felett megillető tulajdonjog kifolyása. A nemzetségek saját törvényhatóságának, vagy egyáltalában valamely, nem a királyiból származó bíraskodási jognak, nyomaira sehol sem akadunk. A mi az önsegélyt, nevezetesen a vérbosszút illeti, erre nézve még talán akadunk azon eredeti szabálynak valamely meseszerű utóhangjára, mely igazoltnak tekinti a gyilkosnak, vagy annak, ki őt jogellenesen védelmébe veszi, a meggyilkoltnak legközelebbi rokonai általi megöletését; de ugyanezen mondák már elvetendőnek*) nyil-

kocsin járnai, hogy innen származott át e jog ünnepélyes alkalmakra a legfőbb hivatalnokra, s hogy ő kezdetben, míg bírói emelvény még nem létezett, kocsin ment a Comitiumba s a koci üléséből itélt.

*) A Tatius király haláláról szóló elbeszélés, a mint Plutarch (*Rom.* 23. 24.) előadja: hogy Tatius rokonai laurentumi követeket meggyilkoltak, hogy Tatius a megöltnek panaszló rokonaitól az igazságot megtagadta, hogy aztán Tatius ezek által agyonüttetett; hogy Romulus Tatius gyilkosait felmentette, mert a gyilkolás gyilkolás által elnyerte büntetését; hogy azonban mindkét város felett egyidejűleg tartott isteni büntető ítélet által mindkét rendbeli gyilkosok Rómában és Laurentumban utólag elvették igazságos büntetésöket, — ez elbeszélés egészen úgy tűnik fel, mint a vérbosszu eltörlésének historizálása, hasonlóan a Horátiusok mondájához, melynek alapjául a kihívás szokásba jövele szolgál. Ez elbeszélésnek másutt előforduló szerkezetei ugyan ettől lényegesen eltérnek, de zavarosaknak vagy utóbb nyélbeütötteknek látszanak.

Büntett.

vánítják e szabályt; minélfogva, úgy látszik, hogy Rómában a községi hatalom erélyes fellépése a vérbosszút már igen hamar elnyomta. Ép oly kevéssé van nyoma a legrégibb római jogban azon befolyásnak, mely a társakat s körülállókat az ítélet kimondására nézve a legrégibb német jogban megilleti; s ép úgy nem találjuk amabban azt, a mi ebben oly gyakran előfordúl, hogy maga az akarat és a hatalom: valamely igényt fegyveres kézzel érvényesíteni, törvényszékielg szükségesnek vagy legalább megengedhetőnek tekintessék. A törvényes eljárás állami vagy magán per, a szerint, a mint a király önszántából vagy csak a sértettnek felszólítására lép közbe. — Amarra csak akkor kerül a sor, ha a közbéke megszegetett, tehát mindenek felett a hazaárulás vagy az ellenséggel való czimboráskodás (*proditio*) s a felsőbbség elleni erőszakos fellázadás (*perduellio*) esetében. De a gonosz gyilkos (*parricida*) az, a ki fiut meggyaláz, a ki szűznek vagy asszonynak becsületét megsérti, a gyújtogató, a hamis tanu, továbbá, a ki a vetést gonosz varázslat segélyével megbabonázza, vagy a ki az istenek s a nép őrizetére bízott szántóföldön a búzát éjjel jogosulatlanul learatja — szintén megszegi a közbékét s ez okból egyenlőnek tekintetik a hazaárulóval. — A király kezdi meg és viszi a pert, s a meghívott tanácsosokkal értekezvén, mondja ki az ítéletet. Azonban, a mint a pert megindította, szabadságában áll a további tárgyalást és az ítélethozatalt helyettesekre bíznia, kik rendszerint a tanácsból választatnak. Ilynemű rendkívüli helyettesek a lázadás megítélésére kiküldött biztosok (*duoviri perduellionis*). Állandó helyettesek, úgy látszik, a „gyilkosság-kutatók“ (*quæstores parricidii*) voltak, kiknek tisztét leginkább valószínűleg a gyilkosok kikutatása s elfogatása, tehát bizonyos rendőri teendők vég-

zése képezte. Szabály a vizsgálati fogság, de jótállás mellett a vádlott szabadon is bocsátható. A kínpad, valamások kicsikarása végett, csak rabszolgákra alkalmaztatik. A kire rábizonyított, hogy a közbékét megszegte, mindig életével lakol; a halálbüntetésnek különböző nemei vannak: így a hamis tanu a vár sziklájáról lelöketik, a vetéstolvaj felkötetik, a gyújtogató megégettetik. A király nem adhat kegyelmet, csak a község; de a király megengedheti vagy megtilthatja az elítéltnak, hogy a kegyelem útjára lépjen (*provocatio*). Ezen kívül a jog az elítélt gonosztevőnek még az istenek általi megkegyelmezését is ismeri: a ki Jupiter papja előtt térdre borúl, az nap vesszőcsapásokkal nem illethető, a ki bilincsbbe verve annak házába lép, bilincseitől feloldozandó; s azon bűnösnek, ki a halálra vezető útjában véletlenül Vesta szent szüzeinek valamelyikével találkozik, élete mentve van. — Rendellenességek s rendőri kihágások miatt, a király, belátása szerint itéli meg az állam javára eső bírságot, mely bizonyos számú (innen neve is: *multa*) barmokból vagy juhokból áll. Vesszőcsapásokra itélni is az ő dolga. — Minden más esetben, midőn csak egyes ember, s nem a közbéke sértetett meg, az állam csak a megsértettnek felszólítására lép közbe, ki ellenfelét meghívja, s esetleg karhatalommal kényszeríti, hogy vele együtt személyesen jelenjen meg a király előtt. Ha mindkét fél megjelent s a vádló szóval előadta követelését s a vádlott annak kielégítését hasonló módon megtagadta, a király vagy maga vizsgálhatja meg az ügyet, vagy azt, saját nevében valamely helyettese által intéztetheti el. Ily jogtalanságért az elégtétel rendszerinti alakja gyanánt a sértő és sértett közti kiegyezés volt gyakorlatban; az állam csak kiegészítőleg avatkozott a dologba, ha a tolvaj a meglopottat, a károsító a károsúl-

Rendőri bűntetések.

Magánjog.

Lopás. tat elégséges kárpótlás által (*pœna*) ki nem elégítette, ha valakitől tulajdonát megtagadták vagy igazságos követelését nem teljesítették. — Vajon a lopás e korban büntendőnek tartatott-e, és mely esetben, s mit követelhetett ilyenkor a meglopott jogosan a tolvajtól, nem tudjuk meghatározni. A sértett azonban jogosan többet követelhetett a tetten kapott tolvajtól, mint attól, ki utóbb fedeztetett fel, miután az elkeseredés, melyért bűnhődnie kell, amaz ellen erősebb, mint az utóbbi ellen. Ha a tolvajlás a kielégítésre alkalmatlannak mutatkozott, vagy ha a tolvaj a károsított által követelt s a bíró által helyeselt becsü-összeget lefizetni nem bírta: személye a bíró által a meglopottnak tulajdonúl oda ítéltetett. — Úgy a test, mint a tárgyak megkárosításáért (*iniuria*), csekélyebb esetekben, a sértett körülbelül feltétlenül kénytelen volt a kielégítéssel beérni; de ha általa valamely tagját veszttette el, akkor a megcsonkított, szemért szemet, fogért fogat követelhetett. —

Kártétel. Tulajdon. A tulajdon, miután a szántóföld a rómaiaknál sokáig földközösségben használtatott és csak aránylag késő korban osztatott fel, nem fekvőségekben, hanem mindenek felett a „rabszolga- és marha-állományban“ (*familia pecuniaque*) fejlődött ki. Jogi alapjául épen nem az erősebbnek joga szolgál a gyöngébb felett, hanem ellenkezőleg minden tulajdon olybá vétetik, mintha az egyes polgárnak a község által kizárólagos birtoklásra és haszonélvezetre adatott volna, miért is csak a polgár és az tulajdonképes, kit a község e tekintetben a polgárral egyenlőnek tekint. Minden tulajdon szabadon megy egy kézből a másikba; a római jog nem tesz lényeges különbséget az ingó és ingatlan vagyon közt, a mióta egyáltalában a magán tulajdon fogalma ez utóbbira is kiterjesztetett, s a gyermekeknek vagy egyéb rokonoknak feltétlen igényjogát az apai

vagy családi vagyonra, nem ismeri. Az atya egyébiránt nem foszthatja meg gyermekeit önkényesen örökjoguktól, miután sem az apai hatalmat meg nem szüntetheti, sem máskép, mint az egész község beleegyezésével, mely meg is volt tagadható, s ily esetben kétség kívül gyakran megtagadtatott, végrendeletet nem csinálhat. Életében ugyan az apa a gyermekekre nézve hátrányos intézkedéseket is tehetett; mert a jog fukar volt a tulajdonos személyes korlátozásaiban s egészben minden felnőtt férfinak szabad rendelkezési jogot adott vagyona felett. Azon intézkedés azonban, mely szerint az, a ki öröklött javait elidegenítette s gyermekeit azoktól megfosztotta, úgy, mint az örült, hatóságilag gyámság alá helyezettett, valószínűleg felnyúlik azon korig, melyben a szántó föld először osztatott fel, mi által a magán vagyon egyáltalában nagyobb jelentőségűvé lett a közügyre nézve. A római jog e két ellentétet: a tulajdonos korlátlan rendelkezési jogát s a családi vagyon összetartását, a memyire lehetett, ily módon egyeztette meg. A tulajdonnak dologi korlátozásai, főkép a mezőgazdaságra elkerülhetetlen jogsítványok kivételével, épen nem voltak megengedve. — Az örökbérlés s a dologi telekjövedelem jogilag lehetetlenek; a zálogba-adás helyét, melyet a jog ép oly kevéssé ismer, a zálog feletti tulajdonjognak a hitelezőre, mintegy vevőre való rögtöni átruházása foglalja el, úgy azonban, hogy ez hitttel (*fiducia*) kötelezi magát, hogy a tartozás időpontjának lejártáig a tárgyat el nem idegeníti s azt a kölcsönzött összeg visszafizetése után az adósnak visszaadja. — Azon szerződések, melyeket az állam valamely Szerződések. polgárral köt, nevezetesen valamely, az állam részére teljesítendő szolgálatért jótálló kezesek (*prævides, prædes*) kötelezettsége, minden formaszertőség nélkül érvényesek. Ellenben a magánosoknak egymás közt kötött szer-

zódései nem adnak igényt az állam jogi segélyére; a hitelezőt csak a kereskedői módon nagyra tartott hit, s a gyakran ehhez járuló eskütétel mellett mindössze még az esküszegést fenytítő istenektől való félelem biztosítja. Jogi kereset alapját csak az eljegyzés képezi, minek folytán az apa, ha a megígért menyasszonyt oda nem adja, ezért kárpótlással és elégtétellel tartozik, továbbá a vétel (*mancipatio*) és a kölcsön (*nexum*). A vétel akkor tekintetik jogilag befejezettnek, ha az eladó az eladott dolgot a vevőnek kezébe adja (*mancipare*) s egyidejűleg a vevő a kialakult árt az eladónak tanuk jelenlétében lefizeti; a mi, a mióta a juhok és marhák helyébe a réz lett rendes értékmérővé, a kialakult rézmennyiségnek egy, részrehajlatlan ember által helyesnek tartott mérlegen való lemérése által ment végbe *). — Ez előfeltevések közt az eladónak jót kell állnia azért, hogy ő tulajdonosa a dolognak, s ezen kívül eladó úgy, mint vevő kötelesek

*) A mancipáció, kifejlett alakjában, szükségkép újabb a serviusi reformnál, a mint ezt a tanuknak az osztályok száma szerint meghatározott száma s a mancipálható tárgyaknak a paraszttulajdon megállapítására irányuló megválasztása bizonyítja, s a mit a hagyományok el is kellett fogadnia, miután Serviusnak tulajdonítja a mérleg feltalálását. Eredetére nézve azonban a mancipációnak sokkal régiebbnek kell lennie, mert eleinte csak oly tárgyakra illik, melyek kézzel való megfogás által szereztetnek meg, s így legrégebb alakjában azon korszakba kell esnie, melyben a vagyon leginkább rabszolgákban és barmokban (*familia pecuniaque*) állt. A tanuk száma s azon tárgyak elsorolása, melyeknek mancipáltatniok kellett, e szerint alkalmasint Servius újításai; maga a mancipáció, s ezzel a mérleg és réz használata is, régiebb. A mancipáció eredetileg kétség kívül általános alakja a vételnek, s még a serviusi reform után is minden dologra nézve előfordult; csak későbbi félreértés magyarázta azon szabályt, mely szerint bizonyos dolgokat mancipálni kellett, arra, hogy csupán e tárgyak, és mások nem, mancipálhatók.

minden külön létrejött megegyezéseket teljesíteni; ellenkező esetben az illető a másik félnek oly elégtétellel tartozik, mintha ama tárgyat tőle ellopta volna. A vétel azonban minden esetben csak akkor ad jogot keresetre, ha pontról pontra mindkét részről teljesített; a hitelre való vétel nem ad s nem vesz el tulajdont és nem szolgál kereset alapjául. Hasonló módon köttetik meg a kölcsön, az által, hogy a hitelező az adósnak a kialakított rézmenyiséget tanuk jelenlétében a visszaadás kötelezettsége (*nexum*) mellett leméri. Az adós a tőkén kívül még kamatot is tartozik fizetni, mely rendes viszonyok közt körülbelül évi tíz száztólira rúgott*). Hasonló alakban ment végbe annak idején a kölcsön visszafizetése. Ha az adós az állam irányában nem teljesíté kötelezettségét, minden teketória nélkül mindenével együtt eladatott; az állam követelése elegendő volt tartozásának bebizonyítására. — Ha azonban magán ember emelt a királynál

Magán per.

panaszt (*vindicatō*) a tulajdonán elkövetett erőszakoskodás miatt, vagy ha a kapott kölcsön vissza nem fizettetett, akkor a dolog attól függött, vajon a tényálladékot még meg kell-e állapítani, vagy már eléggé tisztába van-e hozva, mely utóbbi tulajdoni kereseteknél nem igen volt képzelhető, kölcsön-kereseteknél azonban a fennálló jogszabályok értelmében, a tanuk segítségével könnyen el volt érhető. A tényálladék megállapítása fogadás alakjában történt úgy, hogy mindenik fél, vesztese esetére betételt (*sacramentum*) tett: fontosabb, tíz marhánál nagyobb értékű tárgyaknál öt marhára egyet, csekélyebbeknél öt juhra egyet. Erre a bíró döntötte el, ki fogadott helyesen,

*) A kamat a tíz hónapos évre ugyanis a tőke tizenkettő részét (*uncia*), vagyis a tíz hónapos évre $8\frac{1}{3}$, a tizenkét hónaposra nézve 10 száztólit tett.

mire a vesztes fél betétele, nyilvános áldozatok céljára, átadatott a papoknak. A ki ily módon helytelenül fogadott s harmincz nap leforgása alatt ellenfelét ki nem elégitette, továbbá az, kinek fizetési kötelezettsége kezdettől fogva meg volt állapítva, tehát rendszerint az, a ki kölcsönrel tartozott, ha csak nem tudott a visszafizetés bizonyítására tanukat állítani, „kézrátétel“ (*manus iniectio*) által végrehajtási eljárás alá került oly módon, hogy a vádló őt ott, a hol előtalálta, megfogta és törvényszék elé vitte, hogy elismert tartozását ott lerója. A megfogott önmagát nem védhette, egy harmadik ugyan felléphetett érte s ez erőszakot jogosúatlannak állíthatta (*vindex*), mire aztán az eljárás félbenmaradt; de e beavatkozás a képviselőt személyesen felelőssé tette, miért is birtokos egyéneknek képviselői csak más birtokosok lehettek. Ha az illető sem tartozását nem teljesítette, sem képviselője nem akadt, akkor a király a megfogottat oly módon ítélte oda a hitelezőnek, hogy ez őt rabszolgául elvihette és tarthatta. Ha azután hatvan nap elmúlt s ezalatt az adós a piacon háromszor kiállítatott s egyúttal kikiáltatott, vajon nincs-e senki, a ki rajta megkönyörülne, és ha mindez sikertelen maradt, akkor a hilelezőknek joguk volt őt megölni s holttestét magok közt felosztani, vagy pedig gyermekeivel s mindenével együtt a külföldre rabszolgául eladni, vagy rabszolga gyanánt önmagoknál megtartani, mert mindaddig, a míg a római község területén maradt, római jog szerint teljesen rabszolgává nem lehetett. A római község ily módon mindenkinek tulajdonát kérlelhetetlen szigorral védelmezte, úgy a tolvaj és a károsító, mint a jogosúatlan birtokló s a fizetésképtelen adós ellenében. — Ép ily védelemben részesült a fegyverviselésre, tehát saját vagyonuk megvédésére is képtelen személyek tulaj-

dona, a kiskoriúaké s az örülteké, s mindenek felett a nőké, oly módon, hogy őrizetére a legközelebbi örökösök hívtak meg. — Halál esetében a vagyona a legközelebbi örökösökre száll, s ilyenkor az egyenjogositottak mindnyájan, még a nők is, egyenlő részleteket kapnak s az özvegy gyermekeivel egy fejrészre bocsáttatik. A törvényes örökösödés rendje alól felmentést csak a népgyűlés adhat; mely esetben a vagyont terhelő sacrális kötelezettségek miatt előbb még a papok véleményét kell kikérni; az ily dispensátiók azonban már korán igen gyakoriaknak látszanak lenni, s a mely esetben hiányoztak, azokban azon teljesen szabad rendelkezési jog mellett, mely vagyona felett életében mindenkit megilletett, e hiányon némileg az által lehetett segíteni, hogy az illető összes vagyonát egy barátjára ruházta, ki azt halála után az elhaltnak akarata szerint osztotta el. — A szabadon bocsátást a legrégebb jog nem ismerte. A tulajdonos természetesen tartózkodhatott tulajdonjogának gyakorlásától; de ez nem szüntette meg az úr és rabszolga közti kölcsönös önkötelezésnek lehetetlenségét, s még kevesebbé szerezhette meg ez utóbbinak a község irányában a vendég- vagy épen polgárjogot. A szabadon bocsátás ennél fogva kezdetben csak tény lehetett, nem jog, s az úrra nézve sohasem tette lehetetlenné, hogy a szabadon bocsátottal, tetszéséhez képest, ismét rabszolgaként ne bánják. Ez azonban kiment a szokásból azon esetekben, melyekben az úr, nem csak a rabszolga, hanem a község irányában is, arra kötelezte magát, hogy őt szabadságának birtokában meghagyja. Saját jogi alakja azonban az úr ez önkötelezésének nem volt — legerősebb bizonyítéka annak, hogy kezdetben a szabadon bocsátás szokásban nem lehetett — hanem esz- közlésére azon módok használtattak, melyeket a jog külön-

Szabadon
bocsátás.

ben nyújtott: a végrendelet, a per, az adó. Ha az úr, végrendekezése alkalmával a népgyűlésben a rabszolgát felszabadította, vagy ha neki megengedte, hogy tőle a törvényszék előtt szabadságát követelje, vagy hogy magát az adórajstromba bejegyeztesse: ez által a szabadon bocsátott nem lett ugyan polgárrá, hanem szabadnak tekintetett még előbbi urával s ennek örökösivel szemben is, s ennek folytán kezdetben zsellérnek, utóbb plebejusnak. — A szolga szabadon bocsátásánál nagyobb nehézségekkel járt a fiu szabadon bocsátása; mert, míg az úr viszonya a szolgálóhoz esetleges, és így önkényt felbontható, az apa sohasem szűnhetik meg apa lenni. Ez okból utóbb a fiúnak, hogy apjától elválhassék, előbb ennek szolgaságába kellett lépnie, hogy aztán e kötelékből kibocsáttassék; de ezen korszakban emancipációról még egyáltalában szó sem lehetett.

Zsellérek s
idegenek.

E jog szerint éltek Rómában a polgárok és zsellérek, kik közt, a meddig tudásunk terjed, kezdet óta a legtökéletesebb magánjogi egyenlőség uralkodott. — Az idegen azonban, a mennyiben nem lépett egy rómainak védnöksége alá s nem él, mint annak védencze, zsellére, jogtalan, maga úgy, mint vagyona. A mit a római polgár tőle elvesz, az ép oly igaz úton van megszerezve, mint a tengerparton felszedett uratlan kagyló; az ilyennek a római határon kívül fekvő ingatlanát ugyan a római polgár tényleg megszerezheti, de jogilag nem tekintetik tulajdonosának; mert az egyes polgárnak nem áll jogában a község határát kiterjeszteni. Másképp áll a dolog a háborúban; a mit a katonai kötelezettségében harczoló katona megszerz, legyen bár ingó vagy ingatlan dolog, az nem őt, hanem az államot illeti meg, s itt ettől függ a határnak kiterjesztése vagy összébb vonása is. — Ez általános szabályok alól kivételeket képeznek különös államszerződések,

melyek idegen községek tagjainak a rómainak területén bizonyos jogokat biztosítanak. Így mindenek előtt a Róma és Látium közti örök szövetség minden, római és latin közt kötött, szerződést jogérvényesnek nyilvánított, s ezekre nézve egyszersmind gyorsított polgári eljárást rendezett be esküdt „visszatérítők“ (*recipitatores*) előtt, kik, miután a rendes római szokás ellenére: az eldöntés jogát egyes bíróra ruházni, mindig többes és pedig páratlan számban ülnek tanácsba, körülbelül egy, mindkét nemzet bíráiból s egy elnökből álló kereskedelmi és vásártörvényszéknek képzelhetők. A szerződés kötésének helyén ítélnék s kötelesek a pert legfeljebb tíz nap alatt befejezni. Azon formák, melyekben a latinok és rómaiak közti forgalom mozgott, természetesen azon általános szabályok valának, melyek szerint a patríciusok és plebejusok is közlekedtek egymással; mert a mancipáció s a nexum eredetileg nem a formszerűség tényei, hanem éles kifejezései azon jogfogalmaknak, melyeknek uralma a latin nyelv egész területére kiterjedt. — Más módon és más formákban közvetítettett a közlekedés a tulajdonképi külfölddel. A cæreiekkal és más barátságos népekkel már a legrégebb időkben kellett a közlekedés és jogszolgáltatás felett szerződéseknek köttetniök, s a nemzetközi magánjog (*ius gentium*) alapjaivá válniök, mely Rómában az országos jog mellett lassanként kifejlődött. E jogképződésnek egyik nyoma a nevezetes *mutuum*, a „változás“ (innen: *mutare*; mint *dividuus*), a kölcsönnek egy alakja, mely nem az adósnak tanúk előtt különösen tett lekötelező nyilatkozatán, mint a nexum, hanem a pénznek egy kézből a másikba való pusztá átvándorlásán alapszik, s mely ép oly nyilván az idegenekkel való forgalomból keletkezett, mint a nexum a belföldi üzleti forgalomból. Jellemző

ennélfogva, hogy e szó mint *μοῖτον* a siciliai görögben is előfordúl, a mivel a latin *carcer*-nek a siciliai *καρχαρον*-ban való feltűnése is összefügg. Miután nyelvi tekintetben bizonyos, hogy mindkét szó eredetileg latin, meghonosodásuk a siciliai tájkiejtésben fontos bizonyítéka a latin hajósok gyakori megfordulásának a szigeten, mely őket ott pénzkölcsönzésre s arra kényszerítette, hogy magokat az adósok fogságának, mely minden legrégibb jogban a kölcsönle nem fizetésének nyomában jár, alávéssék. Viszont a syrakusai börtönnek: „kőbánya“ vagy *λατομια* neve, régi korban átvitetett a megnagyobbított római államfogházra: *lautumia*.

A római jog
jellemé.

Ha még egy pillantást vetünk ez intézmények összégére, melyeket lényegökben a római szokásjognak legrégibb, mintegy félszázaddal a királyság eltörlése után készült feljegyzései alapján ismertettünk, s melyeknek fennállását már a királyok korában egyes pontokra nézve ugyan igen, de egészben véve, kétségbe nem vonhatjuk: egy jóelőre haladott épen annyira szabadelvű, mint következőes földművelő- és kereskedő-város jogára fogunk benne ismerni. Itt a conventionális képnyelv, a mint az például a német jogtételekben mutatkozik, már egészen elenyészett. Nincs kétség benne, hogy ilyenek egykor az itáliaiaknál is elő kellett fordulnia; nevezetes bizonyítékai ennek például a házkeresés alakja, melyben a keresőnek, úgy római, mint német szokás szerint, felsőruha nélkül, egy ingben kellett megjelennie, s mindenek felett a hadizenetnek ősrégi latin formája, melyben két, legalább a keltáknál és németeknél is előforduló jelképre akadunk: a „tisztá füre“ (*herba pura*, frank nyelven *chrene chruda*) mint a honi föld symbolumára, s a megperzselt véres botra, mint a háború megkezdésének jelére. Kevés kivétellel

azonban, melyekben vallási tekintetek őrizték meg az ősi szokásokat — ide tartozik a fetiálisok collégiuma általi hadizeneten kívül a confarreáció is — azon római jog, melyet ismerünk, elveti a symbolumot és minden esetben nem követel sem többet sem kevesebbet, mint az akarat teljes és tiszta kifejezését. A dolog átadása, a tanuskodásra való felhívás, a házasság megkötése végre van hajtva, a mint a felek szándékukat érthető módon kijelentették; szokás ugyan a tárgyat az új tulajdonosnak kezébe adni, a tanunak meghívottat fülén megczibálni, a menyasszonynak fejét elburkolni, s őt ünnepélyes menetben vezetni a férj házába, de ez ősrégi szokások már a legrégibb római országos jog szerint jogilag értéktelen külsőségek. Teljesen megfelelőleg annak, a mint a vallásból minden allegoriát s ezzel minden személyesítést kiküszöböltek, tisztították meg a rómaiak elvből jogukat is minden jelképesességtől. Épen így teljesen vége van itt azon legrégibb állapotnak is, melyet úgy a hellen, mint a germán intézmények feltüntetnek előttünk, melyben a községi hatalom még a községbe felolvadt kisebb nemzetségi vagy vidéki szövethatárok tekintélyével küzdelemben áll; az állam keretén belül nem találunk jogi szövethatárost a kölcsönös védelemre és támadásra, az állam tökéletlen segélyének kiegészítésére; nem akadunk a vérbosszúnak, nem az egyén rendelkezési jogát korlátozó családi tulajdonnak komoly nyomaira. — Efféléknek kétség kívül kellett egykor az itálieiaknál is fennállaniok, s a sacrális jog egyes intézményeiben, például a bírságokban, melyet az önkénytelen emberölő köteles volt a megölt legközelebbi rokonainak adni, nyomot is hagyhattak magok után; de mindez már Róma legrégibb korára nézve is, melyet gondolatban felöllelhetünk, rég meghaladott álláspontot képez. A nem-

zetség, a család ugyan nincs a római községben megsemmisítve, de sem ez, sem azon szabadság, melyet az állam a polgárnak nyújt és biztosít, nem korlátozzák az államnak úgy eszmei, mint valódi teljhatalmát az állam területén. A végső jogalap mindenben az állam: a szabadság csak más kifejezése a polgárjognak a legtágabb értelemben; minden tulajdon kifejezett vagy hallgatólagos átruházáson alapúl a község részéről az egyes javára; a szerződés csak annyiban érvényes, a mennyiben a község, képviselői által, mellette bizonyít, a végrendelet csak akkor, ha a község helyben hagyja. A köz- és magánjog területe élesen és világosan el van különítve egymástól: az állam elleni vétségek, melyek közvetlenül felidézik az állam bíraskodását s mindig halálbüntetést vonnak magok után; a polgártárs vagy vendég elleni vétségek, melyek leginkább kárpótlást vagy a megsértettnek kielégítését magában foglaló egység útján intéztetnek el, és soha nem halállal, hanem legfeljebb a szabadság elvesztésével fenytetnek. A forgalom megengedésében nyilatkozó legnagyobb szabadelvűség karöltve jár a legszigorúbb végrehajtási eljárással; ép úgy, mint mai nap a kereskedő államokban együtt találjuk az általános váltóképességet s a szigorú váltóeljárást. A polgár és zsellér a forgalomban tökéletesen egyenlők egymással; állami szerződések terjedelmes jogegyenlőséggel ruházzák fel még a vendéget is; a nők, noha a cselekvés terén korlátok közé szorítvák, jogi képesség dolgában egy vonalba helyezvék a férfival; sőt az alig felnőtt fiugyermek azonnal a legkiterjedtebb intézkedési jogot kapja vagyona felett, s a kinek egyáltalában van rendelkezési joga, az a maga körén belül oly souverain, mint a köz ügyekben az állam. Igen jellemző a hitelrendszer: földhitel nem létezik, hanem a

jelzálogi adósság helyébe rögtön az lép, a mivel ma a jelzálogi eljárás végződik, a tulajdonnak átszállása az adósról a hitelezőre; másrészt a személyes hitel a legterjedtebb, hogy ne mondjuk, legkicsapongóbb módon, biztosítva van az által, hogy a törvényhozó feljogosítja a hitelezőt a fizetés-képtelen adóssal tolvajként bánni el, s hogy tökéletes legislátori komolysággal megengedi neki azt, a mit Shylock halálos ellenségétől félig gúnyból köt ki magának, sőt a kelletinél többnek levágásáról szóló pontot még gondosabban körülrakja záradékokkal, mint a hogy a zsidó tette. Ennél világosabban nem mondhatta ki a törvény, hogy független, el nem adósodott parasztságot s kereskedelmi hitelt akar biztosítani, ellenben minden áltulajdont és szónemtartást kérlelhetetlen erélylyel elnyomni. Ha ehhez minden latinnak már jókor elismert letelepedési jogát s a polgári házasságnak szintén jókor kimondott érvényességét hozzá vesszük, be fogjuk látni, hogy az állam, mely polgáraitól a legnagyobbat követelte s az egyesnek az összeség alá rendeltségének fogalmát oly magasra csigázta, mint soha más állam sem előtte sem utána, ezt csak azért tette, mert a forgalom korlátait ön-maga döntötte le, s a szabadságnak ép annyira tért nyitott, a mennyire azt korlátozta. — A jog, akár megenged, akár tilt valamit, mindig feltétlenül beszél: a mint a képvisellel nem bíró idegen egyenlő az űzött vaddal, úgy egyenlő a vendég a polgárral; a szerződés rendszerint nem ad keresetjogot, de a hitelező joga, ha elismeretik, oly hatalmas, hogy a szegény menekvésre, emberies és méltányos tekintetekre sehol sem talál; mintha e jognak kedve telnék benne, ha mindenben legmetszőbb élet éreztetheti s a legvégső consequentiákat levonhatja, és a jog fogalmának zsarnoki voltát erőszakkal beleverheti a

legbutább agyvelőbe is. Azon költői formát, azon kedélyes szemlélhetőséget, melyek oly kellemesen szólnak hozzánk a germán jogrendszeréből, a római nem ismeri; jogában minden világos és szabatos, nem használ jelképeket és nincs egy felesleges intézménye sem. Nem kegyetlen; minden szükségest cerimónia nélkül hajt végre, még a halálbüntetést is; hogy a szabad embert nem szabad a kópadra vonni, az ősi szabálya a római jognak, melynek kivívásáért más népeknek évezredek át kellett küzdeniök. De borzasztó e jog a maga kérlelhetetlen szigorúságában, melyről nem szabad azt gondolnunk, mintha emberies gyakorlat megszelidítette volna, mert e jog népjog: azon élő sírok, melyeket a szegény a vagyanosok adósbörtöneiben maga felé tátongani látott, borzasztóbbak az ólomfedeleknél s a kínzókamráknál. — De Róma nagyságát épen az határozza és alapítja meg, hogy a nép maga adott magának, és hogy el tudott viselni egy oly jogot, melyben a szabadság és hatalom, a tulajdon és jogszolgáltatás örök elvei meg nem hamisítva és meg nem szelidítve uralkodtak és máig napig uralkodnak.

XII. FEJEZET.

Vallás.

A római istenvilág, mint már fentebb jeleztük, a földi Rómának egy magosabb és eszményi szemlélődés birodalmában való visszatükröződéséből keletkezett, melyben a kicsiny úgy, mint a nagy, óvatos pontossággal ismétlődött. Az állam s a nemzetség, az egyes természeti esemény s egyes szellemi tevékenység, minden ember, minden hely és tárgy, sőt minden a római jogkörön belül végbe ment cselekedet megtalálja a római istenvilágban képmását; s a mint a földi dolgok menetében az ár és apály szakadatlanul váltakozik, úgy változik vele együtt az istenek köre is. A védszellem, mely az egyes tettek felett őrökdi, nem tart tovább, mint maga e tett, az egyes ember védszelleme vele él és hal meg; s ez isteni lények csak annyiban jutnak örökkévalósághoz, a mennyiben hasonló tettek és hasonló emberek mindig fordulnak elő s ezekkel együtt mindig támadnak újból hasonló szellemeik. A mint őrökdi a római istenek a római község felett, úgy őrökdi minden külföldi község felett ezeknek istenei; bármily ridegen álljon a római polgár a nempolgárral, a római isten az idegen istennel szemben, idegen ember úgy, mint idegen isten mégis községi végzés által Rómában meghonosítha-

Római val-
lás.

Legrégibb
római ünnepi
lajstrom.

tók; s ha valamely meghódított városnak polgárai Rómába átköltöztek, városi isteneik is meghívtak, hogy telepedjenek le Rómában. — Az istenek eredeti körét, a mint az Rómában minden érintkezés előtt a görögökkel megalkúlt, a római község nyilvános és megnevezett ünnepnapjainak (*feriæ publicæ*) ama jegyzékéből tanuljuk megismerni, mely a község naptárában maradt fenn, s kétség kívül a legrégebbi okmány, mely a római ókorból reánk szállt. Ezek közt első helyen Jupiter és Mars állnak, ez utóbbinak hasonmásával, Quirínussal együtt. Jupiter kedvéért szent minden holdtöltének napja (*idus*), ezen kívül minden szőlőünnep és más, alább megnevezendő napok; ellenesének, a „gonosz Jovis“-nak (*Vediouis*), május 21-ke (*agonalia*) van felajánlva. Marsé azonban az újév márczius 1-jén, s általában a nagy katonai ünnep ezen, magáról az istenről elnevezett hónapban, mely, előkészítve a február 27-ki lófuttatás (*equirria*) által, magában márcziusban a pajzskovácsolás (*equirria* vagy *mamuralia*, márczius 14.), a köztéren való fegyvertáncz (*quinquatrus*, márczius 19.), trombitaszentelés (*tubilustrium*, márczius 23.) napjain érte el tetőpontját. Valamint, valahányszor háborút kellett viselni, az ezen ünneppel kezdődött, azon módon a hadjárat befejezését ősszel ismét egy Mars-ünnep követte, a fegyverszentelés ünnepe (*armilustrium*, október 19.). A második Marsé végre, vagyis Quirínusé, február 17-ke (*Quirinalia*) volt. A többi ünnepek közt első helyen állnak a föld- és szőlőművelésre vonatkozók, melyek mellett a pásztorünnepek alárendelt szerepet játszanak. Ide tartozik mindennek előtt az áprilisi tavaszi ünnepek hosszú sora, melyekben 15-én Tellus, azaz a tápláló föld (*fordicidia*, a vemhes tehén áldozata), 19-én Ceres, vagyis a virágzó szaporodás (*Cerialia*), 21-én a termékenyítő nyáj-

istennő Pales (*Parilia*), 23-án Jupiter, mint a szállónak s a múlt évi szüreten megtöltött s ez nap először megnyílt hordóknak védnöke (*Vinalia*), 25-én pedig a vetés gonosz ellensége, a rozsva (*Robigus: Robigalia*) kapnak áldozatot. Épen így a mezei munka befejezése s a föld áldásának szerencsés betakarítása után kettős ünnepnap jár a betakarítás és aratás istenének és istennőjének: Consusnak (innen: *condere*) és Opsnak; először az aratás végével (augusztus 21-én *Consualia*; aug. 25-én *Opiconsiva*), azután tél közepén, midőn a csűrök áldása mindennek felett nyilvánossá lesz (december 15-én *Consualia*, decz. 19-én *Opalia*), mely két utóbbi ünnep közé a régi ünneprendezők elmés felfogása közbeszúrta a vetés (*Saturnalia*, innen: *Saeturnus* vagy *Saturnus*, decz. 17.) ünnept. Hasonlókép tisztelik meg a must- vagy gyógyünnepvel (*meditrinalia*, október 11.), — melynek neve onnan ered, hogy a friss mustnak gyógyító erőt tulajdonítottak — szüret végeztével Jovist, mint a bor istenét; míg a harmadik borünnep (*Vinalia*, aug. 19.) vonatkozása homályos. Ez ünnepekhez járulnak továbbá az év végén a pásztorok farkasünnepe (*Lupercalia*, febr. 17.) a jó istennek, Faunusnak tiszteletére, s a földművelők határköünnepe (*Terminalia*, febr. 23.); továbbá a kétnapos nyári erdő-ünnep (*Lucaria*, jul. 19. 21.), mely valószínűleg az erdei isteneknek (*Silvani*) szólt, a forrásünnep (*Fontinalia*, okt. 13.) és a legrövidebb nap ünnepe, mely az új napot hozza meg (*An-geronalia*, *Divalia*, decz. 21.). — Nem csekély jelentőségűek továbbá, a mint ezt Látium kikötő városára nézve természetesnek kell találnunk, a tenger (*Neptunalia*, jul. 23.), a kikötő (*Portunalia*, aug. 17.) s a Tiberis folyó (*Volturnalia*, aug. 27.) istenségeinek hajósünnepei. — A kézi mesterséget és művészetet ellenben

ez isteni társaságban csak a tűz és a kovácsmesterség istene Volcanus képviseli, kinek a nevéről nevezett napon (*Volcanalia*, aug. 23.) kívül a trombita-szentelésnek második ünnepe is van szentelve; s minden esetre még Carmentis ünnepe (*Carmentalia*, jan. 11. 15.), ki eredetileg valószínűleg mint a varázsformula és dal istennője s csak utóbb tiszteltetett a szülések pártfogójaként. — Általában a házi és családi életet illették a ház istennőjének s az éléskamra szellemeinek ünnepei, Vestáé és a Penáteseké (*Vestalia*, jun. 9.); a szülési istennő*) ünnepe (*Matralia*, jun. 11.); a gyermeki áldás ünnepe, Libernek és Liberának szentelve (*Liberalia*, márcz. 17.), az elbúcsúzott szellemek ünnepe (*Feralia*, febr. 21.) s a háromnapos kísértetek ünnepe (*Lemuria*, máj. 9. 11. 13.); a polgári életre pedig vonatkoztak a királyfutásnak (*Regifugium*, febr. 24.) s a népfutásnak (*Poplifugia*, jul. 5.) két, előttünk különben nem világos ünnepe, melyek közül legalább az utolsó nap Jupiternek volt felajánlva, és a hét hegy ünnepe (*Agonia* vagy *Septimontium*, decz. 11.). A kezdet istenének Jánusnak is egy külön nap (*Agonia*, jan. 9.) szenteltetett. Néhány más, mint Furrináé (jul. 25.) s a Larentáliák Jupiternek és Acca Larentiának szentelt napja, talán a Láreszek egyik ünnepe (decz. 23.), lényegökre nézve elenyésztek. — E tábla a mozdulatlan nyilvános ünnepek

*) Minden arra mutat, hogy ez eredeti lényege a „hajnalanyának,” *Mater matuta*; mire nézve nem szabad felednünk, hogy mikép *Lucius* s még inkább *Manius* vezetéknevek mutatják, a szülésre nézve a hajnal órája szerencsésnek tartott. A tenger és kikötő istennőjévé a *Mater matuta* valószínűleg csak később, a Leukotheamythos befolyása alatt vált; már azon körülmény is, hogy ez istennőt leginkább a nők tisztelték, az ellen szól, hogy mindjárt kezdetben a kikötő istennőjének tekintsük.

sorát kimeríti, s ha az állandó ünnepeken kívül minden esetre a legrégebb idő óta fordultak is elő változó és alkalmi ünnepnapok, ez okmány mégis, úgy abban, a mit mond, mint abban, a mit elhallgat, egy különben ránk nézve teljesen ismeretlen őskorba nyújt betekintést. Az ó-római községnek a dombi rómaiakkal egyesülése ugyan már végbe ment, midőn ez ünnepi tábla keletkezett, miután Mars mellett Quirínus is rajta van; de a capitóliumi templom még nem állt, midőn az készítettett, mert Juno és Minerva hiányzanak belőle; Diána szentélye az Aventínen még nem létezett s a rómaiak még egy istentiszteleti fogalmat sem vettek volt kölcsön a görögöktől. Minden jel arra mutat, hogy azon korszakban, midőn e törzs még önmagára hagyva tanyázott a félszigeten, nem csak a római, hanem általában az itáliai istentiszteletnek középpontja, Maurs vagy Mars, az öldöklő isten *) volt, kit mindenek felett úgy képzeltek magoknak, mint a polgárságnak dárdat rengető, nyáját védelmező s az ellent leverő isteni előharczosát, — természetesen oly módon, hogy minden községnek megvolt saját Marsa, melyet valamennyi közt a legerősebbnek s legszentebbnek tartott, minek folytán minden, új község alapítása végett kivándorló szent raj saját Marsának védelme alatt indult útnak. Marsnak, úgy a római — különben istenek nélküli — havi táblában, mint valószínűleg minden más latinban és sabelliben is az év első hónapja van szentelve; a római tulajdonnevek közt, melyek különben szintén nem emlékeznek meg az

Mars és
Jupiter.

*) A *Maurs*-ból, mely e szónak legrégebb hagyományos alakja, az *u*-nak különféle kezelése által lett: *Mars*, *Mavors*, *Mors*; az *o*-ra való áttérés (hasonlóan ehhez: *Paula*, *Pola* steff.), e kettős alakban is előfordul: *Mar-Mor*, (v. ö. *Ma-murius*) e mellett: *Mar-Mar* és *Ma-Mers*.

istenekről, előkelő használatban találjuk ősrégi idő óta ezeket: Marcus, Mamercus, Mamurius; Marson és szent harkályán kezdődik a legrégebb itáliai jóslat; a farkas, Marsnak szent állata, egyszersmind a római polgárság jelképe, s a mi szent törzsmondát a római phantasia kigondolni bírt, kizárólag mind Mars istenre és hasonmására Quirinusra vezethető vissza. Az ünnepek lajstromában Diovis, a római község lényegének tisztább s inkább polgári, mintsem katonai visszatükröződése ugyan nagyobb helyet foglal el Marsnál, a mint hogy Jupiter papja a harczisten két papját rangban meg is előzi, de azért ez utóbbi is igen előkelő szerepet játszik benne, sőt egészen hihető, hogy, midőn ez ünnepi rend megállapított, Jovis úgy állt Mars, mint Ahuramazda Mithra mellett, s hogy a katonás római községben az istentisztelet valódi középpontja még akkor is a harczias halál-isten és az ő márcziusi ünnepe volt, míg ellenben egyidejűleg — nem a görögök által később áttelepített „gondúzó“ — hanem maga Jovis atya szerepelt a bor sziverősítő istene gyanánt.

A római istenek lényege.

Nem feladatunk e helyt a római istenségeket részletesen szemügyre venni; de azért történetileg is fontos sajtáságos alacsony és egyszersmind bensőség-teljes jellemöket kiemelni. — Abstractió és personificáció képezik lényegét, úgy a római, mint a görög istentannak; a hellen isten is egy természeti tüneményen vagy fogalmon alapszik, s hogy a római ép úgy mint a görög, minden istenséget személynek képzel, bizonyítja az, hogy az egyes istenek férfi vagy női istennek tartatnak, valamint az ismeretlen istenség segélyül hívása: „légy bár isten vagy istennő, férfi vagy nő“; innen azon mélyen gyökeröző hit, mely szerint a község tulajdonképi védő szelleme

névének kimondatlanúl kell maradnia, nehogy valamely ellenség megtudja, s az istent nevén szólítva, a határból kicsalja. — Ez erősen érzéki felfogásnak nyoma megvan Marson is, Itália legrégebb s legnevezetesebb istenalakján. Míg azonban az abstractió, mely minden vallásnak alapúl szolgál, egyebütt mindig távolabb és távolabb fekvő conceptiókra emelkedni s a dolgok lényegébe mindig mélyebben és mélyebben hatolni törekszik, a római vallási alakok a szemléletnek és felfogásnak hihetetlenül alacsony fokán maradnak, vagy reá alászállnak. Míg a görögöknél minden jelentős motivum gyorsan alakok csoportozatává, monda- és eszmekörre szélesedik, a rómainál az alapgonddal a maga eredeti meztelen merevségében megmarad. Az érzékiesen erkölcsi átszellemülés apollói vallásával, az isteni dionysiosi mámorral, a mély értelmű és titokteljes chthoniai és mysterium-cultussal a római semmi, csak távolról is hasonlót nem bír szembe állítani, a mit sajátjának nevezhetne. — Van ugyan szintén tudomása egy „gonosz istenről“ (*Ve-diovis*), jelenségekről és kísértetekről (*lemures*), utóbb még a rossz levegő, a láz, a betegségek, s talán még a lopás (*laverna*) istenségeiről is; de azon titokszerű borzadályt, melyre az emberi szív mégis csak vágyódik, nem képes felidézni, nem képes magát áthatni azzal, a mi a természetben s az emberben megfoghatatlan, sőt rossz, ártalmas is lakozik, a minek nem szabad a vallásból hiányoznia, hogy az egész ember beléje olvadhasson. A római vallásban aligha volt valami titok, kivéve legfeljebb a városok isteneinek, a Penáteseknek neveit; egyébiránt ezeknek mivoltát is ismerte mindenki. — A római nemzeti theologia e fontos jelenségeket és tulajdonságokat mindenfelé megérthetőleg felfogni, terminologice kidomborítani és schémák szerint — első sor-

ban a személyekre és dolgokra való felosztás alapján, mely a magánjognak is alapját képezi — osztályozni törekedett, hogy ezek alapján az isteneket és istenek sorozatát helyesen segítségül hívhassa, s a népet helyes segélyülhívásukra utasítsa (*indigitare*). Efféle, külsőleg levont, legegységűbb és egyszerűségökben félig tiszteletre méltó, félig nevetséges fogalmakból állt lényegében a római theologia; oly képzetek, mint vetés (*saeturnus*) és mezei munka (*ops*), földtalaj (*tellus*) és határkő (*terminus*) a legrégiebbek s legszentebbek a római istenségek közt. Valamennyi római istenalakok közt talán a legsajátságosabb, s alkalmasint az egyetlen, melynek számára sajátságos itáliai istentiszteleti kép találtatott fel, a kétfejű Janus; s mégis nincs benne semmi más, mint azon, a római aggodalmas vallásosságra nézve oly jellemző eszme, hogy minden cselekvés kezdetén mindenek előtt a „kezdés szellemét“ kell segélyül hívni, s mindenek felett annak mély átérzése, hogy a római istenfogalmakat ép úgy szükséges volt összekapcsolni egymással, a mily szükséges módon a hellenek személyibb istenei egytől egyig külön álltak *). Valamennyi közt Rómában legtöbb bensőség talán a házban és a ház

*) Hogy a kapu és ajtó, valamint a reggel (*ianus matutinus*) Jánus kedvéért volt szent, hogy ő mindig, minden más istent megelőzőleg segélyül hivatik, sőt még az érnek sorában is Jupiter s a többi istenek előtt fordul elő, — mindezek őt félreismerhetetlenül a nyílás és megnyitás abstractiójának bizonyítják. Kétfelé néző kettős feje is a kétfelé nyíló kapunak felel meg. Nap és évistenné annál kevesebb szabad őt tennünk, mivel a róla nevezett hónap eredetileg nem az első, hanem a tizenegyedik; e hónap úgy látszik, inkább onnan vette nevét, hogy a télközépi pihenés után ekkor indult meg újra a mezei munka körfolyama. Magától értődik egyébiránt, hogy főleg, mióta a Januárus állt az évnek élén, az év megnyitása is Jánus körébe vonatott.

s a kamra felett uralkodó védszellemek cultusában, a nyilvános istentiszteletben a Vestáében s a Penátésekében, a családi cultusban az erdei és mezei istenekében, a Silvánokében, s első sorban a tulajdonképi házi istenek, a Lasek vagy Laresekében van, kiknek a családi lakomából rendesen kijárt a részök, s kik előtt, még az idősebb Cátó korában is, a hazatérő családapának első dolga volt ájtatosságát elvégezni. Az istenek rangfokozatában azonban e házi és mezei szellemek inkább az utolsó, mint az első helyet foglalták el; az ájtatos szív, a mint ez egy, az eszményi térről lemondó, vallásban máskép nem is lehetett, nem a légtágabb és legáltalánosabb, hanem a legegyszerűbb és legegényibb abstractiókban talált legtöbb táplálékot. — Az eszményi elemek ezen tartalmatlanságával karöltve járt a római vallás gyakorlati és utilitárius iránya, a mint az a fentebb ismertetett ünnepi táblában nyilatkozik. Vagyonának szaporodását és javak nyerését, földművelés és nyájtenyésztés, hajózás és kereskedés által, — ezt kívánja a római istenétől; s ezzel nagyon meg egyezik az, hogy a szótartás istene (*deus fidius*) a véletlen és szerencse istennője (*fors fortuna*) s a kereskedelemé (*mercurius*) a mindennapi életből támadva, azon ősrégi ünnepi lajstromban ugyan még elő nem fordulnak, hanem a rómaiak által már igen korán mégis széltiben tiszteltettek. A szigorú gazdálkodás és kereskedői speculáció sokkal mélyebben gyökereztek a római népjelemben, semhogy isteneinek képmását is legbensőbb csirájáig át ne hassák.

A szellemvilágról kevés mondani valónk van. — A Szellemelek. halandó emberek elköltözött lelkei, a „jók“ (*manes*) árnyékéletet éltek, lekötve azon helyre, melyen testök nyugodott (*di inferi*) s az őket túlélőktől ételt s italt kaptak. —

De a mélység birodalmában lakoztak, s az alvilágból nem vezetett híd sem a földön uralkodó emberhez, sem fel a felső istenekhez. — A görögök héros-cultusát a rómaiak épen nem ismerik, s hogy mily későn s mily rosszúl van Róma alapítási mondája koholva, már Romulus királynak teljesen nemrómai átváltozása Quirínus istenné is bizonyítja. Numa, a római monda legrégebb s legtiszteletre méltóbb neve, Rómában sohasem részesült, mint Theseus Athénben, isteni tiszteletben.

Papok.

A legrégebb községi papságok Marsra vonatkoznak: első sorban a községi istenek életfogytiglanra kinevezett papja „Mars gyújtója“ (*flamen Martialis*), a mint az égő áldozatok bemutatásáról elneveztetett, s a tizenkét „ugró“ (*salii*), fiatal emberek, kik márcziusban Mars tiszteletére a fegyvertánczot járták s énekkel kísérték. Hogy a dombközségnek összeolvadása a palatínival a római Marsnak megkettőzésére, s ezzel egy második Mars-pap alkalmazására — *flamen Quirinalis* — s egy második tánczkar — *salii collini* — felállítására vezetett, már fentebb előadtuk. — Ehhez járultak más nyilvános, eredetükre nézve valószínűleg Róma keletkezését jóval megelőzőtt cultusok, melyek számára vagy egyes papok alkalmaztattak — ilyenekkel bírtak például Carmentis és Volcanus, a kikötő- és folyamisten — vagy melyeknek ellátása a nép nevében egyes társulatokra vagy nemzetségekre bízott. Valószínűleg efféle társulást képezett a tizenkét „szántótestvér“ (*fratres aruales*), kik a „teremtő istennőt“ (*dea dia*) májusban a vetés sikerültére segélyül hívták; ámbár igen kétséges, vajon bírt-e ez már e korban azon különös tekintélylyel, melylyel a császári korban felruházottnak találjuk. Ezekhez csatlakozott a titiusi testvérület, melynek feladata volt a római Tátiusok külön cultusát fenn-

tartani s ellátni, valamint a harmincz cúria nyájai számára alkalmazott harmincz „cúriagyújtó“ (*flamines curiales*). A már említett farkasünnepet (*lupercalia*) a nyájak védelme végett a „kedvező istennek“ ajánlva (*faunus*), a Quinctiusok nemzetsége s a dombi rómaiak csatlakozása után a melléjük adott Fábiosok ülték meg februárban, — valódi pásztorfarsang, melyen a „farkasok“ (*luperci*) meztelenül, kecskebőrrel átövezve ugráltak ide s tova, s az embereket szíjakkal paskolták. Más nemzetségi cultusoknál a községet hasonlókép egyszersmind képviseltnek tekinthetjük. — A római község e legrégebb istentiszteletéhez lassanként új ájtatosságok járultak. Ezek közt a legfontosabb az, mely az újon egyesült s a nagy fal- és várépítés által mintegy másodsor alapított városra vonatkozik: ebben a legfelső legjobb Jovis, vagyis a római nép géniusa, a vár hegyéről az összes római istenhad élére áll, s ettől fogva kinevezett gyújtója, a Flamen Dialis, a Mars két papjával képezi a szent főpapi háromságot. Ugyanekkor kezdődik az új egyesült városi tűzhely — a Vesta — cultusa, s mely ehhez tartozik, a községi penateseké. Hat szemérmes szűz, mintegy a római nép házi leányai, teljesítették e jámbor szolgálatot, s feladatuk volt a községi tűzhely áldásos tüzét, jelül és például a polgároknak, szüntelen lobogásban tartani. E háziasan nyilvános istentisztelet valamennyi római közt a legszentebb volt, a mint hogy az egész pogányságból Rómában legkésőbb pusztult el a keresztyénség üldözése alatt. Továbbá az Aventin Diánának, mint a latin szövetség képviselőjének adott, de épen ez okból külön római papság, számára, nem rendeltetett; s a község lassanként hozzá szokott, hogy számos más istenfogalomnak meghatározott módon általános ünnep, vagy különösen az ő szolgálatára rendelt

helyettesítő papságok által hódoljon; s egyúttal egyeseknek, péld. a virágok (*Flora*), s a gyümölcs istennőjének (*Pomona*) külön gyűjtőt is nevezett, úgy hogy ezek száma csakhamar tizenötre rúgott. De ezek közt kiváló megkülönböztetésben részesült ama három „nagy gyűjtő“ (*flamines majores*), kik a legkésőbb korig csak a régi polgárok sorából voltak választhatók; valamint a palatíni és quirináli sáliusok régi társulatai is mindig megtartották rangbeli elsőbbségüket minden más papi collégium felett. Ily módon a község isteneinek szükségkép és állandóan teljesítendő szolgálatok végzése az állam által egyszer mindenkorra meghatározott társúlatokra vagy állandó szolgálókra bízott, s az áldozatok valószínűleg nem csekély költségeinek fedezésére részint a birságok, részint egyes templomok számára bizonyos földbirtokok utalványoztattak. Nem vonhatjuk kétségbe, hogy a többi latin s alkalmasint sabelli községek nyilvános istentisztelete is lényegében egyenmű volt a rómaival; legalább a flámenek, sáliusok, lupercáliak és Vestaszűzek bebizonyíthatólag nem specificus római, hanem általános latin intézmények voltak, s úgy látszik, hogy legalább az első három testület a törzsrokon községekben nem volt későbbi utánzása a római mintának. — Végre, valamint az állam a maga istenköre számára, úgy az egyes polgár saját egyéni körén belül szintén tehet hasonló intézkedéseket, és saját isteneinek nem csak áldozatokat mutathat be, hanem helyeket és szolgálkat is ajánlhat fel nekik.

Szakértők.

Pap és papság ily módon feles számmal volt Rómában; de azért, a kinek valami kívánni valója van az istentől, ehhez magához és nem papjához fordul. Minden kérdő és könyörgő maga beszéll az istenhez, a község természetesen a király, mint a cúria a cúrio, s a lovagság

ezredeseinek szája által, s az eredeti és egyszerű viszonyt isten és ember közt semmiféle papi közvetítésnek nem volt szabad eltakarnia vagy elhomályosítania. De az istennel természetesen nem könnyű dolog érintkezni. Az istennek megvan a maga saját beszédmódja, melyet csak hozzáértő ember bír megérteni; a ki azonban jól ért hozzá, az az isten akaratát nem csak kifürkészni, hanem irányozni is tudja, sőt szükség esetében képes őt rászedni és kényszeríteni is. Ennélfogva természetes, hogy az isten tisztelője rendszeren szakértőkhöz fordul s tanácsukat kikéri, s ebből keletkeztek a vallási szakértők egyesületei, egy teljesen nemzeti itáliai intézmény, mely a politikai fejlődésre sokkal jelentékenyebb befolyást gyakorolt, mint az egyes papok s papságok, melyekkel gyakran összetévesztetett, de mindig hibásan. A papságok hivatása egy bizonyos isten tisztelete, az egyesületeké azonban azon általánosabb istentiszteleti cselekmények traditióinak megőrzése, melyeknek helyes elvégzése bizonyos ismereteket tételezett fel, s melyeknek hű fenntartásáról és átszállításáról gondoskodni az államnak érdekében állt. Ezen elzárt s önmagokat, természetesen a polgárok sorából, kiegészítő egyesületek ez által a műképességek és tudományok letéteményeséivé lettek. A római s általában a latin községi alkotmányban ilyet eredetileg csak kettőt találunk: az augurokét és a pontifexekét *). A hat augur az istenek beszédét a mada-

Augurok.

*) Ez leginkább abból világlik ki, hogy a latin mintára szervezett községekben mindenütt fordulnak elő augurok és pontifexek (pl. Cic. *de lege agr.* 2, 35, 96 és számos felírások), valamint a fetiálisok *pater patratus*-a is Laurentumban (Orelli 2276), a többi collégiumok azonban nem. Amazok tehát egy vonalban állnak a tizcúria-alkotmánynyal, a flámenekkel, sáliusokkal, lupercáliakkal, mint legrégebb latin törzsvagyon; míg ellenben a *sacris faciundis*

Pontifexek.

rak röptéből tudta kiolvasni, mely magyarázási mesterség igen komolyan űzetett, s mintegy tudományos rendszerbe foglaltatott. Az öt „hídépítő“ (*pontifices*) attól kapta nevét, hogy feladata volt a Tiberis-híd építésének és lerontásának ép oly szent, mint politikailag fontos munkáját vezetni. Ők voltak Róma mérnökei, kik a mértékek és számok titkait ismerték; minélfogva kötelességökké tétetett az állam naptárát vezetni, a népnek az újholdat s holdtöltét, valamint az ünnepek napjait kikiáltani s gondot viselni, hogy minden istentiszteleti és törvényszéki cselekmény a maga napján vitessék végbe. Miután így minden mások felett áttekintéssel bírtak az összes istentisztelet fölött, szükség esetén a házasság, végrendelkezés és arrogatio dolgában előzetesen ők kérdeztettek meg, ha vajon a szándékolt ügylet nem ütközik-e bármi módon az isteni jogba, és tőlök eredt azon általános exoterikus sacrális szabályok megállapítása és kihirdetése, melyek a királytörvények neve alatt ismeretesek. Ily módon, bár

duovirek, s más collégiumok, mint a harmincz cúria s a serviusi tribusok és centúriák, Rómában keletkeztek. s ennél fogva Rómára is maradtak szorítkozva. Csak a második collégium neve, a *pontifices*, hatolt be régibb, talán változó nevek helyett. római befolyás útján, az általános latin keretbe, vagy pedig, a mi mellett nyelvi tekintetben sok szól, *pons* eredetileg nem hidat, hanem általában utat, *pontifex* tehát útépítőt jelentett. — Eredeti számuk, főkép az auguroké tekintetében adataink eltérnek egymástól. Hogy számuknak páratlannak kellett lennie, azt megczáfolja Cicero (*de lege agr.* 2. 35, 96); és Livius is (10, 6) nem ezt mondja, csak azt, hogy a római augurok számának hárommal oszthatónak s ennyiben páratlan alapszámra visszavezethetőnek kell lennie. Livius i. h. szerint számuk az ogulinusi törvényig hat volt, s ugyanezt mondja Cicero is (*de rep.* 2, 9, 14), midőn Romulusnak négy, Númerusnak két augur rendszeresítését tulajdonítja.

egész kiterjedésében valószínűleg csak a királyság eltörlése után, kezökbe kapták az általános fő felügyeletet a római istentisztelet s minden felett, a mi vele összefüggött, — s mi nem függött vele össze? Ők magok, tudományuk összeségét „az isteni és emberi dolgok ismeretébe“ helyezték. S csakugyan tény, hogy úgy a papi, mint a világi jogtudomány, valamint a történetek feljegyzése ez egyesület kebelében vette eredetét. Mert, valamint minden történetírás a naptárból s az évkönyvből indul ki, úgy a per és jogtételek ismeretének is, miután a római törvényszékek szervezeténél fogva ezekben magokban hagyomány nem keletkezhetett, a pontifexek collégiumában kellett traditionálissá lennie, mely egyedül volt illetékes a törvényt napok és vallási jogkérdések felett véleményt adni. — A papi szakértők e két legrégebb s legtekintélyesebb egyesülete mellé sorozhatjuk némikép a húsz államhírnök collégiumát (*fetiales*, bizonytalan származtatású), melynek feladata volt a szomszédos községekkel kötött szerződések emlékeztetét mint egy élő levéltár, hagyomány útján fenntartani, a szerződészerű jog állítólagos megsértése felett véleményadás által döntenet és szükség esetén az elégtétel megkísérlését s a hadizenetet eszközölni. Teljesen az voltak a népjogra, a mi a pontifexek valának az isteni jogra nézve, minélfogva, úgy mint ezeknek, joguk volt, ha nem is igazságot szolgáltatni, de a jogot kimutatni. — De bármily nagy tekintéllyel bírtak az egyesületek, s bármily fontos és terjedelmes jogkörrel ruháztattak fel, a rómaiak sohasem feledték, s legkevesebb a legmagasabb állásúakkal szemben, hogy hivatásuk nem parancsolni, hanem szakértő tanácsot adni, az istenek válaszát nem közvetlenül kikérni, hanem az adott választ a kérdezőnek megmagyarázni. Ennek folytán a legelőkelőbb pap

A *fetiales*.

is nem csak rangban áll a király után, hanem kérdezetlenül még tanácsot sem adhat neki. A királytól függ meghatározni, akarja-e és mikor, a madarak röptét megfigyelni; a madárnéző csak jelen van, s ha szükség, tolmácsolja számára az ég hírnökeinek beszédét. Épen így a fetiális és a pontifex az állami és az országos jogba csak úgy avatkozhatnak, ha a hozzájárulók erre felkérlik, s a rómaiak, minden ájtatosságuk daczára, kérlelhetetlen szigorral ragaszkodtak azon elvhez, hogy a papnak az államban minden hatalom nélkül kell maradnia, és hogy a pap kizárva minden parancsolásból, mint minden más polgár, még a legcsekélyebb hivatalnoknak is engedelmeskedni tartozik.

Az istentisztelet jelleme.

A latin istentisztelet lényegében azon örömmön alapszik, melyet az ember a földi dolgokban talál, és csak alárendelt mértékben a vad természeti erőktől való félelmen; miért is túlnyomólag az öröm nyilatkozásaiban áll, dalban és énekben, játékokban és tánczban s mindenek felett lakomákban. Mint minden földművelő, rendszerint növényekből táplálkozó népnél, úgy Itáliában is a marha levágása házi ünnep és istentisztelet volt egyszersmind; a sertés csupán azért az isteneknek legkedvesebb áldozat, mert a népnek közönséges ünnepi pecsenyéje. De a magába zárkozó római szellem ellene van minden tékozlásnak s az öröm minden túlesapongásának. A legrégebb latin istentiszteletnek egyik legszembeötlőbb jellemző vonása az istenek iránti takarékoság; s azon erkölcsi fegyelem, mely alatt a nemzet önmagát tartja, a képzelet szabad szárnyalását is vas szigorral elnyomja. Ennek folytán az ily mértéktelenségtől elválhatatlan kinövések a latinoknál ismeretlen dolog maradtak. Azon mélyen erkölcsi vonása az emberi kedélynek: a földi bűnt és büntetést az isten-világhoz viszonyítani, s amazt az istenség elleni

bűnnek, ezt a bűn büntetésének tekinteni, a latin valásnak legbensőbb lényegében is megvan. — A halálra ítélt gonosztevőnek kivégeztetése ép úgy az istenségnek felajánlott engesztelő áldozat, mint az ellenségnek igazságos háborúban való megölése; a föld gyümölcsének éjjeli tolvaja Ceres számára a bitón bűnhődik, mint az anyaföld s a jó szellemek gonosz ellensége a harcmezőn. — A helyettesítés mély és borzasztó gondolata is feltalálható benne: ha az istenek a községre megharagszanak, a nélkül hogy haragjuk egy meghatározott bűnösre volna hárítható, megengesztelhetők az által, ha valaki önkényt áldozatúl adja magát nekik (*devovere se*); a mint hogy a mérges földszakadás is becsukódik, s a félig vesztett ütközet diadalra fordul, ha egy vitéz polgár engesztelő áldozatúl a mélység torkába vagy az ellenség fegyverei közé veti magát. Hasonló felfogáson alapúl a szent tavasz, melyben mindaz, a mit a meghatározott időköz baromban és emberben a világra hoz, az isteneknek feláldoztatik. — Ha ezt emberáldozatnak akarjuk nevezni, akkor az emberáldozat kétség kívül a latin hit lényegéhez tartozik; de hozzá kell tennünk, hogy a mennyire csak tekintetünk a távol múltba behatolni képes, ezen áldozás, a mennyiben életet s vért követel, csak a bűnösre, kire bűnössége a polgári törvényszék által rábizonyíttatott, s az oly ártatlanra szorítkozik, ki önkényt választja magának a halált. Másnemű emberáldozatok, melyek az áldozati cselekmény alapgondolatával ellenkeznek s legalább az indogermán törzseknél, a hol előfordúlnak, mindenütt későbbi elvadulás és elfajulás gyümölcsei, a rómaiaknál soha meg nem honosultak; s alig történt egyszer, hogy a babona és kétségbeesés a legnagyobb szükség idején, itt is rendkívüli módon, a kegyetlenkedésben keresett menekvést. A kisértetekben

való hitnek, varázslástól való félelemnek s mysteriumoknak aránylag igen kevés nyomaira akadunk a rómaiaknál. A jóslat és profétaság Itáliában sohasem vergődött oly jelentőségre, mint Görögországban, és sohasem volt képes a magán és nyilvános életen komolyan uralkodni. De viszont a latin vallás hihetetlen józanságba és szárazságba sülyedett, s kicsinyes és szellemtelen szertartási istentiszteletté fajult. — Az itáliaiak istene, mint már mondtuk, első sorban segédeszköz igen konkrét földi célok elérésére; a mint hogy általában az itáliainak a felfoghatóra és valóra törekvő iránya adja meg vallási nézeteinek is azon fordulatot, mely nem kevesebb élesen nyilatkozik a szentek azon cultusában is, melyet a mai olaszoknál találunk. Az istenek egészen úgy állnak szemben az emberrel, mint a hitelező adósával; mindeniköknek jól szerzett joga van bizonyos téteményekre és szolgáltatásokra; s miután az istenek száma akkora volt, mekkora a földi lét momentumainak száma, s bármely istennek elhanyagolása vagy helytelen tisztelete a megfelelő momentumban megboszlulta magát, fáradságos és aggasztó feladat volt az emberre nézve vallási kötelezettségeinek már csak öntudatára is jutnia, s ennek folytán az isteni jogot ismerő és ezt kimutató papoknak, a pontifexeknek, rengeteg befolyásra kellett vergődniök. Mert a becsületes és igaz ember a szent rituále szabályait ugyanazon kereskedői pontossággal teljesíti, melylyel földi kötelezettségeinek tesz eleget, s még ennél többre is kész, ha az isten is többet tett érte. Speculációba is lehet bocsátkozni az istennel: a fogadalom úgy nevére, mint lényegére nézve formaszerinti szerződés az isten s az ember közt, melyben ez amannak bizonyos szolgálatért bizonyos viszonszolgálatra kötelezi magát, s azon római jogelv, hogy helyettesítés útján szer-

zódést kötni nem szabad, nem utolsó oka annak, hogy Látiumban minden papi közbenjárás az emberek vallási kívánságaiból s bajaiból kizárva maradt. — Sőt valamint a római kereskedő, conventionális becsületességének minden kára nélkül, jogosítva van a szerződést csak betű szerinti értelmében teljesíteni, azon módon az istennel való közlekedésben is, mint a római theologusok tanítják, a dolog helyett annak képmása adatott és fogadtatott el. Az égboltozat urának hagyma- és mákfejeket áldoztak, hogy emberfejek helyett ezekre bocsássa villámaid; — Tiberis atya számára, az általa évenként megkivánt áldozatok váltságául, harmincz kákából font bábút dobtak a habokba *). Az isteni kegyelem és engesztelékenység eszméi e vallásban meg nem különböztethető módon összevegyülnek azon jámbor ravaszsággal, mely megkísérti a veszedelmes urat látszólagos kielégítés által rászedni és elcsitítani. A római isteni félelem ily módon jókora hatalommal nehezedik a tömeg kedélyére, de korántsem egy azon aggódással a mindent igazgató természet vagy a mindenható istenség iránt, mely a pantheista és monotheista felfogásoknak alapját képezi, hanem igen földi természetű s lényegében alig különbözik azon félelemtől, melylyel a római adós igazságos, de igen pontos és hatalmas hitelezőjéhez közeledik. — Világos, hogy ily vallás alkalmasabb volt a művészi és speculatív felfogásnak elnyomására, mintsem annak megérlelésére. Midőn a görög az őskor naiv gondolatait emberi húsba és vérbe öltöztette, ez isteneszmék nem csak a képző és költő művészetnek váltak elemeivé, hanem megnyerték azon egyete-

*) Ebben csak a meggondolatlanság láthatta a régi emberáldozatok maradványait.

mességet és ruganyosságot is, mely az emberi természet legmélyebb sajátsága s épen ennek folytán magva minden világvallásnak. Ez által mélyedhetett az egyszerű természeti észlelet kosmogonikus, az egyszerű erkölcsi fogalom egyetemes humanisticus felfogássá; s a görög vallás sokáig képes volt a nemzet physikai és metaphysikai képzetait s egész ideális fejlődését magába felölelni s növekvő tartalmával együtt terjedelemben és mélységben növekedni, mielőtt a phantasia és a speculáció szétrobbantották volna azon burkot, melyben felvirágzott. Látiumban azonban az istenségi fogalmak megtestesülése oly teljesen átlátszó maradt, hogy sem a művész, sem a költő nem tudott rajta felnevekedni, s a latin vallás a művészettel mindig idegenen, sőt ellenségesen állt szemben. Miután az isten nem volt, és nem volt szabad, hogy egyéb legyen, mint egy földi jelenségnek szellemítése, ugyanezen földi párjában találta meg helyét (*templum*) és képmását; emberkéz készítette falak és bálványok a szellemi képzeteket s fogalmakat csak zavarni s elhomályosítani látszottak. Ez okból az eredeti római istentiszteletnek nem voltak istenképei és istenházai, s habár, alkalmasint görög mintára, az isten Látiumban már régi időben képmásában tiszteltetett s számára házikó (*ædicula*) építettet, e képes ábrázolás mégis Numa törvényeivel ellenkezőnek s egyáltalán tisztátalannak és idegenszerűnek tartatott. — A római vallás, talán a kétfejű Jánusnak kivételével, nem bír istenképet felmutatni, mely sajátja volna, s még Varro is gúnyolta a bábok és képecskék után áhítózó tömeget. Az alakító erő teljes hiánya a római vallásban egyszersmind végső oka annak, hogy a római költészet s még inkább a római speculáció, teljesen semmis volt és maradt. — De ugyane különbség a gyakorlati téren is nyilatkozik. A gyakorlati

haszon, melyet a római község vallásából vont, egy, a jogrendszer mellett a papok, nevezetesen a pontifexek által kifejlesztett s formulázott erkölcsi törvényben állt, mely részint ezen, az államnak a polgár felett gyakorolt gyámkodásától még oly távol álló korban a rendőri szabályok helyét pótolta, részint az államtörvényre nézve nem, vagy csak tökéletlenül elérhető erkölcsi kötelezettségeket az istenek bírói széke elé vonta s isteni büntetésekkel tette nyomatékosabbakká. Az első osztályba tartozik az ünnepnap megszentelésének vallásos megparancsolásán s a szakértő föld- és szőlőművelés elrendelésén kívül, melylyel alább meg fogunk ismerkedni, például az egészségrendőri tekintetekkel is összefüggésben álló tűzhely- vagy láres-cultus, és mindenek felett a hulláknak Rómában már szerfelett korán, korábban mint a görögöknél, érvényre jutott megégetése, mely az életnek és halálnak oly észszerű felfogását bizonyítja, minőt az őskor, sőt még a mi jelenünk sem ismer. Nem szabad kevésre becsülnünk azon körülményt, hogy a latin országos vallás ezen és más hasonló újításokat képes volt keresztül vinni. De még fontosabb volt erkölcsnemesítő hatása. Már azt is ide sorolhatjuk, hogy minden ítélet, legalább ha halálra szólt, a megsértett istenség átkának tekintetett. Ezen átok azonban nem csak mellette járt a község ítéletének, hanem azt ki is egészítette. Ha a férfi nejét, az apa nős fiát eladta; ha a gyermek vagy meny apját vagy ipját megverte; ha a védatya a vendéggel vagy a szegődött emberrel szemben hitét megszegte, a polgári jognak nem volt büntetése e gyalázatra, de az isteni átok ettől fogva el nem maradt a bűnös fejről. Nem, mintha az ily módon elátkozott (*sacer*) földönfutónak lett volna nyilvánítva; ily minden polgári renddel ellenkező kiátkozás csak kivételképen fordult

elő Rómában a rendek viszáljai korában, mint a vallási átok súlyosbítása. Az ily isteni átok végrehajtására nem a polgári törvényhatóság, még kevesbbé az egyes polgár vagy épen a teljesen hatalomnélküli pap volt illetékes; a kiátkozott nem az embereknek vettetett oda zsákmányúl, hanem az isteneknek. Ezen jámbor néphitnek azonban, melyen e kiátkozás alapszik, régibb korban kétség kívül könnyelmű és gonosz természetek felett is volt hatalma; s a vallás erkölcsi hatalmának itt annái mélyebben és tisztábban kellett hatnia, mert a világi karnak segélyül hívása által nem szennyezte be magát. — Magasabb czéloknak azonban, mint a polgári rend és erkölcsiség ilyenmő előmozdítása, a vallás Látiumban nem is szolgált. E tekintetben Hellas kimondhatatlanul felette áll Látiumnak, mert nem csak egész szellemi fejlődését, hanem nemzeti egyesülését is, a mennyiben egyáltalán elérte, vallásának köszöni; mindaz, a mi a hellen életben nagy, és mindaz, mi benne nemzeti közvagyon volt, az isteni jóslatok és ünnepek, Delphi és Olympia, a hit leányai, a Múzsák körül forog. És mégis épen ez képezi kiindulási pontját Látium előnyeinek Hellas felett. A latin vallás, lenyomva, a mint van, a közönséges felfogás mértékére, mindenkire nézve teljesen megérthető s kivétel nélkül hozzáférhető; s ezért a római község megőrizte polgári egyenlőségét, míg Hellasnak, melynek vallása a legjobbak gondolkozásának magas polczán állott, a legrégebb idő óta, a szellemi arisztokratia minden áldását és átkát el kellett viselnie. A latin vallás is, mint minden más, a végtelen vallási elmélyedésből keletkezett; csak a felületes szemlélő, ki a folyó mélységében azért csalódik, mert vize tiszta, tarthatja átlátszó szellemvilágát laposnak. E benső hit az idők folyamában természetesen szükségkép elenyészik, mint a reggeli har-

mat a felkelő nap sugarai alatt, s a latin vallás is később ily módon elfonnyadt, de tovább más népeknél s mindenek felett tovább a görögöknél, őrizték meg a latinok naiv hívőségeket. Valamint a színek nem csak hatásai a világosságnak, hanem azt el is homályosítják, azonképen a tudomány és művészet nem csak teremtményei, hanem megrontói is a vallásnak; s bármennyire uralkodjék e fejlődésben, mely egyúttal megsemmisülés, a szükségesség, ugyanezen természeti törvény mégis a naiv korszaknak is juttat bizonyos sikereket, melyeket később hiába igyekszünk elérni. Épen a hellenek hatalmas szellemi fejlődése, mely azon mindig tökéletlen vallási és irodalmi egységet létrehozta, tette rájuk nézve a valódi politikai egyesülés elérését lehetetlenné; elvesztették általa azon egyszerűséget, irányozhatóságot, odaadást és feláldozási képességet, mely minden állami egyesülésnek előfeltétele. Azért ideje volna már egyszer felhagyni a történet azon gyermekes felfogásával, mely a görögöket csak a rómaiak, vagy a rómaiakat csak a görögök rovására véli dicsőíthetni, és valamint a tölgynek a rózsa mellett is megadjuk a magáét, azon módon nem kell sem dicsérni, sem gyaláznunk azon két nagyszerű organismust, melyet az ókor létrehozott, hanem átlátni, hogy előnyeik hiányaik által kölcsönösen feltételezvék. A két nemzet közti különbségnek legmélyebb és utolsó oka kétség kívül abban rejlik, hogy alakulása korában Látium nem érintkezett a kelettel, Hellas pedig igen. Nem volt a földön néptörzs, mely egymagában elég nagy lett volna arra, hogy akár a hellen, akár később a keresztyén kultúra csodáját létrehozza; ezen ezüstpilléket ott termette meg a história, hol az aramæi vallási eszmék az indogermán talajban megfogamzotnak. De míg épen ezért Hellas prototypja a tisztán emberi

fejlődésnek, Látium nem kevesebbé örök időkre prototypja a nemzetinek; s nekünk utódoknak, tisztünk mindkettőt tisztelni és mindkettőtől tanulni.

Idegen cul-
tusok.

Ilyen volt és így hatott a római vallás a maga tiszta és gátolatlan, teljesen népies fejlődésében. Nem üt csorbát nemzeti jellemén, hogy az istentisztelet módja és lényege a legrégebb idő óta a külföldtől vétetett át, valamint egyes idegeneknek felruházása a polgárjoggal a római államot el nem nemzetietlenítette. Hogy a latinokkal kezdet óta úgy cserélték el az isteneket, mint az árucikkeket, az könnyen felfogható; figyelemre méltóbb azonban a nem törzsrokon istenek és istentiszteletek átköltöztetése. A Titusok sabíni külön cultusáról már volt szó. Kétségtesebb, ha vajon kölcsönöztek-e Etrúriából is isteneszméket; mert a lás-ok, a génusok régebb neve (innen: *lascivus*) és Minerva, az emlékezet (*mens, menervare*) istennője, melyeket rendszeren etrusk eredetűeknek szoktak állítani, nyelvi szempontból inkább Látiumban látszanak ott-honosaknak. Bizonyos minden esetre, s jól is megegyez mindazzal, a mit különben a római közlekedésről tudunk, hogy minden más külföldi cultusnál korábban és nagyobb mértékben a görög részesült figyelemben Látiumban. A legrégebb alkalmat erre a görög oráculumok adták. A római istenek egész beszéde pusztá igenből és nemből, s legfeljebb abból állott, hogy akaratukat az, úgy látszik, itáliai eredetű sorsvetés által nyilvánították *); míg a bőbeszédűbb görög istenek ősrégi idők óta, habár úgy látszik csak a keletről vett példa hatása folytán, valódi jósmon-

*) *Sors*, innen: *serere*, sorozni. Valószínűleg zsinorra fűzött fatáblácskák voltak, melyek dobátva különféle alakokat formáltak, a mi a rovóbetűkre emlékeztet.

dásokkal szolgáltak tisztelőiknek. A rómaiak csakhamar törekedtek ily tanácsokat készletben bírhatni, s azért Apolló jósló papnője, a kymaei Sibylla lapjainak másolatai nagyrabecsült ajándékait képezték a campániai görög vendégeknek. A varázskönyv olvasására és magyarázatára már régi időben egy külön, rangban csak az augurok és pontifexek mögött álló collégium szerveztetett két szakértőből (*duoviri sacris faciundis*), s számára egyszersmind köz költségen két görögül tudó rabszolga szereztetett; a jóslat-örzőkhöz akkor fordultak kétséges esetekben, midőn valamely veszély elhárítása végett valami, istennek tetsző, cselekedetre volt szükség, s még sem tudták, hogy ezt mikép és mely isten számára kell végbe vinni. De már igen jókor magához a delphii Apollóhoz is fordultak tanácsra szorúlt rómaiak; az ezen közlekedésről szóló mondákon kívül bizonyítja ezt még részint a delphii jósszékkal szorosán összefüggő thesaurus szónak minden előttünk ismeretes itáliai nyelvbe való felvétele, részint Apollo nevének legrégebb római alakja: *Aperta*, a megnyitó, a dóri Apollonnak etymologisáló elferdítése, melynek régiségét épen barbársága bizonyítja. A görög Herakles is csakhamar mint Herclus, Hercoles, Hercules, meghonosodott Itáliában, s itt sajtáságos módon, úgy látszik, legközelebb a koczkáztatott nyereség és rendkívüli vagyonszaporodás istenének tartatott; a miért is szokássá vált, hogy a hadvezér a szerzett zsákmánynak, a kereskedő a nyert haszonnak tizedét a marhavásáron, a fő oltáron (*ara maxima*) neki áldozatként bemutassa. Ennek folytán általában a kereskedelmi szerződések istenévé lett, melyek a legrégebb korban gyakran ezen oltáron köttettek és esküvel pecsételtettek meg, s ez okból a szótartás régi latin istennek (*deus fidius*) felelt meg. Hercules tisztelete gyorsan a

legelterjedettebbek egyikévé lett, annyira, hogy egy régi író szavaival élve, Itália minden zugában tiszteltetett, s a városok útczái úgy, mint az országútak el valának lepve oltáiraival. Továbbá Kastor és Polydeukes, vagy római nevén Pollux, a hajósok istenei, a kereskedelem istene Hermes, a római Mercurius, s a gyógyászat istene Asklápios vagy Aesculápius is jókor ismertekké lettek a rómaiak előtt, habár nyilvános tiszteletök csak később kezdődött. A „jó istennő“ (*bona dea*) ünnepének neve *damium*, mely a görög *δάμιον*- vagy *δήμιον*-nak felel meg, valószínűleg szintén e korszakba vezethető vissza. Régi kölcsönzésen kell annak is alapúlnia, hogy a rómaiak régi *Liber pater*-je később „szabadító atyának“ tekintetett, s a görögök boristenével, a „feloldó“-val (*Lyaeos*) összeolvadt, és hogy a mélység római istene a „gazdagság-adónak“ nevezetett (Pluton — *Dis Pater*), ennek neje Persephone pedig úgy a hasonhangzás, mint a fogalom átvitele útján a római Proserpinává lett, azaz: a kicsirázóvá. Még a római-latin szövetség istennője, az aventíni Diána is, úgy látszik, a kis-ázsiai ióniaiak szövetségi istennőjének, az ephesusi Artemisnek mintájára készült; legalább faragott képe a római templomban az ephesusi typos másolata volt. Csak ez úton, a korán keleti képzetektől áthatott Apollo-, Dionysios-, Pluto-, Herakles- és Artemis-mythosok által gyakorolt az aramæi vallás e korszakban némi távoli és közvetett hatást Itáliára. Szembeötlő ezekben, hogy a görög vallás benyomulása mindenek felett a kereskedelmi összeköttetésekben alapszik, s hogy e görög isteneket először kereskedők és hajósok hozták Itáliába. — Egyébiránt ezen egyes külföldi kölcsönzések csak másodrangú jelentőséggel bírnak, az őskor természeti symbolismusának romjai azonban, minő például a Cacus marháinak

mondája lehet, szinte végkép elenyésztek; egészben véve a római vallás organicus műve azon népnek, melynél találjuk.

A sabelli és umbriai istentisztelet, azon kevésből itélve, a mit róla tudunk, a latinéhoz egészen hasonló képzeteken alapszik, helyileg különböző színezettel és alakúlással. — Hogy eltért a latintól, azt legvilágosabban az mutatja, hogy Rómában külön testület alakítottatott a sabin szokások fentartására; de épen ez tanulságos példáját adja annak is, a miben ez eltérés állt. A madarak megfigyelése mindkét törzsnél rendes módja volt az istenek megkérdezésének; de a Titiusok más madarakat néztek, mint a ramniak augurjai. Mindenütt, a hol hasonlítani valót találunk, hasonló viszonyokra akadunk; az isteneknek, mint földi dolgok abstractióinak felfogása, és személyiség nélküli természetök közös mindkét törzsszel, a kifejezések és a rituále különbözők. Könnyen átlátható, hogy az akkori istentisztelet ez eltéréseket fontosaknak találta; mi a jellemző különbséget, ha volt ilyen közöttük, már nem vagyunk képesek megállapítani.

Sabelli
vallás.

Más szellem szól azonban hozzánk azon romokból, melyek az etruskok szent ügyeiből maradtak reánk. Sötét és mégis unalmas mystika, a számok játéka s jegyek magyarázata, s a tiszta örültség azon ünnepélyes trónra emelése uralkodik bennök, mely minden korban meglesi közönységét. Az etrusk istentiszteletet ugyan korántsem ismerjük oly teljességében s tisztaságában, mint a latint; de bár lehet, hogy sokat csak a későbbi kutatgatás vitt belé, s bár lehet, hogy belőle épen a latin istentisztelettől leginkább eltérő zord és phantastikus tételek maradtak ránk leginkább, mi mindkettő csakugyan alig vonható kétségbe, mégis elég maradt fenn belőle arra nézve, hogy ez isten-

Etrusk
vallás.

tisztelet mysticismusát és barbarismusát az etrusk népnek legbenső lényén alapúlónak felismerhessük. — Az igen hiányosan ismert etrusk istenfogalomnak valamely benső ellentétét a latinnal nem bírjuk jelezni; de az etrusk istenek közt határozottan előtérbe lépnek a gonoszok és kárörvendők, a mint hogy istentiszteletök is kegyetlen, s nevezetesen a foglyok feláldozását is magában foglalja, — így mérsárolták le Cærében a fogoly phokæieket, Tarquiniiben az elfogott rómaiakat. — Az elköltözött „jó szellemek“ csöndes, a mélység birodalmában békésen uralkodó világa helyett, mint ezt a latinok képzelték, az etruskoknál valódi poklot találunk, melybe a szegény lelkeket ütések és kigyók általi kínok szenvedésére a halottvezető szállítja el: egy vad, félig állati aggastyán-alak szárnyakkal s egy nagy kalapácsal kezében; mely alakot később a római küzdőjátékokban azon ember costumeirozására használták fel, ki a leöltek hulláit a küzdtérről elszállította. Ezen árnyékvilági állapottal a gyötrellem oly szilárd kapcsolatban áll, hogy még megváltás is van belőle, mely bizonyos titokszerű áldozatok után a szegény lelket áthelyezi a felső istenekhez. Figyelemre méltó, hogy az etruskok, alviláguk benépesítésére a görögöktől már régen kölcsön vették legsetétebb képzeleteiket, a mint hogy az acheroni tan és Charun nagy szerepet játszottak az etrusk bölcsességben. — De mindezeknél inkább a jelek és csodák magyarázata foglalkoztatja az etruskot. A rómaiak a természetben ugyan szintén az istenek szavát vélték hallani; de madárnézőjök csak az egyszerű jeleket értette s csak általában tudta belőlök kiolvasni, vajon valamely cselekmény szerencsét vagy csapást fog-e hozni. A természet rendes folyamának megzavarodásai vészhozóknak tartattak, s megakadályozták a szándékolt tettet; a mint például a

népgyűlés, ha villámlott és mennydörgött, szétment; s ez aberrációkat, a hol lehetett, megkísértették eltávolítani, a mint például a szörnyszülött gyorsan megöletett. A Tiberisen túl azonban ennyivel be nem érték. A mélyelmű etrusk a villámokból s az áldozati barmok beleiből a hívó embernek a legrészletesebben kiolvasta jövőjét, s minél különösebb volt az istenek beszéde, minél feltűnőbbek a jelek és csodák, annál nagyobb biztossággal tudta megmondani, mit jelentenek, s mikép lehetne a fenyegető veszélyt netán elhárítani. Így keletkeztek a villámtan, a haruspicin, a csodamagyarázat, mindnyájan — s első sorban a villámtudomány — a képtelenségek mezején kéjelgő észnek minden szórszálhasogatásával felszerelten. — Egy Tages nevű gyermek alakú őszhajú törpe, kit egy földműves Tarquinii mellett szántott ki a földből, — azt hínők, mintha e gyermekes és egyszersmind elaggott észjárás benne önmagát akarta volna kigúnyolni, — e Tages fedezte fel azt először az etruskoknak, aztán rögtön meghalt. Tanítványai és utódai tanították, hogy mely istenek szoktak villámokkal hajigálni, mikép lehet az ég tájékaról s a villám színéről mindenik istenét felismerni; vajon a villám tartós állapotot jelent-e, vagy csak egyes eseményt, és ha ilyet, vajon az változhatatlanul megvan-e előre állapítva, vagy pedig művészet segítségével bizonyos határig elhalasztható; mikép kell a beütött villámot eltemetni vagy a fenyegetőt leütésre kényszeríteni, s más efféle furcsa mesterségeket, melyeken a sportulákra irányzott élénk vágy alkalmilag ki is üti magát. Mily mély ellentétben állt e szemfényvesztés a római jellemmel, mutatja azon körülmény, hogy még midőn Rómában utóbb hasznát vették is, sem kísértetett meg soha meghonosítása; e korszakban a rómaiak még valószínűleg beérték a belföldi

és a görög oráculumokkal. Az etrusk vallás annyiban fölötte áll a rómainak, hogy benne a vallási formákba burkolt speculációnak, mely a rómaiban teljesen hiányzik, legalább kezdetei kifejlődtek. Az etrusk istenek világa felett az elfátyolozott istenek uralkodnak, kiktől még az etrusk Jupiter is tanácsot kér; de azon világ véges, és a mint keletkezett, úgy ismét el fog enyészni egy bizonyos időtartam lefolyása után, melynek korszakai a századok. Azon szellemi tartalom felett, melylyel az etrusk kosmogónia és philosophia egykor bírhattak, bajos ma ítéletet mondani; de úgy látszik, hogy egy bizonyos szellemtelen fatalismus és lapos számjáték ezeknek is eredeti sajátjok volt.

XIII. FEJEZET.

Földművelés, ipar és forgalom.

A földművelés és forgalom annyira benső összefüggésben állnak az államok alkotmányával és külső történetével, hogy már azoknak leírásában is gyakori tekintettel kellett rájuk lennünk. E helyt, kiindulva azon egyes elmékedésekből, meg akarom kísérteni az itáliai, nevezetesen a római gazdasági rendszert egybefoglalva és kiegészítőleg vázolni.

Megjegyeztük már, hogy a legelőgazdaságról a föld-^{Földművelés.} művelésre való átmenetel az itáliaiaknak a félszigetbe történt bevándorlásuk korán túl esik. A föld megművelése alapszlopa maradt minden itáliai községnek, a sabellieknek és etruskoknak nem kevesebbé, mint a latinoknak; tulajdonképi pásztortörzsek Itáliában a történelmi korban nem léteztek, bár a törzsek mindenütt, a helyiségek természete szerint, hol kisebb, hol nagyobb mértékben, a földművelés mellett természetesen a legelőgazdaságot is űzték. Mily mélyen érezték az itáliaiak, hogy minden közállomány a földművelésen alapszik, mutatja azon szép szokás, melynél fogva új városok építését azon kezdték, hogy az építendő falgyűrű helyét egy szántott barázdával jelölték ki. Hogy nevezetesen Rómában, melynek agráriai

viszonyairól egyedül szólhatunk némi bizonyossággal, nem csak az állam súlypontja feküdt eredetileg a parasztságban, hanem hogy Róma arra törekedett, hogy a letelepültek összeségét, mint a község magvát, állandóan lekösse, ezt legvilágosabban a serviusi reform bizonyítja. Miután idők folytán a római földbirtok nagy része nempolgárok kezeibe jutott, s ennél fogva a polgárság jogai és kötelességei nem alapultak többé az állandó ottlakáson, a reformált alkotmány e hátrányos viszonyt s a belőle támadható veszélyeket nem csak egyszerre, hanem az egész jövőre nézve az által szüntette meg, hogy a község tagjait, tekintet nélkül politikai állásukra, egyszer mindenkorra „állandó lakosokra“ és „gyermeknemzőkre“ osztotta, s amazok vállaira rakta a közterheket, melyeket a fejlődés természetes folyamában a közönséges jogoknak kellett követniök. A rómaiaknak egész harci és hódítási politikájuk úgy, mint alkotmányuk, szintén az állandó lakásra volt alapítva; a mint az államban csak az állandóan letelepült ember ért valamit, úgy a háborúnak czélja volt az állandóan letelepedett községi tagok számát szaporítani. A legyőzött község vagy arra kényszerítettett, hogy teljesen olvadjon bele a római parasztságba, vagy, ha ily végletekig nem jutott a dolog, nem hadi sarcz vagy állandó adó rovatott reá, hanem határa egy részének, rendszerint harmadának, átengedése, melyen aztán rendesen római parasztházak keletkeztek. Sok nép győzött és hódított, úgy mint a rómaiak; de nem volt egy sem, mely a kiküzdött földet arca verejtékével annyira sajátjává tette volna, mint a római, és azt, a mit kopjával elfoglalt, másodszor is meghódította volna az ekével. A mit a háboru hoz, azt háboru ismét elviheti, de nem teheti többé semmivé a szántóvető foglalását; s ha a rómaiak, daczára annak,

hogy sok ütközetet elvesztettek, a békekötés alkalmával alig áldoztak fel valaha római területet, ezt parasztjaiknak szántóföldjük és birtokukhoz való szívós ragaszkodásának köszönhetik. A férfinak úgy, mint az államnak ereje a föld feletti uralomban áll; Róma nagyságának alapját polgárainak legkiterjedtebb és legközvetlenebb uralkodása a talaj felett, és ezen ily módon szilárdan megalapított parasztság erős egysége képezi.

Hogy a legrégebb időben a föld közösen, valószínűleg egyes nemzetségi szövetkezésenként műveltetett, s csak terményei osztattak fel a nemzetséghez tartozó egyes házak között, már fentebb említettett; a mint hogy a földközösség s nemzetségi községek benső összefüggésben állnak egymással, s a társbirtokosok együtt lakása és együtt gazdálkodása Rómában még később is igen gyakran előfordult *). Még maga a római jogi hagyomány is jelenti, hogy a vagyon kezdetben marhákból s talajhasználatból állt, s a terület csak később osztatott fel külön tulajdonúl a polgárok közt **). Világosabb bizonyítéka ennek a vagyon legrégebb megjelölése, mint a „marha-állomány“ vagy „rabszolga- és marha-állomány“ (*pecunia, familia pecuniaque*),

A föld
közössége.

*) A társak megosztott tulajdonának összeköttetése a szövetkezés általi közös műveléssel, melyet a német földközösségben találunk, Itáliában aligha létezett. Ha itt minden társ egy külön darab föld tulajdonosának tekintetett volna a közös határ mindegyik, gazdaságilag elkülönített részében, mint a németeknél, akkor a későbbi külön gazdaság kétség kívül feldarabolt telkekből indult volna ki. De ennek épen ellenkezője történt Rómában; a római telkek (*fundus Cornelianus*) egyéni nevei világosan mutatják, hogy a római földbirtok eredetileg egy tagból állt.

***) Cicero (*de rep.* 2, 9, 14; v. ö. Plutarch q. Rom. 15) írja: *Tum* (Romulus korában) *erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo pecuniosi et locupletes vocabantur.* — (*Numa*) *primum*

és a ház gyermekei s a rabszolgák külön vagyonának elnevezése „birkácska“ (*peculium*); végre a tulajdon-szerzésnek legrégebb alakja a kézzel megfogás (*mancipatio*) által, a mi csak ingó tárgyakra illik, és mindenek felett a „saját földnek“ (*heredium*, innen: *herus*, úr) legrégebb mértéke: 2 jugerum, vagyis porosz hold, mely csak kerti föld lehetett, nem szántóföld*). Mikor és mikép ment végbe

agros, quos bello Romulus ceperat, divisit viritim civibus. Hasonlóképp Dionys a tartományt Romulussal 30 curiális kerületre osztatja. Nómával lerakatja a határköveket s behozatja a Termináliák ünnepet (1, 7. 2, 74; innen Plutarch *Numa* 16).

*) Miután ez állítás még mindig ellenmondásokba ütközik, hadd beszéljenek a számok. A későbbi köztársaságnak s a császárságnak római mezei gazdáai átlag egy jugerumra 5 római véka vetőmagot s ötannyi termést számítanak; egy *heredium* termése tehát, még ha nem tekintve a ház és udvar helyét, az egészet szántóföldnek tekintjük is, és az ugarlás éveit figyelembe nem vesszük, ötven, vagy a vetőmag levonása után, 40 vékát tesz. Egy felnőtt s nehéz munkát végző rabszolgára Cato (c. 56) egy évre 51 véka búzát számít. Ezután kiki megítélheti a kérdést, vajon egy római család megélhetett-e egy *heredium*ből vagy nem. Ez eredményt sem az által nem lehet megdönteni, ha a mellékes haszonra utalunk, melyet a szántóföld, sőt a községi legelő is fűgében, főzelékben, tejben és húsban (főképp a régi és intenzív disznó-tenyésztés által) és más effélékben hajt, mert a római legelőgazdaság a legrégebb időben ugyan épen nem volt jelentéktelen, de mégis alárendelt jelentőségű s a nép fő táplálékát, köztudomás szerint, a gabna képezte; sem az által, hogy a régebbi kultúra nagyobb belterjúségét vitatjuk. Ha felvesszük is, hogy a föld átlag nem öt, hanem tíz magot termett, s a szántóföld tarlózását és a fűgeszüretet is hozzá foglaljuk: ez úton igen tekintélyes növelését idézhetjük elő különösen a nyers jövedelemnek, — s kétséget nem szenved, hogy e korszak parasztjai szántóföldeiken nagyobb termést tudtak felmutatni, mint a későbbi köztársaság és a császárság ültetvényesei —; de itt is mértéket kell tartanunk, miután átlagos tételekről és egy sem észszerűen, sem

a szántóföld felosztása, ma már nem határozhatjuk meg. Történetileg csak annyi bizonyos, hogy a legrégebb alkotmány nem előfeltételezi az állandó letelepülést, hanem mint ennek surrogátumát a nemzetségi szövetségi tagságot, ellenben a serviusi már a felosztott szántóföldön alap-

nagy tőkével nem űzött paraszt gazdaságról van szó, és azon ropant hiány, mely a fentebbi tételek szerint a heredium termése és egy háztartás szükségletei közt fenmarad, a művelés pusztá emelése által semmi esetre sem fedezhető. Az ellenkezőnek megkísértett bizonyítása téved, ha arra támaszkodik, hogy a későbbi kor rabszolgája inkább élt kizárólag gabonából, mint a legrégebbi kor parasztja, s hogy a régi korra nézve a mag ötös termésének felvétele nagyon alacsony; mindkettő igaz, de mindkettőnek határai is vannak. Ez állítást majd csak akkor lehet bebizonyítottnak tekinteni, ha lehet oly racionális mezőgazdasági számvetést csinálni, mely szerint egy túlnyomóan vegetabiliákból élő népnél egy két holdnyi telek termése egy család fenntartására átlag elegendőnek bizonyul be. — Állítják ugyan azt is, hogy még a történelmi korban is fordúlnak elő gyarmat-alapítások két holdnyi földrészletekkel; de az egyetlen ilyenmő példát (*Liv.* 4, 47), Labici gyarmatét 336-ból oly tudósok, kik ellen egyáltalán érdemes lehet okokat hozni fel, kétség kívül nem fogják a történelmi részletekre nézve megbízható hagyományok közé sorolni, mely példa különben is, még más igen komoly kételyeknek is alá van vetve (2. könyv, 5. fejj. jegyz.). Az mindenesetre áll, hogy a szántóföldek nem telepítési módon történt kiosztása alkalmával az összes polgárság közt (*adsignatio viritana*) némely esetben csak kevés hold jutott egy emberre (így pl. *Liv.* 8, 11, 21); de ilyenkor nem az volt a szándék, hogy a részleteken új paraszt háztartás keletkezzék, hanem rendszerint az, hogy a már létezők a hódított területből új parcellákkal nagyobbíttassanak meg (v. ö. C. I. L. I. 88. l.). Minden esetre bármely számítás többet fog érni oly feltevésnél, mely körülbelül egy vonalon áll az evangélium öt kenyérével és két halával. A római parasztok sokkal kevesebbé voltak szerények, mint történetíróik; szerintök, mint már említettett, még 7 holdnyi, vagyis 140 római vékát termő földből sem lehetett megélni.

Gabnater-
melés.

szik. Ugyanez alkotmányból kiviláglik, hogy a földbirtok nagy tömege középrendű paraszttelkekből állt, melyek egy családnak munkát és táplálékot adtak, s igavonó marha tartását, valamint az eke használatát lehetővé tették; e római teljes-telek közönséges térfogata nincs egész bizossággal megállapítva, de, mint már mondatott, 20 holdnál kisebbre alig tehető. — A mezőgazdaság lényegében gabnatermelésre volt alapítva, a közönséges gabnanem a tönköly (*far*)* volt; de hüvelyes veteményeket, répat és

*) Talán a legújabb, bár aligha legutolsó kísérlet annak bebizonyítására, hogy egy latin paraszt család két holdnyi föld után meg tudott élni, leginkább arra támaszkodik, hogy Varro (de r. r. 1, 44, 1.) vetőmagúl egy holdra öt véka búzát, de tíz véka tönkölyt számít, s a termést ennek megfelelőleg veszi fel, a miből azt következtetik, hogy a tönkölytermelés, ha nem is kétakkora, de mindenesetre sokkal nagyobb termést ad a búzatermelésnél. Csakhogy ennek éppen ellenkezője áll, s azon névleg nagyobb mennyiségű vetőmag és termés azon körülményben leli magyarázatát, hogy a rómaiak a búzát kihántva tartották raktárban és vetették el, a tönkölyt pedig hüvelyestől (Plinius *h. n.* 18, 7, 61), mert ennél a hüvely cséplés által a magtól el nem válik. Ugyanez okból a tönkölyből még mai nap is kétannyit vetünk ugyanazon földbe, mint a búzából, s a tönköly vékaszámra mérve kétannyit terem, a hüvelyt leszámítva azonban kevesebbet. Würtembergi adatok szerint, melyeket Hanssen G. közöl velem, ott a würtembergi hold átlagos terméséül búzában ($\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ véka vetőmag mellett) 3 vékát számítanak 275 font közép súlylyal (= 825 font), tönkölyben ($\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ véka vetőmag mellett) legalább 7 vékát 150 font közép súlylyal (= 1050 font), mely kihántás által négy vékára apad. A tönköly tehát, a búzához hasonlítva, nyers termésként kétakkora, egyenlő jóságú talajban talán háromszor akkora termést ad, specificus súlyra nézve azonban kihántás előtt kevéssel többet, kihántás után, mint „mag“, felénél kevesebbet. Nem tévedésből, mint némelyek állították, hanem azért alapítottott a fent kitett számvetés búzára, mert ilyenemű számításoknál czélszerű, hagyományos és egyenemű tételekből indulni ki; ezt szabad

főzeléket is szorgalmasan termesztettek. — Hogy a szőlő ^{Bortermelés.} termelését nem a görög települők hozták át Itáliába, a római községnek a görögök előtti korból eredő ünnep-lajstroma bizonyítja, mely három borünnepet ismer, s ezeket Jovis atyának, nem az újabb, csak a görögöktől átvett boristennek, a szabadító atyának szenteli. Midőn egy igen régi monda szerint Mezentius cæreai király a latinoktól vagy rutuloktól boradót követel, midőn egy igen elterjedt s igen különféle módon variált itáliai elbeszélés azt mondja, hogy a keltákat az bírta a havasok átlépésére, hogy Itália nemes gyümölcszeivel, s mindenek felett a szőlővel és borral megismerkedtek, ebből a latinok büszkesége beszéll pompás, szomszédaik irigységének tárgyát képező szőlejek felett. A latin papok már korán és általában a szőlő gondos termelésére igyekeztek hatni. Rómában a szüret csak akkor kezdődött, ha a község legfőbb papja, Jupiter flámene megengedte s maga is megkezdte; hasonló módon egy tusculumi rendszabály eltiltotta a friss bor eladását, mielőtt a pap a hordómegnyitás ünnepét kikiáltotta volna. Épen így ide tartozik nem csak a boráldozatnak általános felvétele az áldozati rituáléba, hanem a római

volt tenni, mert e számítás a tönkölyre átvive nem tér el jelentékenyen, s a termés inkább emelkedik mint csökken. A tönköly, talaj és égálj dolgában, kevesebb beéri s kevesebb veszélynek van kitéve, mint a búza; de ez utóbbi egészben. főkép ha a kihántásnak nem jelentéktelen költségét is számba vesszük, nagyobb tiszta hasznot nyújt (Frankenthal vidékén rajnai Bajorországban ötven éves átlag szerint egy „malter“ búza 11 frt. 3 kr., egy malter tönköly 4 frt. 30 kr. értéket képvisel); s valamint déli Németországban a búzatermelést, a hol a talaj megengedi, jobban szeretik s a műveltség haladásával ez a tönkölyt egyáltalán ki szokta szorítani, úgy az itáliai mezőgazdaságnak hasonnemű áttérése a tönkölyről a búzatermelésre tagadhatatlanul haladás volt.

Olajter-
melés.

Szántó-
gazdaság.

papoknak azon, Numa király törvénye gyanánt kihirdetett rendelete is, mely szerint metszetlen szőlőből nyert bort nem volt szabad az istenek számára italáldozatúl kiönteni; a mint hogy a szárítatlan gabona feláldozását is betiltották, hogy a gabona oly hasznos megszáritását divatba hozzák. — Újabb és kétség kívül csak a görögök által ültetettét át Itáliába az olajtermelés *). Az oliva állítólag a nyugoti földközi tenger mellékén a városnak csak második százada végén tenyésztetett először; s ezzel megegyezik az, hogy az olajág s az olajbogyó a római szertartásokban sokkal alárendeltebb szerepet játszanak a szőlő nedvénel. Hogy azonban mennyire megbecsüli a római mindkét nemes növényt, mutatja azon szőlőtő és olajfa, mely a város piacának közepén, közel a curtiusi tóhoz, ápoltatott. — A gyümölcsfák közül mindenek előtt a tápláló és valószínűleg Itáliában otthonos fügefa tenyésztetett; a római keletkezési monda legsűrűbb fonalai azon vén fügefák közé fonódnak, melyekből több állt a Palatínon és a római piacon **). — A paraszt és fiai kezelték az ekét s végeztek általában a gazdasági munkát, és nem valószínű, hogy a közönséges parasztgazdaságban egyszersmind rabszolgák vagy szabad napszámosok is rendszeren használtattak volna. Az ekét a bika vontá, néha a tehén is, teherhordásra lovat, szamarat és öszvért használtak. Önálló marhagazdaság hús vagy tejtermelés végett legalább a nemzeti tulajdont képező vidéken nem, vagy csak igen korlátolt

*) *Oleum, oliva* ebből származtak: *ἔλαιον, ἔλαια; amurca* (olajseprő) ebből: *ἀμύργη*.

**) Hogy azonban a Saturnus temploma előtt álló 260-ban kivágatott (Plin. 15, 18, 77), azt a hagyomány nem mondja; a CCLX. szám minden jó kéziratban hiányzik, s valószínűleg Liviusra támaszkodva (2, 21) szúratott közbe.

mértékben létezett; de az apró marhán kívül, melyet a többivel együtt a közös legelőre kihajtottak, otthon a parasztudvarban sertések és szárnyasok, főképp ludak is tartottak. Általában a földműves sohasem fáradt bele a szántásba, a szántóföld rosszul megműveltnek tartott, ha a barázdák nem voltak rajta oly sűrűen vonva, hogy a boronálást nélkülözhetővé tehessek; de a gazdálkodás intenzívebb volt, mint értelmes, és a hiányos szerkezetű eke, a tökéletlen aratási és cséplési mód változatlanul megmaradtak. Inkább okozta ezt az észszerű mechanika csekély fejlődése, mint a parasztok makacs ragaszkodása az öröklött szokásokhoz; mert a gyakorlatias itáliai nem ismerte az öröklött röggel átvett művelési mód iránti kedélyes ragaszkodást, s a mezőgazdaság szembeszökő javításai, mint például takarmányfüvek termelése, s a rétöntözési rendszer, a szomszéd népektől csakhamar átvétettek, vagy önállóan kifejlődtek, és maga a római irodalom is a földművelés elméleti tárgyalásán kezdődött. Az értelmes és szorgalmas munkát az üdítő pihenés követte, s itt is érvényesítette a vallás a maga jogát: az élet fáradalmait a pihenés és szabadabb emberi mozgás időközei által a szegényre nézve is enyhíteni. Havonként négyszer, tehát átlag minden nyolczadik napon (*nonæ*) a paraszt a városba megy venni és eladni s egyéb ügyeit elvégezni. Tulajdonképi munkaszünettel azonban csak az egyes ünnepnapok járnak, s mindenek felett a téli vetés befejezését követő ünnepnap (*feriæ sementivæ*); ez idő alatt az istenek parancsa folytán pihent az eke, s az ünnepi nyugalomban nem csak a paraszt, hanem a szolga és bika is osztozott. — Körülbelül ily módon gazdálkodtak legrégebb időben a római parasztok. A leendő örökösöknek a jószág nagyon rossz kezelése ellen nem volt más óvszerök, mint a

jog: az öröklött vagyon könnyelmű eltékozlóját örült módjára gyámság alá helyeztetni. A nőktől ezen kívül a saját rendelkezési jog meg volt vonva, s midőn férjhez mentek, rendszerint nemzetségi taghoz adattak, hogy a vagyon a nemzetségben megtartassék. A földbirtok túlságos adóssággal terhelését a jog részint az által igyekezett megátolni, hogy jelzálog-adósság esetében a zálogba adott fekvőség tulajdonának az adósról a hitelezőre való rögtöni átszállását elrendelte, részint egyszerű kölcsönnél a szigorú és gyorsan tényleges csődre vezető végrehajtási eljárás által; de mint a következés megmutatta, ez utóbbi eszköz csak igen tökéletlenül vezetett célra. A tulajdonnak szabad feloszthatósága törvényesen korlátlan maradt. Bármily kívánatosnak látszott is az, hogy az örökös társak az öröklött vagyon osztatlan tulajdonában maradjanak, mégis már a legrégibb jog gondoskodott róla, hogy az ily közösség felosztatását minden részvevő számára bármikor lehetővé tegye; jó volt, ha a testvérek békében együtt élnek, de őket erre kényszeríteni távol áll a római jog szabadelvű szellemétől. A serviusi alkotmányból már ki is látszik, hogy Rómában már a királyok korában sem hiányoztak zsellérek és kertbirtokosok, kiknél az eke helyét a kétágú kapa foglalta el. A föld túlságos feldarabolásának meggátlása a lakosság szokásaira és józan eszére bízott; s hogy ez nem vezetett csalódásra, s hogy a falusi jószágok rendszerint együtt maradtak, már azon általános római szokás is bizonyítja, mely ezeket állandó egyéni nevekkal jelölte meg. A község ez irányban csak közvetve avatkozott be új telepek alapítása által, melyek rendszerint bizonyos számú új teljes telkek alakítását, s az által, hogy kisbirtokosok gyarmatosokként kiküldettek, bizonyos számú zsellértelek megszűnését vonták magok után.

Sokkal több nehézséggel jár a nagyobb földbirtok ^{Földbirtokosok.} viszonyainak felismerése. Hogy ily birtok nem jelentéktelen kiterjedésben létezett, azt a lovagoknak a serviusi alkotmányban körülírt helyzete kétségbe vonhatatlanná teszi; és könnyen megmagyarázható részint a nemzeti határok felosztásából, a minek, azoknak szükségkép különböző száma folytán, kik az egyes nemzetségek körén belül benne részesültek, már magától nagyobb földbirtokosok osztályát kellett teremtenie, részint a Rómában összefolyó kereskedelmi tőkék nagy tömegéből. Tulajdonképi, tekintélyes rabszolga-állományra támaszkodó nagy gazdaságok létezését azonban, minőket később találunk Rómában, e korszakra nézve fel nem vehetjük; sőt inkább e korra vihető vissza azon definitió, mely szerint a senátorok az „atya“ nevet azon szántóföldektől kapták, melyeket, mint az atya gyermekei közt, a szegény emberek közt felosztottak; s valószínű, hogy a földbirtokos kezdetben birtokának azon részét, melyet maga nem bírt megművelni, vagy az egész birtokot is, kis részekre feldarabolva, megművelés végett tőle függő emberek közt felosztotta, a mint ez Olaszországban még ma is általánosan szokásban van. A ki a birtokrészt kapta, az adományozónak házigyermeke vagy rabszolgája lehetett; ha szabad ember volt, viszonya az lett, mely utóbb a „kérbirtok“ (*precarium*) neve alatt szerepel. — A kapó ezt mindaddig megtartotta, míg az adónak tetszett, s nem bírt törvényes eszközzel, melylyel magát ellene a birtokban megvédhesse, sőt ez őt tetszéséhez képest bármikor kitehette a birtokból. E viszony nem járt szükségkép viszonszolgálattal, melyet a haszonélvező nyújt a tulajdonosnak; de ez kétség kívül gyakran kikötött s rendszerint valószínűleg a termés egy részének átengedéséből állt, mi által e viszony már a későbbi bér-

lethez közeledett, de ettől mindig eltérő maradt részint egy meghatározott végső határidő hiánya, részint az által, hogy egyik félnek sem adott kereseti jogot, s végre az által, hogy a bérleti követelésnek egyetlen jogvédelmét a bérbeadó kiutasítási joga képezte. Világos, hogy ez lényegében az adott szó megtartásán alapuló viszony volt, s egy hatalmas, a vallás által szentesített megszokás támasza nélkül fenn nem állhatott; de ebben nem is volt hiány. A védelem teljesen vallás-erkölcsi intézménye végelemzésben kétség kívül a talajhasználat ezen átengedésén alapult. Nem is vált ez semmikép csak a földközösség megszűnése által lehetővé; mert valamint e szerint az egyes, úgy engedhette meg az előtt a nemzetség, területének együttes haszonvételét tőle függő embereknek, s kétség kívül ezzel függ össze az is, hogy a római clientela nem személyes volt, hanem a cliens nemzetségével együtt eredetileg védnökének s védnöke nemzetségének ajánlta fel magát hűségre és védelemre. A római jószággazdaságnak e legrégebb alakja magyarázza meg, miért támadt Róma nagy földbirtokosaiból vidéki s nem városi nemesség. Miután a közbenjárók romlásthozó intézményét a rómaiak nem ismerték, a római földbirtokos alig érezte magát kevesebb földbirtokához kötve, mint a bérlő vagy paraszt; mindennek maga nézett utána, mindenre rá tette kezét s a leggazdagabb római is abban kereste legnagyobb dicsőségét, ha jó mezei gazdának tartották. Háza a vidéken állt; a városban csak szállást tartott, hogy ügyeit ott elvégezhesse, s talán hogy a forró évszak alatt ott tisztább levegőt szívhasson. E szervezet azonban mindenk előtt erkölcsi alpra fektette az előkelők viszonyát az alsóbb osztályok iránt, s ez által lényegesen csökkentette annak veszélyességét. A szabad kérbérlők, tönkre ment

parasztesaládokból, szegődött emberekből és szabadon bocsátottakból állva, tették ki a proletariátus nagy tömegét, s nem voltak függőbbek a földesúrtól, mint a menyire a kis időre bérlő a nagy földbirtokossal szemben lenni kénytelen. Az úr számára a földet művelő szolgák kétség kívül sokkal csekélyebb számban fordultak elő, mint a szabad bérlők. Mindenütt, hol a bevándorló nemzet nem tett valamely népséget tömegesen rabszolgává, úgy látszik, hogy kezdetben igen kevés rabszolga létezett, s ennél fogva a szabad munkásoknak egészen más szerep jutott az államban, mint melyben őket később találjuk. Görögország legrégebbi korában is a „napszámósok“ (ἡμέτεροι) sok tekintetben a későbbi rabszolgák helyét foglalják el, és egyes községekben, például a lokriaknál, egészen a történelmi korig, rabszolgaság nem létezett. Maga a szolga is azonban rendesen itáliai származású volt; a volsk, sabíni, etrusk hadi fogoly szükségkép máskép állt szemben urával, mint későbbi korban a syriai s a kelta. Ehhez járult, hogy mint parcella-bírlalónak, ha nem is jogilag, de tényleg földje és marhája, neje és gyermeke volt, mint a földesúrnak, s a mióta a felszabadítás divatba jött, nem állt tőle távol a lehetőség magát szabaddá tennie. Ha ezek voltak a legrégebbi kor nagy földbirtokának viszonyai, akkor ez korántsem képezte nyílt sebét a közállapotoknak, hanem lényeges hasznot hajtott nekik. Nem csak hogy aránylag ugyanannyi családnak nyújtott életet, habár egészben véve valamivel silányabbat is a közép és kisbirtokosok életmódjánál; hanem az aránylag magasra helyezett és szabadon álló földesurakban a község természetes vezetőket s kormányzókat nyert; a földművelő, de tulajdonnal nem bíró kérbérlők pedig a legjobb anyagot szolgáltatták a római telepítési politika számára, mely e nélkül soha sem

vezethetett volna sikerre; mert az állam adhat ugyan földet a vagyontalannak, de nem adhat bátorságot és erőt a nemföldművelőnek az ekeszarv vezetésére.

Legelőgaz-
daság.

A legelőföldeket a föld felosztása nem érte. Nem a nemzeti szövetség, hanem az állam tekintet a közlegelő tulajdonosának, mely azt részint saját, áldozatra és más czélokra szánt s a marhabírságok által mindig tekintélyes számban tartott nyájai számára használja, részint a marhatulajdonosoknak jószáguk ráhajtását mérsékelt illeték (*scriptura*) lefizetése mellett megengedi. — A községi legelőn való legeltetési jog meglehet hogy eredetileg bizonyos viszonyban állt a földbirtokkal, de az egyes szántóföldtelek a községi legelő használatának valamely részével Rómában már csak azért sem állhatott soha jogi összefüggésben, mert tulajdont a puszták lakosok is szerezhettek, a használati jog ellenben mindig a polgár előjoga maradt, s a lakosnak csak kivételképen, királyi kegyelem útján, adatott meg. A jelen korszakban azonban, úgy látszik, hogy a községi föld egyáltalán csak alárendelt szerepet játszott a közigazdaságban, miután az eredeti községi legelő nem igen volt nagy terjedelmű, a meghódított terület pedig legnagyobb részben a nemzetségek s utóbb az egyesek közt rögtön szántóföldnek osztatott fel.

Ipar.

Hogy a földművelés Rómában az első és legkiterjedtebb kézimesterség volt, mellette azonban az ipar egyéb ágai sem hiányoztak, az már a városi életnek, a latinok ez emporiumában történt gyors kifejlődéséből következik; s csakugyan már Numa király institúciói közt, vagyis a Rómában emlékezetet meghaladó idők óta fennálló intézmények közt, nyolcz kézműves czéhet találunk elsorolva: a fuvolások, aranyművesek, rézművesek, ácsok, kallósok, festők, fazekasok és lábbeli-csinálók czéheit, melyekkel a

legrégibb időre nézve, midőn a kenyérsütés és az iparilag üzött gyógyászat még ismeretlen volt, s a ház asszonyai magok szőtték a ruházatra szükséges gyapjút, a megrendelés folytán idegenek számára dolgozó iparok köre lényegében körülbelül ki van merítve. Nevezetes, hogy a vasból dolgozók külön czéhére nem találunk. Ez új bizonyítéka annak, hogy a vas feldolgozása Látiumban aránylag későn kezdődött; a miért is a rituáléban például a szent eke s a papi borotva készítésére a legkésőbb korig általában csak rezet volt szabad használni. Róma városi életére s a latin vidék iránti állására ez iparos társulatoknak a legrégibb korban nagy jelentőséggel kellett bírniok, melyet nem szabad a római kézművesség későbbi elnyomott viszonyai szerint megítélnünk, melyeket az uraik számára vagy hasznára dolgozó kézműves rabszolgák nagy tömege s a fényűzési cikkek növekvő bevitele okozott. Róma legrégibb dalai nem csak a hatalmas harczi istent Mamersot, hanem az ügyes fegyverkovácsot Mamuriust is dicsőítették, ki a mennyből leesett mintapajzs után polgártársainak hasonló pajzsokat tudott kovácsolni; s a tűz és kohó istene Volcánus már az ősrégi ünneplajstromban is megjelenik. Mint mindenütt, úgy ezek szerint Rómában is, az eke vezetésének s a kard viselésének művészetével karöltve járt kovácsolásának mestersége is, s nyoma sem volt még a kézművesség azon gőgös megvetésének, melyel utóbb találkozunk. A mióta azonban a serviusi szervezés a hadi szolgálatot kizárólag a földbirtokos lakosságra róttá, az iparosok, nem ugyan a törvéynél fogva, hanem, miután általában nem bírtak fekvő birtokkal, tényleg ki voltak zárva a fegyverjogból, kivéven annyiban, a mennyiben az ácsokból, rézművesekből s a zenészek bizonyos osztályaiból külön, katonailag szervezett, szakaszok

csatoltattak a sereghez; s valószínűleg ez képezte kezdetét annak, hogy a kézi mesterségek később erkölcsi lenézés tárgyai lettek, s politikai tekintetben háttérbe szorítottak. A czéhek szervezetének czélja kétség kívül ugyanaz volt, a mi a velök névben is megegyező papi testületeké: a szakértők összeálltak, hogy a hagyományt biztosabban és erősebben megőrizhessék. Valószínű, hogy a dologhoz nem értő emberek valami úton módon a czéhtől távol tartattak; de sem egyedárusági irányzatoknak, sem a rossz gyártmányok elleni védelemnek nem akadunk nyomaira, — igaz különben, hogy a római népélet egy ágáról sem apadtak ki a hír forrásai annyira, mint épen a kézi mesterségek felől.

Itáliai belső
kereskedés.

Magától értődik, hogy az itáliai kereskedés a legrégibb korszakban az itáliaiak egymás közti forgalmára szorítkozott. A vásárok (*mercatus*), melyeket a közönséges hetivásároktól (*nundinæ*) jól meg kell különböztetnünk, Látiumban igen régiek. Lehet, hogy kezdetben a nemzetközi összejövetelekhez és ünnepekhez csatlakoztak, és így Rómában összefüggésben álltak az Aventínen levő szövetségi templomban tartott ünneppel; a latinok, kik ez alkalomból évenként augusztus 13-kán Rómába jöttek, ez alkalmat valószínűleg felhasználták arra, hogy dolgaikat Rómában elvégezzék, s a mire szorultak, bevásárolják. Hasonló, s talán még nagyobb jelentőséggel bírt Etrúriára nézve a Voltumna templomában (talán Montefiascone mellett) évenként tartott gyülekezet, mely egyszersmind vásárral szolgált, s melyre a római kereskedők is rendszeren ellátogattak. Az itáliai vásárok legjelentékenyebbike azonban az volt, mely a Soracte mellett Feronia ligetében tartatott, oly helyen, melynél alkalmasabbat a három nagy nemzet áruinak kicserélésére nem lehetett találni. Azon

magas, magában álló hegy, mely a Tiberis síkjának közepén mintha csak a természet által útmutatónak állítatott volna fel a vándor számára, az etrusk és sabín tartományok határán fekszik, mely utóbbihoz, úgy látszik, legtöbbször tartozott, s Látiumból és Umbriából is könnyen elérhető; a római kereskedők itt rendszeren megjelentek, s a rajtok elkövetett sérelmek sok surlódást látszanak okozni a sabínokkal. — E vásárokon kétség kívül már rég folyt a kereskedés és a csere, mielőtt még az első görög vagy phœnikiai hajó a nyugoti tengerre elhatalolt volna. Rossz aratás esetében itt segítették ki egymást a tartományok gabnakészletökkel, itt cserélték el a marhát, rabszolgát, érczetek és mindazt, a mi még a legrégebb korban szükségesnek vagy kívánatosnak tartatott. A legrégebb csereeszközt marhák és birkák képezték oly módon, hogy egy marha tíz birkát ért; s így e tárgyaknak mint törvény szerint általános értékmérőknek, azaz mint pénznek kiválasztása, valamint a nagy és kis marha értéke közti arány megszabása nem csak a græco-itáliai, hanem mint mindkettőnek főkép a németeknél való előfordulása bizonyítja, ennél régebbi korba, a tiszta nyájgazdaság korába nyúlik vissza *). E mellett Itáliában, hol főkép a föld megműveléséhez s a fegyverzethez általánosan

*) A birkák és marhák közti törvényes arány, mint tudjuk, abból ered, hogy midőn a marhabírságok pénzbírságokká alakították át, a birka tíz, a marha száz *as*-ra számított át (Festus v. *peculatus*, 237. l. v. ö. 24, 144. l. Gell. 11, 1. Plutarch *Poplicola* 11.). Ugyane számvetésre találunk az islandi jogban, mely a tehént tizenkét kosra becsüli; csakhogy a német jog, mint egyebekben, úgy itt is a tizenkettes rendszert tette a régi tizedes rendszer helyébe. — Tudjuk, hogy a marhának elnevezése úgy a latinban (*pecunia*), mint a németben (angolul *fee*) lassanként a pénz nevére megy át.

nagy mennyiségben volt szükség az érczre, de csak kevés tartomány bírta önmagát a szükséges érczcel ellátni, második csere-eszköz gyanánt már igen korán szokásba jött a réz (*aes*), a mint hogy a rézben szegény latinok magát a becslést is „rezesítésnek“ (*aestimatio*) nevezik. A réznek ily általános, az egész félszigeten érvényes érték-mérőül történt ezen felállításában, valamint az Itáliában feltalált legegyszerűbb számjegyekben, melyekről alább még tüzetesebben lesz szó, és az itáliai tizenkettes rendszerben még nyomaira akadhatunk az itáliai népek e legrégibb, még teljesen önmagára hagyott nemzetközi forgalmának.

Tengeren
túli keres-
kedés.

Mily módon hatott a tengeren túli forgalom a függetlennek maradt itáliaiakra, fentebb általában már kifejtettük. Majd egészen érintetlenül hagyta ez a sabelli törzseket, melyek csak egy csekély és kietlen partszéllel bírtak, s mindazt, a mi idegen nemzetektől hozzájuk eljutott, mint például az ábécét, csak a tuskok vagy a latinok kezéből kapták; mi egyszersmind oka annak, hogy a városi fejlődés náluk hiányzott. Tarent forgalma is az apúliaiakkal és messapiakkal e korban, úgy látszik, még csekély volt. Nem így a nyugoti parton, hol Campániában a görögök és itáliaiak békében éltek egymás mellett, s hol Látiumban és még inkább Etrúriában terjedelmes és rendes árucseré folyt. Mik voltak a legrégebb beviteli cikkek, arra részint egyes talált darabokból következtethetünk, melyekre ősrégi, főkép a cæreai sírokban akadunk, részint egyes nyomokból, melyek a rómaiak nyelvében és intézményeiben őriztetek meg, részint és első sorban azon lendületekből, melyeket a római kézművesség nyert; mert az idegen kézgyártmányokat, mielőtt utánzásukat megkísértették volna, természetesen hosszabb időn át

vásárlás útján szerezték meg. Azt ugyan nem tudjuk meghatározni, mennyire haladt a kézimesterségek fejlődése a törzsek szétválása előtt, s azután ismét azon korszakban, melyben Itália önmagára volt hagyva; függőben kell hagynunk azon kérdést is, vajon nyertek-e és mennyiben az itáliai kallósok, festők, tímárok és fazekasok lendületet Görögországból vagy Phœnikiából, vagy pedig önállóan fejlődtek-e. Az aranyművesek mestersége azonban, mely Rómában emlékezetet meghaladó idők óta létezett, csak a tengeren túli kereskedés kezdete után keletkezhetett, és akkor, midőn ez a félsziget lakosai közt bizonyos mértékben az arany ékszereket már forgalomba hozta. Így Etruriában: Cærében, Vulciban, valamint Látiumban Prænestében a legrégebb sírkamrákban is találunk aranylemezeket beléjük nyomott szárnyas oroszlánokkal s a babyloni gyártás más efféle díszítményeivel. Az egyes talált darabok felett lehet vitázni, ha vajon külföldről hozattak-e be, vagy hazai utánzások-e, de egészen véve kétségtelen, hogy Itália egész nyugoti partja a legrégebb időben érczárui keletről kapta. Alább, a művészetekről szoltunkban még tisztábban ki fog világlni, hogy úgy az építészet, mint a plastika agyagban és érczben Itáliában igen régi korban a görög befolyás által nagy lendületet nyertek, vagyis hogy a legrégebb szerszámok és minták Görögországból hozattak. Az imént említett sírkamrákba az arany ékszereken kívül még kékes érczűvegből vagy zöldes agyagból készült edények is voltak letéve, melyek, úgy anyaguk és stíljök, mint a beléjük nyomott hieroglyphék után ítélve Egyiptomból eredtek; kenőcstégelyek keleti alabástromból, köztök több, Isis alakja után formálva; strucztójások, rájok festett vagy karczolt sphinxekkel és griffekkel, üveg- és borostyánkőgyöngyök. Ez utólsók éjszokról szárazon is juthattak ide,

a többi tárgyak azonban mindennemű kenőcsöknek és ék-szereknek keletről való bevitelét bizonyítják. Ugyaninnen jött a gyolcs és a bibor, elefántcsont és tömjén, a mit úgy a gyolcs kötelékek, a bibor királyi palást, az elefántcsont királyi pálcza, s az áldozatban alkalmazott tömjén korai használata, mint e tárgyaknak ősrégi kölcsönzött nevei is bizonyítanak (λίνον *linum*; πορφύρα *purpura*; σκίπτρον σκίπων *scipio*, s ez is: ἐλέφας *ebur*; θύος *thus*). Ugyanide tartozik több az evésre és ivásra vonatkozó kifejezésnek átvétele is, nevezetesen az olaj neve, a korsóé (ἀμφορεύς *amp(h)ora ampulla*; κρατήρ *cratera*), a lakmározásé (ζωμάζω *comissari*), a csemegéé (ὀψώνιον *opsonium*), a tésztáé (μάζα *massa*), s különböző süteményeké (γλυκοῦς *lucuns*; πλακοῦς *placenta*; τυροῦς *turunda*); míg megfordítva a kulcs (*patina* πατάνη) és szalonna (*arvina* ἀρβίνη) latin neve átment a siciliai görög dialektusba. A későbbi szokás, a halottak mellé attikai, kerkyrai és campániai díszedényeket rakni a sírba, úgy mint e nyelvi bizonyítékok, arra mutat, hogy a görög fazekas-áruk már igen régen bevitettek Itáliába. Hogy a görög bőrmunka Látiumba legalább a fegyverzetre nézve behatolt, mutatja az, hogy a görögben a bőrt jelentő szó (σκῦτος) a latinoknál a pajzsra alkalmaztatott (*scutum*; mint *lorica* innen: *lorum*). Ide tartozik végre a görögből kölcsönvett hajós kifejezések nagy száma, bár a vitorlás hajózás fő szavai: vitorla, árbocz és vitorlarúd feltűnőleg tiszta latin képzések *); továbbá a levél görög elnevezése

*) *Velum* bizonyosan latin eredetű; épen így *malus* is, főkép miután ez nem csak az árboczot, hanem általában a fát jelenti; *antenna* is származhatik ebből: ἀνά (*anhelare, antestari*) és *tendere* = *supertensa*. Ellenben görögök: *gubernare*, kormányozni, κυβερνᾶν; *ancora*, horgony, ἄγκυρα; *prora*, hajóorr. πῶρα; *aplustre*, hajófar, ἀψλαστον; *anquina*, a vitorlarudakat tartó kötél, ἄγκοινα; *nausea*,

(*επιστολή, epistula*), valamint a barczáké (*tessera*, innen: *τέσσαρα*), a mérlegé (*στατήρ, statera*) s a felpénzé (*ἀρραβών, arrabo, arra*) a latinban; s megfordítva itáliai jogi kifejezések felvétele a sicíliai görögbe, valamint a pénzmérték- és súly-viszonyok és nevek alább bővebben tárgyalt elcserélése. Azon barbar jelleg, mely mindezen kölcsönvételeken felismerhetetlen, s mindenek felett a nominativusnak jellemző képzése az accusativusból (*placenta* = *πλακούντα*; *ampora* = *ἀμφορέα*; *statera* = *στατήρα*), legvilágosabb bizonyítéka nagy régiségöknek. A kereskedelmi isten (*Mercurius*) tisztelete is úgy látszik, hogy eredetileg görög képzetek által feltételeztetett, s hogy még évi ünnepe is azért tétetett május idusaira, mert a hellen költők azt a szép Maia fiaként dicsőítették. — Ezek szerint a legrégebb Itália ép úgy, mint a császári Róma keletről kapta fényűzési czikkeit, mielőtt megkisértette volna az onnan kapott minták után maga készíteni; cserébe azonban nem adhattott értök nyers terményeinél egyebet, tehát első sorban rezet, ezüstöt és vasat, azután rabszolgákat s hajóépítőfát, a keleti tengerről hozott borostyánkövet, s ha netalán rossz aratása volt a külföldnek, még gabonát.

Az áruszükségletnek s az érettök nyújthatott *æquivalenseknek* ezen állásából már fentebb megmagyaráztuk, miért alakult az itáliai kereskedés oly különböző módon

Látium kereskedelme passiv, Etrúriáé activ.

tengeri betegség, *νερόια*. A négy régi fő szél — *aquilo*, a sas-szél, az éjszak-keleti Tramontana; *volturnus* (bizonytalan származású, talán: a keselyű-szél) a dél-keleti; *auster* a szárazsító dél-nyugoti szél, a Sirocco; *favonius*, a tyrrheni tengerről fújó kedvező éjszak-nyugoti szél — hazai, nem a hajózásra vonatkozó nevekkal jelölvek meg; minden többi latin szélnév azonban görög (mint *eurus, notus*), vagy a görögből van fordítva (pl. *solanus* = *ἀπλωίτης, Africus* = *λίβ*).

Látiumban és Etrúriában. A latinok, minden fő kiviteli czikk hiányában, csak a passiv kereskedést űzhették s már a legrégibb időkben kénytelenek voltak a rezet, mely nélkül el nem lehettek, marhákért vagy rabszolgákért az etruskokkal becserélni, a mint hogy az ez utóbbiakkal a Tiberis jobb partján dívott üzletet már említettük is; ellenben az etrusk kereskedelem mérlegének Cærében és Populoniában úgy, mint Capuában és Spinában szükségkép kedvezően kellett állnia. Innen eredt e vidékek gyorsan kifejlődött jóléte és hatalmas kereskedelmi helyzete, míg Látium mindenek felett földművelő ország marad. S ez minden egyes viszonyban ismétlődik: a legrégibb, görög modorban, csak hogy nemgörög pazarlással épített és kiállított sírokat Cærében találjuk, míg Præneste kivételével, mely úgy látszik, különállással bírt s Faleriivel és déli Etrúriával különösen szoros összeköttetésben állott, a latin tartomány a régibb korból egyetlen dísz-sírt sem tud felmutatni, s itt úgy, mint a sabellieknél az egyszerű gyephalom elegendőnek tartatott bármely hulla befedésére. A legrégibb pénzek, melyek idő dolgában csak kevéssel állanak a nagygörögök megett, Etrúriába, főleg Populóniába valók; Látium az egész királyi korban mérlegen mért rézzel segített magán, s még idegen pénzeket sem hozott be, mert ilyenek csak legritkábban, például egy poseidoniai, találtattak területén. Építészet, plastika és toreutika dolgában ugyanazon lendítések hatottak Etrúriára és Látiumra; de amott mindenütt a tőke támogatja őket s kiterjedt üzésöket és emelkedő technikájokat idézi elő. Körülbelül nagyjában véve ugyanazon árukat vették, adták el és gyártották Látiumban és Etrúriában; de a forgalom belterjűségére nézve a déli tartomány messze mögötte maradt éjszaki szomszédjának. Ezzel függ össze

az is, hogy a görög minták után Etrúriában készült fényűzési cikkek Látiumban is, főképp Prænestében, sőt magában Görögországban is keltek, míg Látiumnak alig volt valaha kivitele belőlök.

Nem kevesebb figyelemre méltó különbsége a latinok és etruskok forgalmának kereskedelmi vonalaik különbözőségében rejlik. Az etruskoknak az ádriai tengeren legrégebb időben üzött kereskedéséről alig mondhatunk egyebet azon sejtelemnél, hogy Spínából és Hatriából leginkább Kerkyrára irányult. Hogy a nyugoti etruskok vakmerően kimerészkedtek a keleti tengerre, s nem csak Siciliával, hanem még a tulajdonképi Görögországgal is közlekedésben álltak, már említettük. Az Attikával való régi forgalomra nem csak azon attikai agyag-edények mutatnak, melyek az újabb etrusk sírokban oly nagy számmal fordulnak elő, s más mint sírdíszítési célra, mint mondtuk, már alkalmasint e korban is bevitettek, míg viszont a tyrrheni ércz-gyertyatartók és arany-csészék már régen keresett cikkek valának Attikában, hanem még határozottabban a pénzek. A populóniai ezüstpénzek egy ősrégi, egyik oldalon a gorgoneionnal bélyegzett, más oldalon csupán egy beütött négyszöggel ellátott ezüstdarab mintájára verettek, mely Athénben s a régi borostyánkő-út mellett Posen vidékén találtatott, s mely igen valószínűleg épen azon pénz, mely Athénben Solon rendeletére veretett. Hogy az etruskok ezenkívül, s az etrusk-karthágói tengeri szövetség kifejlődése óta talán leginkább a karthágóikkal közlekedtek, szintén említettük már; figyelemre méltó, hogy a legrégebb caerei sírokban belföldi bronz- és ezüst-eszközökön kívül keleti áruk is találtattak, melyek ugyan görög kereskedők által is juthattak ide, valószínűbben azonban phoenikiai kereskedők által vitettek be. E phoenikiai köz-

Etrusk-attikai és latin-siciliai forgalom.

lekedésnek azonban nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítanunk, s nevezetesen nem szabad felednünk, hogy az ábécé úgy, mint mindaz, a mi a belföldi művelődésre gerjesztőleg és termékenyítőleg hatott, a görögök s nem a phoenikiaiak által hozatott Etrúriába. — Más irányt vesz a latinok forgalma. Bármily ritkán van is alkalmunk összehasonlítani a rómaiakat az etruskokkal a hellen elemek befogadása szempontjából, a hol ezt mégis tehetjük, ez összehasonlítás a két népnek tökéletes függetlenségét bizonyítja egymástól. Legszembeszökőbbben az ábécéből tűnik ez ki: azon görög ábécé, melyet a siciliai vagy campániai chalkisi-dóriai gyarmatok hoztak az etruskoknak, nem lényegtelen eltéréseket mutat fel attól, melyet a latinok ugyanott ismertek meg, s így itt mindkét nép ugyanazon forrásból, de mégis mindegyik más helyen és más időben merített. Ugyane jelenség szól hozzánk egyes szókból is: a római Pollux és tusk Pultuke egyiránt önálló elferdítései a görög Polideukesnek; a tusk Utuze vagy Uthuze Odysseusból támadt, a római Ulixes híven visszaadja e névnek Siciliában divatos alakját; épen így felel meg a tusk Aivas e név ó-görög alakjának, a római Ajax pedig egy, valószínűleg szintén sikéliai mellékformának; a római Aperta vagy Apello és a samnit Appellun a dóri Apellonból, míg a tusk Apulu az Apollonból származott. Látium nyelve és írása ekkép arra mutat, hogy a latin kereskedelem kizárólag a kymæiek és sikélióták felé irányult; s ugyanide vezet minden további nyom is, mely ezen oly régi korban még felismerhető: a Látiumban talált poseidoniai pénzdarab; az, hogy a rómaiak rossz aratás esetén a gabonát a volskoktól, kymæiektől és sikéliótáktól, mellesleg, mint könnyen felfogható, természetesen az etruskoktól is vásárolták; de mindenek felett a latin pénzügy

viszonya a siciliához. — A mint az ezüstpénznek helyi dóri-chalkisi elnevezése νόμος, a siciliai mértéké ἡμίνα, mint *nummus* és *hemina* ugyanazon jelentéssel Látiumba átmentek, úgy viszont az itáliai súly-elnevezések *libra*, *triens*, *quadrans*, *sextans*, *uncia*, melyek a súlya szerint pénzül szolgáló réz megmérésére jöttek Látiumban divatba, megromlott és hybrid alakokban: λίτρα, τετρας, τρις, ἑξᾶς, οὐγκία már a város harmadik századában áthatottak Sicilia közönséges nyelv szokásába. Sőt a siciliai súly- és pénzrendszer az egyetlen a görögök közt, mely az itáliai rézrendszerrel állandó viszonyba hozatott, midőn nem csak az ezüst a réz kétszázötvenszeres értékével conventionális módon s talán törvényesen is felruháztatott, hanem ennek alapján az így mért egy siciliai font réz æquivalense (az attikai talentumnak $\frac{1}{120}$ -ad, a római fontnak $\frac{2}{3}$ -ad része) ezüstpénzben (λίτρα ἀργυρίου, azaz „rézfont ezüstben“), már a legrégibb időben, nevezetesen Syrakúsában verettet is. Ezek után nem lehet kétségbe vonni, hogy az itáliai rézrudak pénz gyanánt Siciliában is forgalomban voltak; s ez a legnagyobb pontossággal megfelel annak, hogy a latinok siciliai kereskedése passiv volt, hogy tehát a latinok pénze folyt át Siciliába. Egyéb bizonyítékait a Sicilia és Itália közti régi forgalomnak, nevezetesen, a kereskedelmi kölcsön, a börtön, a kulcsok itáliai elnevezéseinek átvételét a siciliai dialektusba és megfordítva, már fentebb említettük. Egyes, habár kevesbbé világos nyomaira találunk a latinok régi közlekedésének az alsó-itáliai chalkisi városokkal, Kymével s Neapolissal, s a phokæiekkel Eleában és Massáliában is. Hogy azonban ez korántsem volt oly belterjű, mint a siciliai, már azon ismert tény is bizonyítja, hogy minden a régibb korban Látiumba eljutott görög szóban — elég lesz itt néhányra:

Aesculapius, *Latona*, *Aperta*, *machina* utalnunk — dóri formákra akadunk. Ha a latinok forgalma az eredetileg ióniai városokkal, minők Kyme s a phokæi gyarmatok valának, csak egy fokon állt volna is a siciliai dóriakkal való közlekedésökkel, legalább ióniai formákat is találnánk mellettök; ámbár a dorismus még ezen ióniai gyarmatokba is csakhamar behatolt, s dialektusukat igen ingadozóvá tette. Míg tehát minden nyom egyesül arra, hogy a latinok élénk kereskedését bizonyítsa a nyugoti tenger görögjeivel általában s mindenek felett a siciliaikkal, más népekkel való közlekedésöknek úgy szólván semmi bizonyítványára nem akadunk; nevezetesen igen figyelemre méltó, hogy, kivéve néhány helynevet, a latinok régi közlekedésének aramæi nyelvű népségekkel semmi nyomára nem találunk *). — Ha tovább kutatjuk, mikép üzetett e kereskedés, vajon itáliai kereskedők által külföldön-e, vagy külföldiek által Itáliában, legalább Látiumra nézve, az első feltevés részén van a valószínűség: mert képzelhetetlen, hogy a pénz helyettesítőjének s a kereskedelmi kölcsönnek említett latin nevei a siciliai sziget lakóinak közösnyelvi szokásába az által tudtak volna behatolni, hogy siciliai kereskedők Ostiába mentek,

*) A latinnak, kivéve *Sarranus*-t, *Afer*-t s más helyi elnevezéseket, úgy látszik, egy szava sincs, melyet régibb időkben közvetlenül a phoenikiai nyelvből vett volna át. Azon igen kevés, gyökére nézve phoenikiai szó, melyet benne találunk, mint nevezetesen *arrabo* vagy *arra*, s talán még *murra*, *nardus* steff., világosan közvetlenül a görögből kölcsönözött, mely e nemzetnek legrégebb közlekedését az aramæiekkal számos ily keletről kölcsönzött szó által bizonyítja. Ugyanez áll e talányszerű szóról: *thesaurus*; legyen bár ez eredetileg görög, vagy vétetett legyen át a phoenikiaiából vagy perzsából a görögbe; a latinba, mint már a hehezet megtartása bizonyítja, minden esetre a görögből ment át.

s ott ékszerért rezet cseréltek be. — A mi végre azon személyeket és rendeket illetik, kik Itáliában a kereskedést űzték, Rómában nem keletkezett külön, a földbirtokosok rendjével önállóan szemben álló magasabb kereskedői osztály. E feltűnő jelenség oka az, hogy Látiumban a nagykereskedés kezdet óta a nagy földbirtokosok kezében volt, — mely feltevés nem oly furcsa, a minőnek látszik. Hogy egy, több hajózható folyó által átmetszett vidéken a nagy földbirtokos, kinek bérlői a termés bizonyos hanyadát fizették, csakhamar bárkák birtokába jutott, az természetes és hitelesen be van bizonyítva; a tengeren túli saját kereskedésnek tehát annyival inkább a földbirtokos kezébe kellett jutnia, miután hajói és, a természetben, kiviteli cikkei csak neki voltak. És csakugyan, a rómaiak a régiebb korban a földbirtokos- és pénzaristokratia közti ellentétet nem ismerik; a nagy földbirtokosok mindig egyszersmind az ország úzérei és tőkepénzesei voltak. A kereskedelem nagy intenzitása mellett e foglalkozási ágaknak egyesítése természetesen nem lett volna keresztül vihető; de, mint az eddig mondottakból kitűnik, Rómának kereskedelme ugyan aránylag élénk volt, mert a latin tartomány kereskedelme benne öszpontosult, de lényegére nézve Róma épen nem volt kereskedő város, mint Cære vagy Tarent, hanem egy földművelő ország középpontja volt és maradt.

XIV. FEJEZET.

Mé r t é k é s í r á s.

A mérés tudománya hódítja meg az ember számára a világot; az írás mestersége által tudása megszűnik oly mulandó lenni, mint ő maga; e kettő adja meg az embernek azt, a mit a természet tőle megtagadott, a mindenhatóságot és örökkévalóságot. A történelemnek joga és kötelessége a népeket ezen úton is követni.

Itáliai mér-
tékek.

A méréshez mindenek előtt szükséges, hogy az idő-, tér- és súlybeli egységek, s az egyenlő részekből álló egészek fogalmai, vagyis a szám és számrendszer ki legyenek fejtve. E célra legközelebbi támaszpontul a természet az időre nézve a nap és hold visszatérését, vagyis a napot és hónapot, a térre nézve a férfiláb hosszát, melylyel könnyebb mérni, mint a karral, a súlyra nézve pedig azon terhet nyújtja, melyet az ember kiterjesztett karokkal tenyerén tartva mérlegelni (*librare*) bír, vagyis a „súlyt“ (*libra*). Egy egyenlő részekből álló egészek elképzelésére nézve legközelebbi támaszra az ember kezében talál öt, vagy kezeiben tíz ujjat, s ezen alapszik a tizedes rendszer. Már fentebb megjegyeztük, hogy minden számlálásnak és mérésnek ezen elemei nem csak a görög és latin törzsek elválásán túl-

terjedtek, hanem visszanyúlnak a legtávolibb őskorba. Például azt, mily régi az időnek a hold szerinti mérése, a nyelv bizonyítja; s maga azon mód, melylyel a hold egyes phásisai közt elmúló napok, nem a legutóbb bekövetkezettől fogva előre, hanem a legközelebb várandótól visszafelé számíttatnak, régibb legalább a görögök és latinok elválásánál. — A tizedes rendszernek régiségét s az indogermánoknál való kizárólagos uralmát legerősebben bizonyítja valamennyi indogermán nyelvnek általánosan ismert megegyezése a bezárólag százig terjedő számnevekben. A mi Itáliát illeti, ennek a tizedes rendszer minden legrégibb viszonyait áthatotta: elég a tanuk, kezesek, követelek, elüljárók szokásos tizes számára, egy marhának tíz birkával való törvényszerinti egyenértékére, a vidéknek tíz cúriára való felosztására, s általában a végigmenő decuriálásra, a limitációra, az áldozati és földművelési tizedre, a megtizedelésre s a *Decimus* előnévre emlékeztetnünk. E legrégebb tizedes rendszernek a mérték és írás birodalmába vágó alkalmazásai első sorban Itália nevezetes számjegyei. A görögök és itáliaiak elválásakor elfogadott számjegyek nyilván még nem léteztek. Ellenben a három legrégibb s nélkülözhetetlen szám, az egy, öt és tíz számára három jegyet találunk: I, V vagy Λ, X, nyilván megannyi utánzásait a kinyújtott ujjnak, a nyílt és kettős kéznek, melyek sem a hellenektől, sem a phoenikiaiaktól nem kölcsönözvék, ellenben közösek a rómaiak, sabelliek és etruskok közt. Ezek egy nemzeti itáliai írás alakulásának első kiindulási pontjai s egyszersmind bizonyítékai az itáliaiak legrégebb, a tengeren túli forgalmat megelőzőt élénk belföldi forgalmának; de, hogy az itáliai törzsek közül melyik találta fel e jegyeket, s hogy melyik és kitől vette át őket, azt ma természetesen ki nem

Tizedes
rendszer.

Tizenkettes
rendszer.

fürkészhajjuk. Más nyoma e téren a tiszta tizedes rendszernek kevés van; ide tartozik a vorsus, a sabellick száz négyszöglábnyi térmértéke, s a rómaiak tízhónapos esztendeje. Egyebekben, azon itálicai mértékekben, melyek nem görög megállapításokból indulnak ki, s az itálicaiak által valószínűleg a görögökkel való érintkezés előtt fejtettek ki, általában az „egésznek“ (*as*) tizenkét „egységre“ (*uncia*) osztása túlnyomó. A tizenkettes szám alapján szervezvük éppen a legrégebb latin papságok, a Sáliusok és Arválok collégiumai, valamint az etrusk városi szövetések. A tizenkettes szám uralkodik a római súlyrendszerben, melynek fontja (*libra*), s a hosszmértékben, melynek lába (*pes*) tizenkét részre szokott osztatni; a római térmérték egysége a tizedes és tizenkettes rendszerből összetett „hajtás“ (*actus*), mely 120 négyszög lábat tesz *). Az ürmértéknek hasonló meghatározásai valószínűleg elenyésztek. — Ha megfontoljuk, min alapúlhat a tizenkettes rendszer, mikép történhetett, hogy a számok egyenlő sorából a tizenkettes szám oly gyorsan és általánosan előtérbe lépett a tízes mellett, ennek okát aligha kereshetjük másban, mint a nap és hold járásának összehasonlításában. A tíz ujjas két kéz, s a napnak mintegy a hold tizenkét fordulásával felérő pályája adott először alkalmat az embernek egy, egyenlő egységekből összetett egységnek mély értelmű elképzelésére, s adta meg ezzel egy számrendszernek fogalmát, első kiindulási pontját a mathematikai gondolkozásnak. E gondolat szilárd tizen-

*) A hajtás „*actus*“, valamint ennek még gyakrabban előforduló kétszerese „*iugerum*“, „*iga*“, mint a mi „holdunk“ kezdetben nem tér-, hanem munkamértékek, és, tekintettel a szántónak, főkép Itáliában, nagy számot tevő déli pihenésére, amaz a félnapi, emez a napi munkát jelenti.

kettes kifejlődése, úgy látszik, tisztán nemzeti Itáliában s a hellenekkel való első érintkezésnél régibb korba tartozik.

Midőn azonban a hellen kereskedő utat tört magá-
 nak Itália nyugoti partjára, nem ugyan a tér-, hanem a Hellen mér-
 tékek Itáliá-
 ban.
 hossz-, a súly- és mindenek felett az ürmérték, vagyis
 azon megállapodások, melyek nélkül a kereskedés és for-
 galom lehetetlenek, megérezték az új nemzetközi közleke-
 dés behatását. A római láb, mely utóbb ugyan valamivel
 kisebb volt a görögnél*), ekkor azonban még vagy egész-
 ben egyenlő volt vele, vagy legalább vele egyenlőnek tekin-
 tetett, a maga tizenkét tizenkettedrésre való római fel-
 osztásán kívül még görög modorban négy kéz- (*palmus*)
 és tizenhat ujjszélességnyire (*digitus*) osztatott. Továbbá
 a római súly biztos arányba hozatott az attikaival, mely
 egész Siciliában, Kymében azonban nem uralkodott — új,
 jelentékeny bizonyítéka annak, hogy a latin közlekedés
 leginkább a szigetnek vette útját; négy római font egyen-
 lővé tétetett három attikai mínával, vagy inkább egy római
 font tétetett egyenlővé másfél siciliai litrával vagy fél-
 mínával. A legfurcsább és legtarkább képet azonban a
 római ürmértékek nyújtják, részint egymáshoz való viszony-
 nyukban, részint neveikben, melyek vagy szó-megrontás
 (*amphora, modius*, ez után: *μῆδιονος, congius* ebből: *χουός,*
hemina, cyathus) vagy fordítás által (*acetabulum* ebből:
ὄξυβαρον) a görögből keletkeztek; míg megfordítva *ξέστης*
 a latin *sextarius*-nak megrontása. Nem minden, hanem a
 legközönségesebb mértékek azonosak: folyadékok számára
 a congius vagy chus, a sextarius, a cyathus, ez utóbbi kettő
 száraz árúk számára is; a római amphora vízsúlyában

*) Egy görög láb $\frac{24}{25}$ -öd része egyenlő egy rómaival.

egyenlővé tétetett az attikai talentummal s egyszersmind oly szilárd viszonyban áll a görög metreteshez, mint 3 : 2, a görög medimnoshoz mint 2 : 1. Annak számára, ki az ily írásban olvasni tud, e nevekben és számokban azon siciliai-latin forgalomnak egész élénksége és jelentősége ki van fejezve. — A görög számjegyeket a római nem vette át, de a görög ábécét, midőn hozzá eljutott, felhasználta arra, hogy a három hehezetes betűnek reá nézve használhatatlan jegyéből az 50 és 1000 s talán még a 100 számjegyét alkossa. Etrúriában úgy látszik hasonló módon jutottak legalább a 100-nak számjegyéhez. Utóbb, mint rendesen, a két szomszéd nép számrendszere egyenlővé lett, a mennyiben a római lényegében Etrúriában elfogadtatott.

A görög
előtti kor
itáliai nap-
tára.

Hasonló módon jutott a római s valószínűleg általában az itáliai naptár, miután kezdetben önállóan fejlődött, utóbb görög befolyás alá. Az időbeosztásban a nap felköltének és lementének s az újholdnak és holdtöltének ismétlődése legközvetlenebbül tűnik az embernek szemébe; minélfogva a nap és hold, nem cyclusi előszámítás alapján, hanem közvetlen észlelet szerint sok ideig kizárólag szolgáltak az idő mértékéül. A nap felköltét és lementét a közhírnök késő korig rendesen kikiáltotta a népnek Róma piacán; s valószínű, hogy egykor a hold négy szakaszának minden napján a papok kikiáltották, hogy hány nap fog a legközelebbi szakasz napjáig eltelni. E szerint Látiumban s valószínűleg hasonlóképen nem csak a sabellieknél, hanem az etruskoknál is, az időt napok szerint mérték, melyek, mint már említettük, nem a legutóbb lefolyt szakasznaptól előre, hanem a bekövetkezendő legközelebbitől visszafelé számítottak; holdhetek szerint, melyek $7\frac{3}{8}$ napnyi közép tartam mellett váltakozva hol hét, hol nyolcz napig tartottak; és

holdhónapok szerint, melyeknek, hasonlókép a synodusi hónapnak 29 nap, 12 óra és 44 percznyi középtartama mellett, hol huszonkilencz, hol harmincz napjok volt. Bizonyos időn keresztül a nap képezte az itáliaiak legkisebb, a hold legnagyobb időbeosztását. Csak később kezdték a napot és éjet négy-négy részre osztani, s még sokkal később az órákra való felosztást alkalmazni; ezzel függ össze az is, hogy a nap kezdetének meghatározásában még ez egymással legközelebbi rokonságban álló törzsek is eltérnek egymástól, a rómaiak azt éjféltre, a sabeliek és etruskok délre tették. Az év, legalább midőn a görögök az itáliaiaktól elváltak, szintén nem volt még naptárilag rendezve, miután az év és évszakok elnevezései a görögöknél és itáliaiaknál egészen önállóan képezték. — Úgy látszik azonban, hogy az itáliaiak már a hellen előtti korban, ha nem is megállapodott naptári rendszerig, de legalább egy, sőt kettős nagyobb időegység felállításáig előhaladtak. A holdhónapok szerinti számításnak a rómaiaknál szokásos egyszerűsítése a tizedes rendszer alkalmazása által, a tízhavi időtartamnak mint a „gyűrűnek“ (*annus*) vagy egy évegésznek megjelölése, a legrégebb kornak minden nyomát magán viseli. Később, de szintén igen régi s kétség kívül még a görög behatás előtti korban fejlődött ki, mint már említők, a tizenkettes rendszer Itáliában, és miután épen a nap járásának, mint a hold fordulása tizenkétszeresének megfigyeléséből keletkezett, minden esetre először és közvetlenül az időszámításra alkalmaztatott; s alkalmasint ezzel áll összefüggésben az is, hogy a hónapok egyéni neveiben — melyek csak akkor keletkezhettek, midőn már a hónap a napév részének tekintetett — főkép a márczius és május nevében, az itáliaiak és görögök nem, de az itáliaiak egymás közt

megegyeznek. Lehet tehát, hogy a feladat: oly gyakorlati naptárt készíteni, mely a holdnak és napnak egyszersmind megfeleljen — ezen, bizonyos értelemben a kör négyszögítéséhez hasonlítható feladat, melyet, sok századig tartott, míg a világ megoldhatatlannak ismert fel és abbahagyott — Itáliában már azon korszak előtt foglalkoztatta a szellemeket, melyben a görögökkel való érintkezések kezdődtek; e tisztán nemzeti megoldási kísérletek azonban elenyésztek. A mit Róma és néhány más latin város naptáráról tudunk — a sabelli és etrusk időmérésről semmi hagyomány nem maradt ránk — határozottan a legrégebb görög évrendszeren alapszik, mely irányára nézve a hold phásisait s egyszersmind a nap évszakait követte, s melynek alapját a holdnak $29\frac{1}{2}$ napos megfordulása, a napnak $12\frac{1}{2}$ holdhónapnyi vagy $368\frac{3}{4}$ napnyi pályafutása, s a teljes vagyis harmincznapos, és hiányos vagyis huszonkilencz napos hónapoknak úgy, mint a tizenkét és tizenhárom hónapos éveknek folytonos váltakozása képezte, s mely e mellett a valódi égi jelenségekkel önkényes kihatások és beigtatások segélyével tartatott némi öszhangban. Lehetséges, hogy a görög évrendszer egyelőre mindjárt változatlanul jutott a latinoknál használatba; az év legrégebb római alakja azonban, mely történelmileg felismerhető, ha nem is a tizenkét és tizenhárom hónapos évek cyclicus eredményében és váltakozásában, de az egyes hónapoknak úgy elnevezésében, mint kimérésében lényegesen eltér eredeti mintaképétől. E római év a tavasz elejével kezdődik; első hónapja s az egyetlen, mely egy istentől vette nevét, Marsról neveztetett el (*martius*), a három következő csirázásról (*aprilis*), növésről (*maius*) és virágzásról (*iunius*); az ötödik s a többi egészen a tizedikig, mindenik a maga sorrendi számáról (*quinctilis*,

A legrégebb
itáliai-görög
naptár.

sextilis, september, october, november, december), a tizenegyedik a kezdésről (*ianuarius*), miben valószínűleg a mezei munkának a hét közepét s a munkaszünetet követő megkezdésére gondoltak, a tizenkettedik s a közönséges évben az utolsó pedig a tisztításról (*februarius*). Ezen szakadatlan körfolyamban visszatérő sorához a hónapoknak minden szökőévben még egy névtelen „munkahónap“ járul (*mercedonius*) az év végén, tehát február után. Valamint a hónapoknak valószínűleg a régi nemzeti nyelvből átvett neveiben, úgy azok hosszának meghatározásában is a római naptár teljesen önállóan jár el: a görög *cyclus* négy éve helyett, melyeknek mindenike hat harmincz- és hat huszonkilencznapos hónapból áll, melyekhez kétévenként egy, felváltva harmincz- és huszonkilencznapos szökőhónap járul ($354+384+354+383=1475$ nap), a rómaiban négy oly évet találunk, melyek mindenikének van négy harminczegynapos hónapja — az első, harmadik, ötödik és nyolczadik, — és hét huszonkilencznapos hónapja, és melyek közül háromban a februárius huszonnyolcz, a negyedikben huszonkilencz napot számlál, s melyekhez minden második évben egy huszonhét napos szökőhónap járul ($355+383+355+382=1475$ nap). Hasonlókép eltért e naptár a hónapnak eredeti, hol hét-, hol nyolcznapos hetekre való osztásától; e helyett egyszer mindenkorra az első negyedet a harminczegynapos hónapokban a hetedik, a huszonkilencznaposokban az ötödik, a holdtöltét azokban a tizenötödik, ezekben a tizenharmadik napra tette, úgy hogy a hónap második és negyedik hetére nyolcz, a harmadikra rendesen kilencz, csak a huszonnyolcznapos februárban nyolcz, a huszonhét napos szökőévben hét, az elsőre a harminczegynapos hónapban hat, különben pedig négy nap jutott. A hónap három utolsó hetének lényegében egynemű lefor-

gása mellett, tehát ettől fogva csak az első hétnek mindenkorai hosszúságát kellett köztudomásra hozni; s innen kapta az első hét kezdő napja a „kiáltó nap“ (*kalendæ*) nevét. A második és negyedik, kivétel nélkül nyolcnapos heteknek kezdő napjai — római szokás szerint, mely a határidő végét abba mindig beleszámította — kilencednapoknak (*nonæ, noundinæ*) neveztek, míg a harmadik hét kezdő napja régi *idus* nevét (talán választónap) megtartotta. A naptár e sajátságos újjáalakításának alapul szolgáló ok úgy látszik, mindenek felett a páratlan szám üdvhozó erejébe vetett hit volt *); s míg általában az év legrégebb görög alakjára támaszkodik, ettől való eltéréseiben határozottan Pythagoras e korban Alsó-Itáliában mindenek felett uralkodó, s főkép a számok mysticismusában mozgó tanainak befolyása lép előtérbe. Ennek eredménye pedig az volt, hogy ezen római naptár, bármily félreismerhetetlenül magán viseli is annak nyomait, hogy úgy a hold, mint a nap járásával öszhangzásban akar lenni, tényleg még sem egyezett meg annyira a hold járásával, mint, legalább egészben, görög mintaképe; a napév szakait pedig épen úgy, mint a legrégebb görög naptár, csak gyakori önkényes időkihasítások segélyével követhette, s miután e naptár aligha kezeltetett több észszel, mint a mennyivel szerkesztetett, igen valószínűleg nagyon tökéletlenül követte. A hónapok vagy, a mi ezzel egyre megy,

*) Ugyanez okból minden ünnepnap páratlan napra tétetett, úgy a havonként ismétlődők (*kalendæ* a hó 1., *nonæ* 5. vagy 7., *idus* 13. vagy 15. napján), mint a már említett 45 évi-ünnep is, csak kettőnek kivételével. Ez annyira megy, hogy több napig tartó ünnepeknél a közbeeső páros számú napok kihagyatnak, hogy például Carmentis ünnepe január 11. és 15., a ligetünnep jul. 19. és 21., a szellemeké május 9, 11. és 13. napjain tartatnak.

a tízhónapos évek szerinti számításnak fentartásában csakugyan, bár néma, de félre nem érthető bevallása rejlik a legrégebb római napév szabálytalanságának és megbízhatatlanságának. Lényeges keretére nézve e római naptárt legalább is általános latin naptárnak tekinthetjük. Az év kezdetének s a hónapok neveinek általános változandósága mellett csekélyebb eltérések a sorrendi számokban és elnevezésekben megegyeztetethők egy közös alap feltevésével; s azon naptári keret mellett, mely a hold járását tényleg figyelmen kívül hagyja, a latinok hasonló módon könnyen rájuthattak hónapjaik teljesen önkényes, talán az évi ünnepek által meghatározott tartamára, a mint hogy például Alba vidékén a hónapok hossza 16 és 36 nap közt ingadozott. Valószínű tehát, hogy a görög Trieteris Alsó-Itáliából már jókor eljutott legalább Látiumba, s talán még más itáliai törzsekhez is, s azután az egyes városi naptárakban további alárendelt jelentőségű változásokat szenvedett. — Több évi időközök mérésére a királyok uralkodási évei voltak használhatók; ámbár kétséges, vajon ezen, a keleten szokásos, keltezés Görögországban és Itáliában a legrégebb korban előfordúlt-e vagy nem. Ellenben úgy látszik, hogy a négyéves szökőkorszakból s a község ezzel összekötött megadóztatásából s az engesztelő áldozatokból, a lustrumoknak egy, alapjára nézve a görög olimpiádok szerinti számításhoz hasonló számítása indúlt ki, mely azonban az adóbecslés véghezvitelében lábrakapott szabálytalanság folytán chronologicus jelentőségét csakhamar ismét elvesztette.

A mérés művészeténél újabb a hangírásé. Az itáliaiaknál ép oly kevéssé fejlődött ki ez írás saját kebelökből, mint a helleneknél, ámbár az itáliai számjegyekben, s talán a fatáblácskákkal való sorshúzásnak ősrégi itáliai és

Hellen
ábécék
Itáliában.

nem görög befolyásból támadt szokásában, ily fejlődésnek kezdőpontjaira találhatunk. Mily nehézségekkel kell járnia az oly változatos összeköttetésekben szereplő hangok első egyénítésének, legjobban bizonyítja azon tény, hogy az összes aramæi, indiai, görög-római és mai civilisáció egyetlen egy, népről népre s nemzedékről nemzedékre szállt ábécével beírta, s még ma is beírja; s az emberi szellemnek e nagy fontosságú vívmánya is közös műve az aramæieknek és indogermánoknak. A sémi nyelvtörzs, melyben a magánhangzó alárendelt jelentőségű és soha a szó kezdetén nem állhat, ugyanez okból megkönnyíti a mássalhangzók egyénítését; a miért is ennek kebelében találtott fel az első ábécé, mely azonban magánhangzókka még nem bírt. A kereskedés által hozzájuk eljutott aramæi mássalhangzó írásból először az indusok és görögök teremtették a teljes ábécét a hangzók hozzátevése által, mindkét nép önállóan és nagyban eltérő módon, oly képen, hogy négy betűt, melyet a görögök mint mássalhangzók jegyeit nem használhattak, négy magánhangzónak: *a e i o* megjelölésére fordítottak, s hogy az *u* számára új jegyet készítettek, tehát úgy, hogy a pusztá mássalhangzó helyett a szótagot vitték be az írásba, vagy mint Palamedes mondja Euripidesnél

Gyógyszert ím rendelék felejtők kedviért:

Hangzót nem-hangzót szótagokba foglalék —

Fel így lelém világnak az írástudást.

És ezen aramæi-hellen ábécé eljutott az itáliaiakhoz is, és pedig a siciliai vagy itáliai-hellenek által; nem Nagy-Görögország földművelő gyarmatai, hanem Kyme és Naxos kereskedői által, kik valószínűleg azt közvetlenül a nemzetközi forgalomnak ősrégi látiumi és etrúriai közvetítő helyeire, Rómába és Cærébe vitték. Azon ábécé, melyet

az itáliaiak kaptak, korántsem volt a legrégebb görög, ez már akkor többszörös változáson ment keresztül, nevezetesen hozzátétek az ξ φ és χ betűk, az ι γ és λ pedig új jegyeket kaptak *). Azt is megjegyeztük már, hogy az

*) Az ábécé története a görögöknél lényegében abban áll, hogy szemben az ősrégi 23 betűssel, vagyis a vocalizált és az *u*-val szaporított phönikiai ábécével, ennek kiegészítésére és tökéletesítésére a legkülönbébb javaslatok tétettek, s hogy e javaslatok mindenikének megvolt saját története. Ez indítványok közül a legfontosabbak, melyeket az itáliai írás történelme érdekében is jó lesz szem előtt tartanunk, a következők. — I. Külön jegyek életbe léptetése a ξ φ és χ hangok számára. E javaslat oly régi, hogy a Thera és Melos szigetek ábécéjének kivételével, minden görög és minden a görögből leszármazott ábécé ennek befolyása alatt áll. Eredetileg valószínűleg arra czélt, hogy e jegyeket: $X = \xi i$, $\Phi = \varphi i$ és $\Psi = \chi i$ az ábécé végéhez hozzátoldja, s ily alakban fogadtatott el Hellas szárazföldjén, Athén és Korinth kivételével, valamint a sicíliai és itáliai görögöknél. A kisázsiai görögök azonban, valamint Krétának s az Archipelagos szigeteinek, továbbá a szárazföldön Korinthnak lakosai, midőn e javaslat hozzájuk eljutott, úgy látszik a ξi hang megjelölésére már a phönikiai ábécé tizenötödik jegyét (Samech) Ξ használták; ez okból a három új jegy közül a Φ -t ugyan felhasználták a φi , az X -t azonban nem a ξi , hanem a χi megjelölésre. A harmadik, eredetileg a χi számára feltalált jegyet valószínűleg mindenféle elejtették; csak a kisázsiai ióniaiak tartották fenn, de ezen hangzással: ψi . A kisázsiai írásmódot követte Athén is, azon különbséggel, hogy itt nem csak a ψi , hanem a ξi sem fogadtatott el, hanem helyettök, mint azelőtt, a kettős mássalhangzók írtak. — II. Épen ily korán, ha nem még korábban, törekedtek arra is, hogy a $\lesseqgtr = i$ és $\lesseqgtr = s$ formák oly közel fekvő elcserélhetésének elejét vegyék; mert minden előttünk ismeretes görög ábécé magán viseli azon törekvés nyomait: mindkét jegyet máskép és élesebben elkülöníteni egymástól. És már a legrégebb korban két erre vonatkozó módosításnak kellett javasoltatnia, melyeknek mindenike egy bizonyos körben elterjedt; az egyik szerint a sziszegő megjelölésére, melyre a phönikiai ábécének két jegye volt, a tizennegyedik ($\Lambda = \text{sch}$)

etrusk és latin ábécék nem egymásból, hanem mindkettő közvetlenül a görögből vannak leszármaztatva; sőt ezen ábécé lényegesen eltérő alakban jutott Etrúriába és Látii-

és a tizennyolczadik ($\xi=s$), ez utóbbi, hangilag megfelelőbb helyett az előbbit alkalmazták — és így írtak régibb időben a keleti szigeteken, Korinthban, Kerkyrában s az itáliai acháioknál — a másik szerint az *i* helyébe egy egyszerű vonást tettek: |, mely sokkal közönségesebbé, s nem igen késő korban legalább annyiban általánossá lett, a mennyiben a megtört $i=\zeta$ mindenütt eltűnt, habár egyes községek az *i* új alakja: | mellett az *s*-nek Λ alakját is megtartották. — III. Újabb a Γ γ -val könnyen felcserélhető λ λ -nek helyettesítése a ν által, melylyel Athénben és Bœotiában találkozunk, míg Korinth és a tőle függő községek ugyane czélt az által érték el, hogy a γ -nak régi kampó alakja helyett félköralakot adtak: C. — IV. A *p*-nek P és *r*-nek P szintén könnyen fölcserélhető formáit az által különböztették meg egymástól, hogy ez utóbbi számára az R találatott fel; mely újabb alak csak a kisázsiai görögökre, a krétaiakra, az itáliai acháiokra s kevés más vidékre nézve maradt ismeretlen, ellenben úgy a tulajdonképi, mint Nagy-Görögországban és Siciliában túlnyomó uralomra jutott. Az *r* régibb alakja P azonban nem tűnt el itt oly gyorsan s oly teljesen, mint az *l* régibb formája; az újítás tehát kétség kívül újabb korba esik. — V. A hosszú és rövid *e* s a hosszú és rövid *o* megkülönböztetése régibb korban kizárólag Kis-Ázsia s az ægæi tenger szigeteinek görögjeire szorítkozott. — Mind-ezen technikus javítások annyiban egyneműek s történeti szempontból egyenlő becűek, a mennyiben mindenikök bizonyos időben és bizonyos helyen keletkezett, azután saját útján terjeszkedett és külön fejlődött ki. Kirchhoff kitűnő búvárlatai (Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets. 1863.), melyek a hellen ábécé eddig oly homályos történetére fényes világot derítettek, sőt a hellenek és itáliaiak közti legrégebb viszonyok tekintetében is lényeges adatokat nyújtanak, nevezetesen az etrusk ábécének eddig ismeretlen szülőföldjét megczáfolhatatlanul kijelölték, annyiban bizonyos egyoldalúságban szenvednek, a mennyiben ily egy és más javaslatra aránylag túlságos súlyt fektetnek. — Ha egyáltalában rendszereket akarunk e tekintetben megkülönböztetni, nem szabad az ábécétet a szerint

umba. Az etrusk ábécének kettős *s-e* van (Sigma *s* és San *sch*) és csak egyszerű *k-ja* *), az *r*-ből pedig csak a régibb *P* formát bírja; a latin, a mennyire mi tudjuk,

sorolnunk két osztályba, a mint bennök a *X* a ξ -t vagy χ -t jelenti, hanem a 23 betűs ábécét kell megkülönböztetnünk a 25 vagy 26 betűstől, s talán ez utóbbiak közt ismét a kisázsiai-ióniait, melyből a későbbi közönséges ábécé keletkezett, s a régibb kornak közönséges görög ábécéjét. Az egyes vidékek azonban az ábécé egyes módosítási javaslataival szemben, lényegesen eklektikus magatartást követtek, s az egyik módosítás itt, a másik amott fogadtatott el; a görög ábécé története éppen ezen tekintetben oly tanulságos, mert kimutatja, hogy a görög vidékek egyes csoportozatai mesterség és művészet, dolgában újításaikat egymással kicserélték, mások pedig nem álltak ily kölcsönös viszonyban. A mi különösen Itáliát illeti, az achái földművelő városok s a chalkisi és dóriai inkább kereskedő gyarmatok közti nevezetes ellentétre már fentebb felhívtuk a figyelmet: amazokban a kezdetleges formák egytől egyig megtartattak, ezekben a javítottak fogadtattak el, még olyanok is, melyek különböző oldalról eredvén, némiképen ellentétben állnak egymással, mint a *C* γ a *V* λ mellett. Az itáliai ábécék, mint Kirchhoff megmutatta, egytől egyig az itáliai görögből, és pedig a chalkis-dóri-ból származnak; hogy azonban az etruskok és latinok ábécéjüket nem egymástól, hanem mindegyikök közvetlenül a görögtől kapta, azt mindenek felett az *r* eltérő alakja teszi kétségtelenné. Mert, míg az ábécének fentebb említett négy módosítása közül, melyek t. i. az itáliai görögöket egyáltalán érdeklik, miután az ötödik csak Kis-Ázsiára szorítkozott, a három első már keresztül volt víve, mielőtt az ábécé az etruskokhoz és latinokhoz eljutott volna, addig a *p* és *r* megkülönböztetése még nem történt meg, midőn az Etrúriába jutott, ellenben be volt fejezve, midőn a latinok kapták, mi okból az etruskok az *r*-nek *R* formáját, a latinok és faliscusok pedig annak *P* formáját egyiránt nem ismerik.

*) Hogy a koppa az etruskoknál mindig hiányzott, az kétségtelennek látszik, mert nem csak hogy sehol egyebütt biztos nyomára nem akadunk, hanem a galassiai edény minta-ábécéjéből is hiányzik. A kísérlet, azt ennek syllabáriumában kimutatni, minden esetre téve-

csak egy *s*-t ismer, ellenben két *k*-t (Kappa *k* és Koppa \mathcal{K}), az *r*-nek pedig csak újabb R alakját. A legrégebbi etrusk írás még nem ismeri a sort, s úgy kanyarog, a hogy a kígyó tekerődzik, az újabb, elmesztett párhuzamos sorokban fut jobbról balra; a latin írás, a mennyire emlékeink a múltba visszanyúlnak, csak az utóbbi írásmódot ismeri egy irányú sorokban, melyek kezdetben kényök kedvök szerint balról jobbra, vagy jobbról balra folytak, utóbb pedig a rómaiaknál azon, a faliscusoknál ezen irányt követték. Az Etrúriába hozott minta-ábécének, daczára aránylag megújított jellemének, igen régi, bár pontosan meg nem határozható időbe kell visszanyúlnia; mert miután az etruskok a két sziszegőt, a sigmát és a sant mindig mint különböző hangokat egymás mellett használták, az Etrúriába eljutott görög ábécében mindkettőnek ily módon kétség kívül mint még élő hangjegyeknek meg kellett lennie; de a görög nyelv minden előttünk ismeretes emléke közt egy sines, melyen a sigma és san

désen alapúl, miután ez csak a később is köz használatban levő etrusk betűkre van és lehet tekintettel, ezekhez azonban a koppa, köz tudomás szerint, nem tartozik; egyébiránt a végül álló jel már helyénél fogva sem jelenthet mást, mint *f*-t, mely az etrusk ábécének éppen utolsó betűje, s melynek azon syllabáriumban, mely az etrusk ábécének mintájától való eltéréseit mutatja ki, nem volt szabad hiányoznia. Az természetesen feltűnő marad, hogy az Etrúriába eljutott görög ábécéből a koppa hiányzott, miután különben a chalkisidóriban sokáig fenntartotta magát; de végre is ez locális sajátsgát képezhetett azon városnak, melynek ábécéje legelőször jutott Etrúriába. A felett, vajon egy feleslegessé váló jel az ábécében megmarad-e vagy belőle kivész, minden időben az önkény és véletlen döntött; így az attikai ábécé a phoenikiai tizennyolczadik jegyet elvesztette, a többieket ellenben, melyek a hangírásból eltűntek, megtartotta.

egymás mellett használva szerepelnének. A latin ábécének, a mint ismerjük, jelleme egészben véve minden esetre újabb; de nem valószínű, hogy Látiumban nem csak egyszer vétetett át az ábécé, mint Etrúriában, hanem, hogy a latinok, élénk közlekedésben állván Siciliával, az itt szokásban levő ábécét hosszabb időn át használták, s ingadozásait is követték. — Így például úgy találjuk, hogy a régibb Ξ és NV formák a latinok előtt nem voltak ismeretlenek, de a közhasználatból az újabbak: Σ és Λ által kiszorítottak; a mi csak úgy magyarázható meg, ha a latinok úgy görög nyelven, mint anyanyelvükön tett feljegyzéseikben hosszabb időn át a görög ábécét, mint ilyet, használták. Ez okból, azon görög ábécének, melyet Rómában találunk, aránylag újabb jelleméből s az Etrúriába jutottnak nagyobb régiségéből nem volna helyes azon következtetést vonni le, hogy tehát Etrúriában korábban ismerték az írást, mint Rómában. — Mily roppant hatást kellett a betűkincs megszerzésének azokra tennie, kik azt kapták, s hogy mily élénken kiéreztek e látszatra jelentéktelen jegyekből a bennök szendergő hatalmat, egy nevezetes edény bizonyítja, mely Cære legrégebb, az ív feltalálása előtt épített sírjainak egyikéből került napvilágra, melyre az ó-görög minta-ábécé, a mint Etrúriába jutott, s mellette egy belőle készített s a Palamedeséhez hasonlítható etrusk syllabarium van rájegyezve — nyilván a betűírás Etrúriába hozatalának és meghonosulásának egy szent ereklyéje.

Az ábécé átvételénél nem csekélyebb fontosságú a történelemre nézve annak további fejlődése Itália földén, sőt talán még fontosabb; mert ez vet egy világsugarat a félsziget belső közlekedésére, mely még sűrűbb homályban fekszik, mint az idegenekkel a partokon folyt forgalom.

Az ábécék
kifejlődése
Itáliában.

Az etrusk írás legrégebb korszakában, melyben a bevitt ábécé lényegében változatlanul volt használatban, úgy látszik, hogy annak ismerete a Pó mentén s a mai Toscánában lakó etruskokra szorítkozott; ezen ábécé azután, nyilván Hatriából és Spínából, dél felé a keleti parton le, egészen az Abruzzókig, éjszakra a venetusokhoz, sőt utóbb még a havasok alatt, között, sőt rajtok túl lakó keltákhoz is eljutott, úgy hogy végső kiágazásai Tirolig és Stiriáig elnyúlnak. Az újabb korszak az ábécének azon reformjából indul ki, mely főképen az elmetszett sorokban való írás életbe léptetésére, az *o*-nak, melyet a beszédben az *u*-tól többé nem tudtak megkülönböztetni, kihagyására, s egy új jegynek felvételére terjedt ki az *f* számára, melynek az átszármazott ábécében nem volt jegye. E reform nyilván a nyugoti etruskoknál keletkezett, és míg az Apenninen túl el nem fogadtatott, valamennyi sabelli törzsnél, legközelebb az umbereknél meghonosult; az idők további folyamában azonban az ábécé minden egyes törzsnél, az Arno-melléki és Capua-vidéki etruskoknál, az umbereknél és samnitoknál különböző sorsra jutott, a mediákat gyakran egészen vagy részben elvesztette, másutt ismét új hangzókat és mássalhangzókat hozott létre. Ama nyugoti etrusk reformja az ábécének azonban nem csak oly régi, mint a legrégebb, Etrúriában talált, sírok, hanem jóval régebb ezeknél, miután a már említett, valószínűleg e sírok valamelyikében talált syllabarium a reformált ábécét már lényegesen módosított és modernizált alakban tünteti fel; s miután a reformált ábécé, a kezdetlegeshez hasonlítva aránylag maga is újabb, maga a gondolat is szinte felmondja a szolgálatot, hogy visszanyúlják azon korba, melyben az ábécé Itáliába eljutott. — Míg ekkép a félsziget éjszaki, keleti és déli részében az etruskok szere-

pelnek az ábécé terjesztői gyanánt, addig ellenkezőleg a latin ábécé Látiumra szorítkozott, s itt csekély változásokkal egészben fenntartotta magát; csak hogy a γ κ és ζ σ lassanként hangi tekintetben egymásba olvadtak, minek az lett következése, hogy a homophon jegyek mindenikéből egy-egy (κ ζ) az írásból eltűnt. Rómában ezek bebizonyíthatólag már ki voltak küszöbölve, midőn a tizenkét tábla leíratott. A ki tehát megfontolja, hogy a legrégebb rövidítésekben a γ c , és κ k közti különbség még rendszerint fel van tüntetve *), hogy tehát azon időköz, melyben e hangok a kimondásban egymásba olvadtak, s ennél előbb ismét azon időköz, melyben a rövidítések megállapodásra jutottak, sokkal régebb korba esik a tizenkét tábla keletkezésénél; hogy végre az írás behozatala s egy conventionális rövidítési rendszernek megállapítása közt szükségkép jelentékeny időnek kellett lefolynia, az, úgy Etrúriára, mint Látiumra nézve, az írás művészetének kezdetét oly régi korba teendi, mely közelebb fekszik az Egyiptombeli syriusi periodus első belépéséhez a történelmi korba, vagyis a Krisztus születése előtti 1321. évhez, mintsem a 776-dikhoz, melylyel Görögországban az olimpiádok időszámítása kezdődik **). De más számos és

*) Így a C *Gaius*, a CN *Gnaeus*, ellenben K *Kæso*. Az újabb rövidítésekről ez természetesen nem áll, ezekben a γ nem C, hanem G (*GAL Galeria*) által, a k rendszeren C (*C centum*, *COS consul*, *COL Collina*) által, a előtt K által (*KAR karmentalia*, *MERK merkatus*) jelöltetik meg. Mert egy ideig a k hangot a előtt K, az e i o hangzók előtt C által fejezték ki, ellenben az u előtt a Koppa régi jegye, a Q által.

**) Ha ez áll, akkor a homéri költemények keletkezésének, habár természetesen nem épen azon szerkezetnek, melyet mi ismerünk, sokkal régebb korba kell esnie, mint a melyre Herodot teszi

világos nyomok is bizonyítják az írás tudományának nagy régiségét Rómában. A királyi korból való okmányok létele elég hitelességgel van kimutatva: így a Gabii és Róma közti külön szerződésről szóló, melyet egy Tarquinius király, s aligha az utolsó, ki e nevet viselte, kötött, s mely a kötése alkalmával feláldozott bika bőrére írva, a Quirinálon Sancusnak régiségekben gazdag s a gall tűzvészt valószínűleg kikerült templomában őriztetett; így azon szövetség okmánya, melyet Servius Tullius király kötött Látiummal, s melyet egy réztáblára írva még Dionysios is látott az Aventínen Diána templomában, — természetesen egy, az égés után egy latin példány segélyével készült másolatban, mert hogy a királyok korában már ércbe véstek volna, az nem valószínű. E templom alapítványi okmányára, mint a legrégebbi ilyenmű római okmányra s valamennyinek közös mintájára még császári korbeli alapító okmányok is hivatkoznak. De már ekkor is tudtak levelekre (*folium*), faháncsra (*liber*) vagy fatáblákra (*tabula, album*), később bőrre és vászonra is karcolni (*exarare, scribere* rokon ezzel: *scrobes* *) vagy festeni (*linere*, ebből a *littera*). Vászon tekeresekre írtak a samnitok, úgy az anagniai papság szent okmányai, valamint a római elüljáróságoknak legrégebbi, a megemlékezés istennőjének (*Juno moneta*) templomában a Capitoliumon őrzött jegyzékei. — Alig lesz ezek után szükséges a legelő marhának ősrégi bélyegzését (*scriptura*), a senátusban használt megszólítást „Atyák és összeírottak“ (*patres conscripti*), a jóslat-

850. Homér virágzását (Róma építése előtt 100.); mert a hellen ábécének Itáliába bevitele, valamint magának a Hellas és Itália közti közlekedésnek kezdete már magok is a Homér utáni korba esnek.

*) Épen így az ó-szászban is *writan*, tulajdonkép szakítani, azután rajzolni, írni.

könyvek, nemzetségi lajstromok, az albai és római naptárak igen nagy régiségét említeni. Ha a római monda már a királyok elűzetése körüli időben a piacon levő csarnokokról beszél, melyekben az előkelők fiai és leányai olvasni és írni tanultak, ez lehet, de nem szükségkép koholmány. Nem az írásnak nem-ismerése s talán nem is az okmányok hiánya fosztott meg bennünket a legrégebb római történelem ismeretétől, hanem azon kor történetészeinek, mely e történet kutatására hivatva volt, képtelensége a levéltári adatok feldolgozására, s ferde iránya, mely a hagyományokban az indokok és jellemek rajzát, csatajelentéseket és forradalmi elbeszéléseket keresett, s ezekből nem ismerte fel azt, a mit e hagyományok a komoly és lemondani tudó történetbúvártól meg nem tagadtak volna.

Az itáliai írás története tehát először is a hellenségnek gyöngé és közvetett behatását bizonyítja a sabelliekre, ellentétben a nyugotibb népekkel. Hogy amazok az ábécét az etruskoktól, nem a rómaiaktól kapták, valószínűleg az magyarázza meg, hogy már birtokában voltak az ábécének, midőn az Apennin gerinczén vonulásukat megkezdték, tehát a sabínok úgy, mint a samnitok, már az anyaországból történt elbocsáttatásuk előtt jutottak az ábécéhez. Másrészt az írás ezen története üdvös intésül szolgál azon feltevés ellen, melyet a későbbi, az etrusk mysticismusba és ócskasági maniába sülyedt római műveltség állított fel, s melyet az újabb és legújabb búvárlat türelmesen ismételt, mintha t. i. a római civilizáció csirái Etrúriából kerültek volna Rómába. Ha ez igaz volna, mindenek előtt e téren kellene nyomára akadnunk; de épen megfordítva, a latin írástudomány csirája egyenesen görög, s fejlődése annyira nemzeti, hogy még az *f* szá-

Eredmények.

A nyelv és
írás meg-
romlása.

mára feltalált és annyira kívánatos etrusk betűt sem tulajdonította el. Sőt a hol az átvételnek nyoma van, a számjegyekben, inkább az etruskok azok, kik a rómaiaktól, legalább az 50-nek a számjegyét átvették. — Jellemző végre, hogy a görög ábécé kifejlődése minden itáliai törzsnél legközvetlenebbül annak megromlásában nyilvánkozik. Így a mediák valamennyi etrusk tájszójárásban elenyésztek, míg az umbriak a γ d , a samníték a d , a rómaiak a γ betűt vesztették el, s ez utóbbiaknál még a d is az r -rel összeolvadni fenyegetődzött. Hasonlókép az etruskoknál csakhamar egybemosódott az o és u , s ugyan ezen romlásnak kezdő elemeit a latinoknál is megtaláljuk. Majdnem az ellenkezőt találjuk a sziszegőknel; mert míg az etrusk e három jegyet: z , s , sch megtartja, az umbriai az utólsót ugyan elveti, de helyette két új sziszegőt képez, addig a samnit s a faliskus az s -re és z -re szorítkozik, úgy mint a görög, a későbbi római pedig magára az s -re. Látjuk, hogy azon mívelt és két nyelvet tudó emberek, kik az ábécét a félszigetbe bevitték, jól érezték az egyes hangok finomabb különbségeit; de a nemzeti írásnak a hellen anya-ábécétől való teljes elválása után a mediák s tenuisek lassanként összeolvadtak, a sziszegők és magánhangzók pedig összezavartattak, mely hangátteletek, vagy inkább hangelpusztítások közül főkép az első teljesen ellenkezik a görögséggel. A hajlítási és származtatási formáknak elpusztulása karöltve jár e hangok ezen megromlásával. Ezen elbarbarosodás oka tehát általában nem más, mint azon elkerülhetetlen romlás, mely minden nyelvet szakadatlanul pusztít, ha irodalmilag és észszerűen gát nem vettetik útjába; csakhogy annak, a mi különben nyomtalanul eltűnik, itt a hangírásban nyomai fennmaradtak. Hogy ezen elbarbarosodás az etruskoknál nagyobb

mértékben kapott lábra, mint bármelyik másnál az itáliai törzsek közül, csak e nép csekélyebb művelődési képességéről tanuskodó számos bizonyítékok egyike; ha ellenben, a mint látszik, az itáliaiak közül ugyanezen nyelvromlás legnagyobb mértékben az umbereknél, kevesbbé a rómaiaknál s legkevesbbé a déli sabelleknél harapódzott el, e jelenségnek egyik okát valószínűleg amazoknál az etruskokkal, emezeknél a görögökkel való élénkebb közlekedés is képezhette.

XV. FEJEZET.

A művészet.

Az itáliaiak
művészeti
hajlama.

A költés szenvedélyes beszéd, ennek mozgalmas hangja a dal; ennyiben nincs nép költészet és zene nélkül. A költői tehetséggel előkelő mértékben megáldott nemzetek közé az itáliai nem tartozott s nem tartozik; hiányzik az olaszban a szív szenvedélye, a vágy az embernek eszményítése s az élettelennek emberisítése után s ezzel a költészet művészetének legszentebb eleme. Éles pillantásának, bájjal teljes ügyességének kitünően sikerül a gúny s a novellai hang, a mint ezeket Horátiusnál és Boccacciónál találjuk, a szeszélyes szerelmi és daltréfa, a mint azt Catullus és a jó nápolyi népdalok mutatják, s mindenek felett az alsóbb vígjátékok és a bohózat. Itália földjén keletkezett a régi korban a parodizáló tragédia, az újban a paradizáló hősköltemény. Különösen a szónoklatban s a színészetben egy más nép sem érte s nem éri utól az olaszokat. A tökéletes műfajokban azonban nem egykönnyen tudták többre vinni az ügyességnél, s irodalmuknak nincs korszaka, mely valódi epost és igazi drámát bírna felmutatni. Még a legnagyobb, Olaszországban sikerült irodalmi művekben is, isteni költeményekben, mint Dante Commediája, és történelmi munkákban is, mint

Sallustius és Macchiavelli, Tacitus és Collelta, inkább a rhetori, mintsem a naiv szenvedély uralkodik. Még magában a zenében is úgy a régi, mint az új korban a tulajdonképi teremtő képesség sokkal kevesebbé tűnik fel, mint az ügyesség, mely gyorsan fokozódik a virtuozitásig, s a valódi és bensőséggel teljes művészet helyett egy üres és szívet fonnyasztó bálványt emel annak trónjára. Nem a bensőség birodalma, a mennyiben a művészetben egyáltalán a bensőséget a külsőségtől el lehet különíteni, jutott az olasznak tulajdon osztályrészül; a szépség hatalmának, hogy teljes hatást gyakorolhasson reá, nem eszményítve kell lelki, hanem érzékileg testi szeme előtt állnia. — És ez okból lett mindenek felett otthonossá az építő és képző művészetekben, ez okból lett e téren a régi kultúr-korszakban a hellenek legjobb tanítványává, az újban minden nemzetek mesterévé.

Hagyományaink hézagossága folytán nem kísérhetjük a művészeti eszmék fejlődését Itália egyes népcsoportjainál; s nevezetesen nem is beszélhetünk többé itáliai költészetéről, hanem csak Látium költészetéről. A latin költészet, mint minden más, a lyrából, vagy inkább az eredeti ünnepi örömszajból keletkezett, melyben táncz, játék és dal még el nem választott egységben hatják át egymást. Figyelemre méltó e tekintetben, hogy a legrégebb vallási szokásokban a táncz és utána a játék, sokkal határozottabban lépnek előtérbe, mint a dal. Azon nagy ünnepi menetben, melylyel a római diadalünnep megnyitott, az istenek képei s a küzdők mellett a legnagyobb szerepet a komoly és vidám tánczosok játszották: amazok három csoportra, a férfiak, ifjak és fiugyermekek csapátára oszolva, mindnyájan veres ruhában rézövel, karddal és rövid lándzsával, a férfiak ezen kívül még felsisakozva,

Táncz, játék
és dal Látiumban.

egyáltalán teljes fegyverdíszben; ezek két csoportra oszolva, a birkákra, kik báránybőrt viseltek és tarka felsőruhát, s a bakokra, kik derékig meztelenek valának s átvetőül kecskebőrt viseltek. Épen így valamennyi papság közül talán a legrégebb és legszentebb az „ugrók“ voltak; s a tánczosoknak (*ludii, ludiones*) egyáltalán semmiféle nyilvános menetből, főkép semmi temetésből nem volt szabad hiányozniok, mi okból a táncz már igen régi korban közönséges iparággá lett. A hol azonban a tánczosok megjelentek, oda a zenészek — vagy a mi a legrégebb korban ezekkel egyre megy — a fuvolások is beállítottak. Ezek sem hiányoztak soha sem áldozatnál, sem lakodalomból, sem temetésnél; s az ugrók ősrégi nyilvános papsága mellett, bár rangban sokkal hátrább, a fuvolásoknak vele egykorú czéhe állt (*collegium tibicinum*), kiknek igazi muzsikus természetét eléggé bizonyítja azon régi, s még a szigorú római rendőrség ellenében is sikerrel fenntartott előjoguk, melynél fogva évi ünnepek alkalmával álarczosan és édes borral jóllakva csatangolhattak az utczákon. Míg ily módon a táncz tiszteletre méltó foglalkozásként, a zene alárendelt, de szükséges munkaként szerepelt, s ez okból mindkettő számára nyilvános egyesületek állítottak fel, a költés inkább esetleges és némileg közönös dologként tűnik fel, keletkezett legyen bár az magára önállóan, vagy azért, hogy a tánczost ugrásaiban kísérje. — A rómaiak azt tekintették a legrégebb dalnak, melyet a zöld erdő magányában a falevelek magoknak énekelnek. A mit a kedvező szellem (*faunus*, innen: *favere*) a ligetben sutog és dalol, azt azok, kiknek megadatott őt kihallgathatni, az embereknek ismét rhythmusos mértékes beszédben (*casmen*, később *carmen*, innen: *canere*) elmondják. Az istentől megszállt férfiak és nők (*vates*) ezen jósló

dalaival rokonok a tulajdonképi varázsmondások, a betegségek és más bajok elleni ráolvasási formulák s azon gonosz dalok, melyekkel az ember az esőt elháríthatja és a villámot az égből leszólíthatja, vagy a vetést is az egyik szántóföldről a másikra átcshalhatja; csak hogy ezekben már valószínűleg kezdettől fogva a szóformulák mellett tiszta hangformulák is szerepelnek*). A hagyomány által biztosabban megőrizvék s hasonlóan ősrégiek azon vallásos litániák, melyeket az ugrók s más papok énekeltek és tánczoltak, s melyek közül az egyetlen, mely reánk szállt, a szántóvető testvéreknek egy, valószínűleg váltakozó ének-képen költött tánczdala Mars tiszteletére, méltó arra, hogy itt helyet foglaljon.

Enos, Lases, iuvate!

Neve lue rue, Marmar, sins incurrere in pleores!

Satur fu, fere Mars! limen sali! sta! berber!

Semunis alternei advocapit conctos!

Enos, Marmar, iuvato!

Triumpe! **)

*) Így az idősebb Cato a ficzomodás ellen a következő mondásnak tulajdonít hatást: *hauat' hauat hauat ista pista sista damia bodannaustra*, mely valószínűleg feltalálója előtt ép oly homályos volt, mint mi előttünk. Ezek mellett természetesen szóformulákat is találunk, így pl. a köszvény ellen segít az, ha az ember éhgyomorral másra gondol és háromszor kilencszer a földet érintve és pökve, e szókat mondja: „Rád gondolok, segíts lábaimnak. A föld kapja meg a bajt, egészség legyen az én részem“ (*terra pestem teneto, salus hic maneto*. Varro de r. r. 1, 2, 27.).

**) *Nos, Lares, iuvate! Ne luem ruem (=ruinam), Mamers, sinas incurrere in plures! Satur esto, fere Mars! In limen insili! sta! verbera (limen?); Semones alterni advocate cunctos! Nos, Mamers, iuvato! Tripudia!* Az első öt sor mindenike háromszor, a végső felkiáltás ötször ismételtetik. — A fordítás, főkép a harmadik soré, sokszorosan bizonytalan.

az istenekhez { Rajtunk, Laresek, segítetek!
 { Ne halált és romlást, Mars, Mars, bocsáss többekre!
 { Légy jóllakva, kegyetlen Mars!

az egyes testvérekhez { A küszöbre ugorjál! állj! taposd!

minden testvérhez { A Semonokra, előbb ti, azután ti, kiáltsatok valamennyire!

az istenhez { Rajtunk, Mars, Mars, segíts!

az egyes testvérekhez { Ugorjál!

Gyalázó- és
 dicsénekek.

E dalnak s a saliáris énekek rokon töredékeinek latinsága, melyeket már az augustusi kor nyelvészei anyanyelvök legrégebbi okmányainak tekintettek, a tizenkét tábla latinságához körülbelül úgy áll, mint a Niebelungok nyelve Luther némettségéhez; s e tiszteletre méltó litániákat úgy nyelvök, mint tartalmok szerint az indiai vadakhoz hasonlíthatjuk. — Későbbi korszakba valók már a dicsőítő és gyalázó dalok. Hogy Látium már a régi korban el volt árasztva gúnydalokkal, azt, ha ellenök intézett igen régi rendőri intézkedések világosan nem bizonyítanak is, már az olaszok nemzeti jelleméből következtethetnők. Nagyobb fontosságra kaptak azonban a dicsénekek. Ha római polgár a temetőhelyre vitetett, a gyászpadot egy vele rokonságban vagy barátságban álló nő követte s egy fuvalás kíséretében a halotti dalt (*nenia*) énekelte neki. Hasonlóképen lakoma alkalmával a fiúk, kik az akkori szokás szerint az apákat még a házon kívüli vendégségekbe is követték, dalokat adtak elő az ősök dicsőítésére, melyeket hol fuvalakiséret mellett énekeltek, hol minden kíséret nélkül csak elszavaltak (*assa voce canere*). Hogy lakoma alkalmával sorban a férfiak is énekeltek, kétség kívül csak későbbi, valószínűleg a görögöktől kölcsönzött szokás volt.

Részletesebb tudomásunk ezen, az ősről szóló dalokról nincs; de magától értetik, hogy leírásokat és elbeszéléseket foglaltak magokban, s ennyiben a költészet lyrai momentuma mellett, sőt ebből magából fejtették ki az epikait. — A költészetnek más elemei szerepeltek az ősrégi, a törzsek szétválásánál kétség kívül régibb népfarsangban, a vígtáncban vagy a saturában. Az ének aligha hiányozhatott ezekből; de az a viszonyokból fejlődött, hogy ezen, főkép községi ünnepeken és lakodalmak alkalmával előadott és kétség kívül túlnyomóan gyakorlati tréfákban több tánczos, sőt több tánczos csapat könnyen összekeveredhetett, s az ének bizonyos cselekvényt vett fel magába, mely jellemére nézve természetesen túlnyomólag tréfás, és gyakran kicsapongó volt. Így támadtak itt nem csak a váltódalok, a mint később a fescenniai énekek neve alatt szerepelnek, hanem így keletkeztek egy népies komédia első elemei is, melyek az olaszoknak erős érzéke folytán a külsőségek és a komikum iránt, s nagy fogékonyságuk folytán a tagjáték és átöltözések iránt, kitűnően alkalmas talajba voltak elvetve. — A római épos és dráma ezen incunabuláiból mi sem maradt fenn. Hogy az ősről szóló dalokat a hagyomány adta tovább, az magától értetik s ezen felül még az által bizonyíttatik, hogy rendszeren gyermekek által adattak elő; de már az idősb Cátó korában teljesen elenyésztek. A komédiák azonban, haugyan e nevet e helyt használhatjuk, e korban és még hosszú időn át kivétel nélkül rögtönöztek. Ily módon e népköltészetből és népdallamokból mi sem volt az utókorra átszállítható, kivéve a mértéket, a zenei és karkíséretet, s talán az álarcokat. — Vajon létezett-e

Álarczos
bohózat.

Versmérték.

kodik egy külsőleg meghatározott metrikus kerethez s inkább hullámzó zenei szavalásnak látszik. Ellenben a későbbi korban egy ősrégi dallammal, az úgynevezett saturnusi *) vagy fauni mértékkal találkozunk, melyet a görögök nem ismernek, s mely valószínűleg egy időben keletkezett a legrégebb latin népköltéssel. A következő, természetesen sokkal későbbi korba tartozó költemény némi fogalmat nyújthat róla.

Quod ré suá difeidens — áspéré afeícta
 Paréns timéns heic vóvit — vóto hóc solúto
 Decumá factá poloúcta — leíbereís lubéntes
 Donú danúnt — Hércolei — máxsumé — méreto
 Semól te oránt se vóti — crébro cón — démnes
 — / — / — / — / || / — / — / — / —

Mit kétes sorsa közben a keményen sujtott
 Szülő fogadt remegve, ím beváltva most:
 Készült derék ebéd, és a fiúk örömmel
 Adják tizedjüket, legjobb Hercul, neked,
 Könyörgve, halld meg így gyakran imájokat.

A saturni dallamban úgy látszik a dics- és tréfás dalok egyformán énekeltek, természetesen fuvola mellett, és valószínűleg úgy, hogy főkép a metszet minden sorban

*) E név tulajdonképen nem jelent egyebet, mint a dal mértékét, a mennyiben a *satura* eredetileg azon dal, mely farsang alkalmával énekeltetett. Ugyane törzsből származik a vetőisten is *Saturnus* vagy *Saiturnus*, utóbb *Sāturnus* néven; ünnepe a Saturnáliák minden esetre egy nemét teszik a farsangnak, s lehet, hogy eredetileg a bohózatok leginkább ez ünnepen adattak elő. Bizonyítványunk azonban arra, hogy a *Satura* a Saturnáliákra vonatkozik, nincs, s a *versus sāturnius* közvetlen összekapcsolása a Saturnus istennel, s az első szótagnak ezzel összefüggő megnyújtása, valószínűleg csak későbbi korba tartozik.

élesen kiemeltetett, váltó daloknál pedig alkalmasint e helyt a második énekes vette át a szót. A saturnusi mérték, mint minden más, mely a római és görög ókorban előfordúl, quantitativ természetű, de valamennyi antik versmérték közül valószínűleg az, mely nem csak legkevesebbé van kimívelve, miután más különféle licentiák mellett a hang alászállásának elhagyását a legnagyobb terjedelemben megengedi magának, hanem már alapjában is a legtökéletlenebb, miután ezen egymással szembe állított jambicus és trochaicus félsorok igen kevéssé alkalmasak egy, magasabb költői termékek igényeinek megfelelő, rhythmikus alkat kifejlesztésére. — Látium népies zenéjének és choreutikájának, melyeknek ugyane korban kellett alakot öltetniök, alapelemei ránk nézve teljesen elenyésztek; annak kivételével, hogy a latin flótáról hírül vesszük, hogy az rövid és vékony, csak négy lyukkal ellátott, s eredetileg, mint neve mutatja, egy könnyű állatcomboksontból készített zene-eszköz volt. — Hogy végre a latin népkomédia vagy az úgynevezett Atellánák későbbi állandó jellemző álarczai: Maccus a harlequin, Bucco a nagyevő, Pappus a jó papa s a bölc Dossennus — mely álarczok ép oly elmésen, mint találólag az olasz Policinello-komédia két inásával, a Pantalonnal és Dottorevel hasonlítottak össze — hogy ez álarczok már a legrégebb latin népművészet tulajdonai lettek volna, azt természetesen szigorúan bebizonyítani nem lehet; miután azonban az álarczok használata a népies színpadon Látiumban emlékezetet meghaladó idő óta szokásban volt, míg a görög színpad Rómában csak egy századdal alapítása után kezdett hasonló álarczokat használni, miután ezen atelláni álarczok határozottan itáliai eredetűek, s miután végre rögtönzött művészeti játékok keletkezése és végigvitele oly állandó álarczok nélkül,

Dallamok.

Álarczok.

melyek a játszóinak állását a játékban egyszer mindenkorra kijelölték, egyáltalán alig képzelhető, szabad lesz az állandó álarczokat a római színjáték kezdeteivel kapcsolatba hoznunk, vagy még inkább épen e színjátékok kiindulási pontjának tekintenünk.

Legrégiebb
hellen
behatás.

Ha már Látium legrégebb hazai műveltségéről és művészetéről ily csekély tudomással bírunk, könnyen megfogható, hogy még kevesebbet tudunk azon legrégebb lendületekről, melyekben a rómaiak e téren a külföldről részesültek. Bizonyos értelemben ide sorolhatjuk már a külföldi, nevezetesen a görög nyelvnek ismeretét is, mely utóbbi általában természetesen ismeretlen volt a latinok előtt, a mint ezt már a sibyllai oráculumra vonatkozó intézkedés bizonyítja, de melynek tudása a kereskedők közt épen ritka dolog nem lehetett; s körülbelül ugyanezt mondhatjuk az olvasásnak és írásnak a görög nyelv ismeretével szorosan összefüggő tudományáról. Az antik világ műveltsége azonban nem alapúlt sem idegen nyelvek ismeretén, sem elemi technikai ügyességeken; ezen közlött ismereteknél fontosabbakká lettek Látium fejlődésére nézve azon múzsai elemek, melyeket a latinok már a legrégebb korban kaptak a hellenektől. Mert kizárólag a hellenek, és nem a phönikiaiak, vagy az etruskok gyakoroltak e tekintetben hatást az itálusokra; sehol ezeknél nem találunk oly múzsai ösztönzésre, mely Karthágóra vagy Cærére vezetne vissza, s a phönikiait úgy, mint az etruskot általában bátran a terméketlen, s ez okból tovább nem nemző művelődési alakzatok közé sorolhatjuk *). A

*) Azon elbeszélés, miszerint „hajdan a római gyermekek úgy kaptak etrusk, mint utóbb görög műveltséget“ (Liv. 9. 36.), ép annyira össze nem egyeztethető a római gyermeknevelés eredeti természe-

görög megtermékenyítés azonban el nem maradt. A görög héthúros lyra, a „húrok“ (*fides*, innen: *σφίδη* bél; *barbitus* is, *βάρβιτος*) nem látiumi termék, mint a fuvola, s itt mindig külföldi eszköznek tekintetett; de hogy mily régen vétetett át, mutatja egyrészt görög nevének barbar elferdítése, másrészt az, hogy még a rituáléban is alkalmaztatott*). Hogy a görögök mondakincséből holmi már e korban átszivárgott Látiumba, azt már a görög plastikus műveknek készséges elfogadása is bizonyítja, melyeknek ábrázolásai egytől egyig a nemzet költészeti kincsén alapul-

tétel, a mint el nem képzelhető, mit tanulhattak volna Róma ifjai Etrúriában. Hogy az etrusk nyelv tanulása az akkori Rómában körülbelül oly szerepet játszott volna, mint például nálunk ma a francia nyelvé, azt talán még a Tages-cultus mai legbuzgóbb vallói sem fogják állítani; és az etrusk Haruspicinből valamit érteni, még azok szemében is, kik annak hasznát vették, nem-etruskra nézve gyalázatos, vagy inkább lehetetlen dolognak tartatott (Müller. Etr. 2, 4.). Az egész feltevést valószínűleg a köztársaság végkorának etruskoskodó régészei a régibb évkönyvek pragmatizáló elbeszéléseiből sütötték ki, melyek például Mucius Scævolával, hogy Porsenával beszélgetését megtarthassa, gyermekkorában az etrusk nyelvet megtanulták (Dionys. 5, 28. Plutarch *Poplicola* 17; v. ö. Dionys. 3, 70.).

*) A lantnak használatát a rituáléban bizonyítják Cicero *de orat.* 3, 51, 197; *Tusc.* 4, 2, 4; Dionys. 7, 72; Appian *Pun.* 66. s Orelli felirása 2448. v. ö. 1803. Hasonlókép alkalmaztatott a neniák alkalmával (Varro, Noniusnál, *nenia* és *præfica* alatt). A lantjáték azonban azért nem kevesebbé maradt egyetlen (Scipio, Macrobianál *sat.* 2, 10 és egyebütt); a zenének a 639. évben történt betiltása alkalmával a tilalom alól csak a „latin flótajátszó az énekessel együtt“ vétetett ki, a lantverő nem, s a vendégek lakoma alkalmával csak flóta mellett énekeltek (Cato Cicerónál *Tusc.* 1, 2, 3. 4, 2, 3; Varro Noniusnál *assa voce* alatt; Horat. *carm.* 4, 15, 30.). Quintilián. ki ellenkezőt mond (inst. 1, 16, 20.), pontatlanul vitte át magán lakomákra azt, a mit Cicero (*de or.* 3, 51.) az istenek lakomáiról beszél.

nak; és hogy mily régi időben vették át és ismételték a latinok ez elbeszéléseket, azt már némely görög neveknek ólatin barbarizálása bizonyítja, mely Persephonéból Prosepnát, Bellerophontesből Melerpantát, Kyklopsból Coclest, Laomedonból Alumentust, Ganymedesből Catamitust, Neilosból Melust, Semeléből Stimulát csinált. Végre pedig és mindenek felett, a római fő és városi ünnep (*ludi maximi Romani*), ha keletkezését nem is, de későbbi berendezését másnak, mint a görög befolyásnak egyáltalán nem köszönheti. Mint rendkívüli hálaünnep ajánltatott fel a capitoliumi Jupiternek és a vele együtt lakó isteneknek, rendszerint egy a hadvezér által az ütközet előtt tett fogadalm alapján, s ez okból rendszerint ősszel, a polgárország hazatérte után tartatott. Az ünnepi menet a Palatín és Aventín közt kipécézett, s egy küzdporonddal és nézőhelylyel ellátott versenyterre vonult: elül Rómának minden fiu gyermeke, a polgárország osztályai szerint rendezve, lóháton és gyalog; azután a küzdők s a fentebb leírt tánczó csapatok, mindenik a maga zenéjével, erre az istenek szolgálói a tömjéntartókkal s más szent eszközökkel, végre az emelvények magokkal az istenképekkel. A látványosság maga a háboru képmásából állott, a mint ez a legrégebbi korban vívatott, a kocsin, lovon és gyalogvívásból. Megkezdték a játékot a harczy-szekerek, melyek mindenikén, homéri szokás szerint, egy kocsis és egy harczos volt, ezeket követték a leszállt küzdők, s ezek után a lovasok, kiknek mindenike római vívó mód szerint egy háta és egy vezeték lóval jelent meg (*desultor*); végül a gyalog harczosok mérköztek egymással versenyfutásban, birkózásban és ökölviadalban, egy csipejökre kerített öv kivételével, meztelenül. A versenyküzdelem minden fajából csak egy küzdés ment végbe és csak két küzdő között.

A győztes jutalma a koszorú lett, s mily nagy becsben tartott ez egyszerű galy, bizonyítja az, hogy a törvény megengette a győztesnek, ha meghalt, ravatalára tenni azt. Az ünnep tehát csak egy napig tartott, s a küzdő versenyektől valószínűleg még ez napon elég idő maradt a tulajdonképi farsangra, melyben a tánczosok csoportjai kifejthették művészeteket s előadhatták bohózataikat, s melyben juthatott hely és idő még más előadásokra, például a gyermeklovasság harczjátékaira is *). Ez ünnepen még a komoly harczban nyert diadalmi jelek is játszottak szerepet; a vitéz harczos e napon kiállította az általa leölt ellenfeleknek fegyverzetét, s a község által épen úgy koszorúval jutalmaztatott, mint az, ki a versenyben lett győztes. — Ilynemű volt a római diadalmi, vagy városi ünnep, s Róma egyéb nyilvános ünnepéyeit is hasonló, habár eszközeikben mérsékeltebb alakban képzelhetjük el magunknak. A nyilvános temetési ünnepen rendszerint tánczosok, s ha az illetők ki akartak tenni magokért, még versenylovak is léptek fel,

*) A városi ünnep eredetileg csak egy napig tarthatott, miután még a hatodik században négy napos színpadi és egy napi circusi játékokból állt (Ritschl *parerga* 1. 313.) és tudjuk, hogy a színjátékok csak később járultak a többihez. Hogy minden harcznemből eredetileg csak egy küzdelem ment végbe, az Liviusból (44. 9.) következik; s ha később egy játéknapon huszonöt pár koci futott egymás után (Varro, Serviusnál *Georg.* 3. 18.), ez már újítás volt. Hogy csak két koci és szintén így csak két lovas és két birkozó küzdött a jutalomért, abból következik, hogy a római kocsiverenyekben minden időben csak annyi koci futott egyszerre, a hány úgynevezett factio létezett, ilyen pedig eredetileg csak kettő volt, a fehér és a veres. A patriciusi ephebusoknak a circusi játékokhoz tartozó lovarjátékát, az úgynevezett Troiát, mint tudjuk, Cæsar ismét életbe léptette; ez kétség kívül a gyermek polgárőrség lovas menetéből keletkezett, melyről Dionysios (7. 72.) emlékezik.

s ilyenkor a polgárság előbb a nyilvános kikiáltó által külön meghívatott a temetésre. — Ezen, Róma erkölcsiével és életmódjával oly szoros összefüggésben álló, városi ünnep azonban lényegileg megfelel a hellen népünnepeknek: így mindenek előtt a vallási ünnep és harci versenyküzdés egyesítésének alapgondolatában; az egyes gyakorlatok megválasztásában, melyek Olympia ünnepén Pindaros tanúsága szerint eredetileg futásból, birkozásból, ökölvíadalból, kocsiversenyből, kopja- és kődobásból álltak; a győzelmi díj minőségében, melyet Rómában úgy, mint a görög nemzeti ünnepeken egy koszorú képezett, s mindkét helyen nem a fogat vezetőjének, hanem tulajdonosának jutott osztályrészül; végre általános hazafias tetteknek és jutalmazásoknak bevonásában az egyetemes népünnepbe. Puszta véletlen ez öszhangzás nem lehet, hanem csak vagy a két nép ősrégi közösségének maradványa, vagy a legrégebb nemzetközi közlekedés eredménye; s ez utóbbi feltevés mellett szól nagy mértékben a valószínűség. A városi ünnep, azon alakjában, melyben mi ismerjük, nem tartozik Róma legrégebb intézményei sorába, miután maga a játékhely is a későbbi királyi korban rendeztetett be; és valamint az alkotmány reformja ez alkalommal görög befolyás alatt ment végbe, könnyen meglehet, hogy a városi ünnepben valamely régibb módja a vígasságnak — az „ugrás“ (*triumpus*) s talán még az Itáliában ősrégi s az albai hegyen tartott ünnepen még sokáig szokásban maradt hintázás — a görög futtatásokkal összekapcsoltatott s általok bizonyos mértékig helyéből kiszorított. — Továbbá a harci szekerek komoly használatának Hellasban ugyan találunk nyomaira, de Látiumban nem. Végre a görög stadion (dórilag *στάδιον*) mint *spatium*, ugyanazon értelemben, igen régi korban átment a latin nyelvbe,

sőt világos bizonyítékunk van arra nézve, hogy a rómaiak a ló- és kocsiversenyt a Thurinusoktól vették át, minek ellenében, az igaz, egy másik adat azt Etrúriából származtatja. E szerint úgy látszik, hogy a rómaiak a zenei és költészeti gerjesztéseken kívül a gymnastikai versenyzés termékeny gondolatát is a görögöknek köszönhetik.

Látium tehát nem csak bírt ugyanazon alapfeltételekkel, melyekből a görög műveltség és művészet kifejlődött, hanem ez maga is már a legrégebbi korban hatalmas befolyást gyakorolt Látiumra. A testgyakorlat elemeit a latinok nem csak annyiban ismerték, a mennyiben a római fiugyermek úgy mint bármely parasztfiu megtanult nyargalni, lovat hajtani s a vadász-gerelyt kezelni, s a mennyiben Rómában minden községi polgár egyszersmind katona volt; hanem a táncművészet kezdet óta nyilvános ápolásban részesült s a hellen versenyküzdelmek csakhamar hatalmas ösztönzésül szolgáltak reá. A költészetben a hellen lyra és tragédia efféle éneklésekből nőtte ki magát, minőket a római ünnepi dal nyújtott, s az ősokról szóló dal az epos, az álarczos bohózat a komédia csiráit rejtette magában; és a görög behatásban e téren sem volt hiány. — Annál nevezetesebb, hogy mindezen magok sem ki nem keltek, sem el nem fonnyadtak. A latin ifjuság testi nevelése nyers és edző, de távol maradt a test azon művészi kifejlesztésétől, melyre a hellen testgyakorlat törekedett. A hellenek nyilvános versenyküzdelmei Itáliában nem ugyan külsejüket, de lényegüket egészen átváltoztatták. Polgárok versenyküzdésének kellett volna lenniök, s kezdetben kétség kívül Rómában is azok voltak, de utóbb műlovarok és művívók versenyeivé váltak; s míg a görög ünnepi játékokban való részvehetésnek első feltételét a görög és szabad születésnek bebizonyítása képezte,

A költészetnek és ifjuság nevelésének jelleme Látiumban.

e római játékok csakhamar szabadon-bocsátottak és idegenek, sőt nemszabad emberek kezébe is kerültek. Ennek folytán a küzdelemben részvevők jelenléte néző közönséggé változott, s a versenyben győztes pályakoszorújáról, mely joggal neveztetett Hellás ismertető jelének, Látiumban később már alig volt szó. — Hasonlókép jártak a költészet és testvérei. Csak a görögök és németek bírnak a dal önmagától bugyogó forrásával; a Múzsák arany csészéjéből csak kevés csepp hullott Itália zöld téereire. Tulajdonképi mondák alakulásaig itt nem jutott a dolog. Az itáliai istenek abstractiók voltak és maradtak, és soha sem emelkedtek, vagy ha úgy tetszik, soha sem homályosodtak el a valódi személyes megtestesülésig. — Hasonlókép az emberek, még a legnagyobbak és legragyogóbbak is, az itáliai szemében kivétel nélkül halandók maradtak, s nem emeltettek a tömeg képzeletében, az epedő emlékezet és szeretettel ápoltt hagyomány által istenekhez hasonló herosokká, mint Görögországban. Mindenek felett azonban Látiumban nemzeti költészet nem bírt kifejlődni. A Múzsák művészetének s első sorban a költészetnek legmélyebb és legfényesebb hatása abban áll, hogy megszüntetik a polgári községek korlátait s a törzsekből népet, a népekből világot teremtenek. Valamint napjainkban a mi (a német? *ford.*) világirodalmunkban, és általa, a civilizált nemzetek közti ellentétek elsimíttattak, azon módon változtatta át a görög költészet a törzs hiányos és önző érzületét hellen népi öntudattá, s ezt humanismussá. Látiumban azonban semmi ehhez hasonló nem történt; akadhattak költők Albában és Rómában, de latin epos nem keletkezett, s nem keletkezett még, a mi még könnyebben volna elképzelhető, latin parasztkatekizmus sem a hesiodi hetek és napok modorában. A latin szövetségi

ünnepek múzsai nemzeti ünneppé válhatott volna, mint a görög Olympiák és Isthmiák. Alba bukásához egy monda-kör csatlakozhatott volna, a minő Ilión elestét ölelte fel, s Látium minden községe és minden nemes nemzetsége benne feltalálhatta vagy belé olvashatta volna saját keletkezését, — de sem az egyik, sem a másik nem történt, s Itália nemzeti költészet és művészet nélkül maradt. — A mi ebből szükségkép következik, hogy t. i. a múzsai művészetek fejlődése Látiumban inkább ezek elfonnyadásában, mintsem felvirágzásában áll, azt, ránk nézve is, félreérthetetlenül bizonyítja a hagyomány. A költészet első kezdetei körülbelül mindenütt inkább illenek a nők-höz, mint a férfiakhoz; a varázsdal és a halotti ének túlnyomóan azokhoz tartoznak, s nem ok nélkül fogták fel a dal szellemeit női alakban, úgy a latinok a Casménákat vagy Caménákat és Carmentákat, mint a hellenek a Múzsákat. De Hellasban bekövetkezett az idő, melyben az éneklő asszony helyét a költő foglalta el és Apollo állt élére a Múzsáknak; Látiumban nincs az éneknek nemzeti istene s a régibb latin nyelvnek nincs szava a költő megjelölésére*). A dal hatalma itt hasonlíthatatlanul gyöngébben lépett fel és gyorsan elhervadt. A múzsai művészetek gyakorlása itt csakhamar nőkre s gyermekekre, vagy czéhbeli vagy nem czéhben álló mesteremberekre szorult. Hogy a panaszos dalokat a nők, az asztali énekeket a fiúk énekeltek, már említettett; a vallási litániákat is leginkább

*) *Vates* tulajdonképen kétség kívül az előénekest jelenti (mert így kell a sáliusok *Vates*-ét értenünk), s azután a régibb nyelvhasználatban a görög *προφήτης*-hez közeledik; a vallási rituáléhoz tartozó szó, s még midőn utóbb a költőről használtatott is, mindig megtartotta az istennel eltelt énekesnek, a Múzsák papjának, mellékfogalmát.

gyermekek adták elő. — A zenészek czéhbeli, a tánczosok és siránkozó asszonyok (*praeficae*) nem czéhszerű iparágat képeztek. Míg Hellasban a táncz, játék és ének mindig az maradtak, a mi eredetileg Látiumban is voltak: tiszteletre méltó és úgy a polgárnak, mint községének díszére való foglalkozások, addig Látiumban a polgárság jobb része mindinkább visszavonúlt e hiu mesterségektől, s annál határozottabban, minél inkább lépett a művészet a nyilvánosság elé, s minél inkább hatották azt át a külföld elevenítő gerjesztései. A belföldi fuvolat még csak elszívelték, de a lyra számúzve maradt körükből; s míg a nemzeti álarczos játék megengedett, addig a külföldi birkózó játék nem csak közönös, hanem alávaló dolognak is tekintetett. Míg a múzsai művészetek Görögországban mindinkább minden egyes embernek s egyszersmind a hellenek összeségének közös tulajdonává lettek, s ennek folytán belőlök fejlődött ki közös míveltségök: Látiumban mindinkább eltűnnek az általános néptudalomból, s mi alatt minden tekintetben alárendelt mesterségekké süllyednek, még eszméje sem merül fel egy általános nemzeti, az ifjúsággal közlendő, míveltségnek. Az ifjúság nevelése teljesen a legszorosabb háziasság korlátai közé maradt szorúlva. A fiu nem maradt el apja oldaláról s nem csak a mezőre követte az ekével és sarlóval, hanem még a barát házába s az ülésterembe is, ha az apa vendégségre vagy a tanácsba meghivatott. E házias nevelés igen alkalmas volt arra, hogy az embert a ház és az állam számára teljesen megőrizze; a családi és állami hagyománynak szilárdsága, a családi kötelék bensősége, s általában a római életnek komoly fontossága (*gravitas*) s erkölcsi és méltányos jelleme az atya és fiu közötti marandó életközösségen, és a képződő embernek a kész

ember, s az érettnék az ifjui ártatlanság iránti kölcsönös tiszteletén alapúlt. Az ifjuság ezen nevelése kétség kívül egyike volt azon naiv és saját öntudatával alig bíró bölcseségű intézményeknek, melyek ép oly egyszerűek, mint mélyek; de azon bámulat mellett, melyet költ, nem szabad felednünk, hogy csak a tulajdonképi egyéni műveltség feláldozása és a Múzsák ép oly ingerlő, mint veszélyes ajándékairól való tökéletes lemondás árán volt megvalósítható, és hogy ezen áron is valósíttatott meg.

A múzsai művészeteknek fejlődéséről az etruskoknál és sabellieknél, úgyszólván, mitsem tudunk *). Legfeljebb azt említhetjük fel, hogy a tánczosok (*histri, histriones*) és a fuvolajátosok (*subulones*) Etrúriában is csakhamar, s valószínűleg még előbb, mint Rómában, művészetökből mesterséget csináltak, s nem csak otthon, hanem Rómában is csekély fizetés és semmi tisztelet fejében nyilvánosan mutogatták magokat. Figyelemre méltóbb azon körülmény, hogy az etrusk nemzeti ünnepen, melyet valamennyi tizenkét-város egy szövetségi pap által rendeztetett, a római városi ünnepéihez hasonló játékok adtak elő; de az ezáltal elénk ötlő kérdésre, mennyiben jutottak az etruskok inkább mint a latinok egy nemzeti, az egyes községek felett álló múzsai művészetéhez, ma már nem vagyunk képesek megfelelni. Másrészt valószínű, hogy Etrúriában már igen régen megvetetett alapja azon minden szellem nélkül felhalmozott, főkép theologiai és astrologiai lomtárnak, melynek segélyével utóbb, midőn az általános hanyatlásban a czopf-tudományosság divatba jött, a tuskok a zsidókkal, chaldæusokkal és egyiptomiakkal

Táncz, játék
és ének az
etruskoknál
és sabelli-
eknél.

*) Hogy az Atellánák és Fescenninusok nem a campániai és etrusk, hanem a latin művészetéhez tartoznak, annak idején be fog bizonyíttatni.

osztottak azon dicsőségben, hogy az isteni bölcsesség ösforrásaként megbámultattak. — Ha lehetséges, még kevesebbet tudunk a sabelli művészetről; a miből természetesen még épen nem következik, hogy ez a szomszéd törzsek művészetének mögötte maradt volna. Sőt inkább a három itáliai főtörzs különben ismeretes jelleme azon sejtelemre vezethet, hogy művészeti hajlam és képesség dolgában a samnitok legközelebb, az etruskok legtávolabb állhattak a görögöktől; s e feltevést némileg megerősíti azon tény, hogy a római költők közül a legjelentékenyebbek és legsajátságosabbak, mint Nævius, Ennius, Lucilius, Horatius a samnit vidékekről valók, míg ellenben Etrúriának a római irodalomban alig vannak más képviselői, mint az arretiumi Mæcenas, minden elfonyadt szívú és szófodorító udvari poétáknak a legkiállthatatlanabbika, s a volterrai Persius, e valódi eszményképe egy, a költészettel bajlódó udvaronc és kialudt szívú gyerkőcnek.

Legrégibb
itáliai építé-
szet.

Az építészet elemei, mint már jeleztük, ősrégi köz tulajdonát képezik a törzseknek. Minden tektonika kezdete a lakház, s ez ugyanaz a görögöknél és itáliaiaknál. Fából építve és hegyes szalma- vagy zsendelyfedéllel fedve egy négyszegletes hézagot képez, mely a talajba vágott esőlyuknak megfelelő fedélnyíláson (*cavum aedium*) át bocsátja ki a füstöt és be a világosságot. E „fekete fedél“ (*atrium*) alatt készíttetnek és fogyasztatnak el az ételek, itt kapják meg a házi istenek az őket megillető tiszteletet, itt áll a hitvesi ágy úgy mint a gyászravatal, itt fogadja a férfi vendégeit s itt fon az asszony szolgálói körében ülve. Pitvara a háznak nem volt, hacsak a ház ajtaja s az utca közti be nem fedett tért nem tekintjük annak, mely *vestibulum*, azaz öltözőhely nevét onnan nyerte, hogy otthon a római alsóruhájában szokott lenni s tógáját csak

akkor kerítette vállára, midőn a házból kilépett. A szoba-beosztás is ismeretlen volt, kivéve azt, hogy a lakóházak körül háló- és éléskamrákat lehetett alkalmazni; lépcsőkre s egymásra rakott emeletekre még kevesebb gondolhatunk. — Vajon keletkezett-e a kezdet ezen elemeiből nemzeti itáliai tektonika és mennyire, e kérdést alig dönthetjük el, miután e téren a görög befolyás már a legrégebb időben túlnyomó hatalommal avatkozott be, s a netalán létező népies kezdeményezéseket majdnem teljesen elfojtotta. — Már a legrégebb itáliai építészet is, melyet ismerünk, nem áll sokkal kevesebb a görög befolyás alatt, mint az augustusi kor tektonikája. Cære és Alsion ősrégi sírjai, valamint az is, mely a nem rég felásott prænesteiek közül valószínűleg a legrégebb, egészen úgy, mint Orchomenosban és Mykenæban a thesaurusok, egymásra tolt, fokozatosan beszökő s egy nagy fedélkő által lezárt kölemezekkel voltak befedve. Hasonló módon fedetett be egy igen ódon épület Tusculum városfala mellett, s épen így volt fedve eredetileg a forrásház is (*tullianum*) a Capitolium lábánál, míg a reá rakott épület kedvéért csúcsa le nem hordatott. Az ugyanezen rendszer szerint készült kapuk tökéletesen hasonlítanak egymáshoz Arpinumban és Mykenæben. Az albai tó eresztője nagyon hasonlít a kopaisi tóéhoz. Az úgynevezett kyklopsi körfalak Itáliában, főkép Etrúriában, Umbriában, Látiumban és a Sabinában gyakran fordulnak elő, s elrendezésökből ítélve, határozottan Itália legrégebb építményei közül valók, ámbár a ma még meglevőknek legnagyobb része valószínűleg sokkal később, egyesek bizonyosan csak a város hetedik századában építették fel. Épen úgy rakvák, mint a görögök, hol egészen nyersen, vagy meg nem dolgozott szikladarabokból, közbeszúrt kisebb kövekkel,

Legrégibb
hellen
behátás.

hol vízszintesen fekvő négyszögletes*), hol ismét sokszögűre faragott egymásba illő kövekből; e rendszerek egyikének vagy másikának választása felett rendszerint kétség kívül az anyag minősége döntött, a mint hogy Rómában,

*) Ilyneműek voltak a serviusi falak, melyeknek az Aventinen, úgy a hegynek a S. Paolo felé forduló oldalán a Vigna Meccaránában, mint tiberisi oldalán a S. Sabina alatt nem rég kiásott maradványai a római Institutum évkönyveiben (1855. XXI—XXV. táblákon, 87. s köv. ll.) leírják s lerajzolják. A tufakő hosszas derékszögben van megfaragva s helyenként a szilárdság növelése kedvéért felváltva, hol hosszú, hol keskeny oldalával kifelé fordítva, egymásra rakva. Egy helyen a fal felső részébe nagy és szabályos ív van beleépítve, mely ugyan hasonló stílusban, de csak később beillesztetnek látszik. A fal megmaradt darabjai mintegy tizenkét körétegből állnak; a felső rész hiányzik s az alsó is nagyrészt el van fedve későbbi építkezések által, s több helyt *opus reticulatum*-mal betakarva. A fal nyilván közvetlenül a halom szélén vonult végig. Ez ásásoknak befelé való folytatása kimutatta, hogy úgy, mint a Capitólt, az aventini halmot is, minden irányban vájt aknák és tárnák metszik át. Ez utóbbiak a chiavica-rendszerhez tartoznak, melynek kiterjedéséről és jelentőségéről a régi Rómában Braun (*Annali dell' Inst.* 1852. 331. l.) tanulságosan értekezett. — A vimináli kapu mellett volt serviusi bástyának 1862-ben a Villa Negróni-ban kiásott része hatalmas, egész 3 meterig terjedő hosszúságú, átlag egy meternyi szélességű és 0.75 meter magosságú peperinkő tuskókból áll, melyek hármassorban rakják egymás mellé úgy, hogy a fal összes vastagsága három meternél többre, vagyis bőven 10 római lábra rúg. — Ehhez járul a mögötte felhányt földsáncz, melynek felső síkja, úgy látszik, vagy 13 meter, azaz bőven 40 római lábnyi szélességű volt. Öt-öt meternyi távolságban kifelé szögellő tornyok alapfalai látszanak. — A serviusi falak egy más, már előbb a Porta Capena mellett felfedezett darabjának rajzát Gellnél találjuk (*topography of Rome.* 494. l.). — A serviusival lényegileg egyneműek a Palatinnak a Capitólra néző lejtőjén a Nussinet szőlőben talált falak (Braun, i. h.), melyek, s valószínűleg helyesen, a Roma quadrata ősrégi körfala maradványainak nyilvánítottak.

hol a legrégebb időben csak tufából építettek, ez okból a polygonál építési mód nem is fordul elő. Vezessük bár vissza e két első egyszerűbb mód közti analogiát az építési anyag és cél ugyanazonságára, azt mégis aligha fogjuk véletlennek tarthatni, hogy a mesterséges polygon falépítés s a kapu, mindig balra behajló kapuszínével, mely a támadónak pajzsával el nem fedett jobb oldalát teszi ki a védők fegyvereinek, szintén épen úgy sajátosságait képezik az itáliai, mint a görög váraknak. Jelentékeny útmutatásul szolgál erre az is, hogy a falépítés e neme Itáliának csak azon részében jött szokásba, mely sem a hellenek által meg nem hódított, sem a velök való közlekedéstől elzárva nem volt, s hogy a tulajdonképi polygon falépítéssel Etrúriában csak Pyrgiben s az ettől nem igen távol fekvő Cosa és Saturnia városokban találkozunk; miután Pyrgi falainak tervezete, főkép sokat mondó neve folytán („tornyok“) valószínűleg ép oly biztosan tulajdonítható a görögöknek, mint Tirynth falaié, igen valószínű, hogy ezekben még a mi szemünk előtt is egyike áll azon mintáknak, melyeken az itáliaiak a falépítést tanulták. Azon templom végre, mely a császári korban tuscánainak neveztetett s egy, a különböző görög templomépítésekkel coordinált stílfajnak tekintetett, úgy egészben, épen mint a görög, egy közönséges négyszegletű körülfalazott hézagból (*cella*) áll, mely felett falak és oszlopok tartják lebegve a rézsútos tetőt, mint a hogy részleteiben is, mindenek előtt magában az oszlopban és architekturai részleteiben, tökéletesen a görög keretbe illik. — Mindezek után valószínű s magában véve is hihető, hogy az itáliai építészet a hellenekkel való érintkezés előtt fakunyhókra, fatorlaszokra s föld- és kőtöltésekre szorítkozott, s hogy a kőszerkezet csak a görögök példája nyomán és

jobb szerszámaik segélyével jutott alkalmazásba. Alig vonható kétségbe, hogy az itáliaiak csak ezektől tanulták megismerni a vas használatát, s hogy tőlök jutott át hozzájuk a cémentkészítés (*cal[e]x*, *calecare*, innen: *χάλιξ*), a gép (*machina μηχανή*), a mintamérték (*groma*, megrontása ennek: *γνώμων γνώμη*) és mesterséges zár (*clathri κλάττρον*). Ennélfogva tulajdonképi itáliai építészetről alig lehet szó, kivéve annyiban, a mennyiben az itáliai lakház faépítményében, a görög befolyás által e tekintetben is okozott változások mellett, mégis sok sajátos dolog maradt fenn, vagy még ezután fejlődött csak ki, s ez azután ismét az itáliai istenházak építésére visszahatást gyakorolt. A ház építészeti fejlődése Itáliában azonban az etruskoknál vette eredetét. A latin, sőt még a sabelli is, az örökölt fakunyhóhoz ragaszkodott s fenntartá a régi szokást: úgy az istennek, mint a szellemnek nem szentelt lakást, csak szentelt helyet nyújtani, midőn az etrusk már belé fogott lakházának mesterséges átalakításába, s kezdett az emberi lakház mintájára az istennek is templomot s a léleknek sírhézagot építeni. Hogy Látium csak etrusk befolyás alatt jutott el e fényűzési építkezésekre, mutatja az, hogy a legrégebbi templom- és legrégebbi házépítési stíl tusznak neveztetett el*). A mi ez átvétel jellemét illeti, a görög templom ugyan szintén a sátor vagy a lakház általános körrajzait utánozza; de lényegében kőkoczkákból van építve s téglával fedve, és a kő s az égetett agyag által meghatározott viszonyokból fejlődtek ki számára a szükségesség és szépség törvényei. Az etrusk előtt azonban ismeretlen maradt a szükségkép fából épült emberi, és szükségkép kőből rakott istenház közti éles ellentét; a

*) *Ratio Tuscanica; cavum ædium Tuscanicum.*

tuscánai templom sajátosságai : az inkább a négyzethez közeledő alaprajz, a magasabb tető, az oszlopok közti térnek nagyobb szélessége, s mindenek felett a fedélgerenda-fejeknek rézsútósabb helyzete és feltűnő kinyúlása az őket hordó oszlopok felett, mind a faépítés sajátosságaiból s a templomnak a lakházhoz való közelebb jutásából keletkeznek.

A képző és rajzoló művészetek újabbak az építészetnél; a háznak fel kell építve lennie, mielőtt az ember tetejének s falainak díszítéséhez látna. Nem valószínű, hogy e művészetek Itáliában már a római királyi korban elterjedtek volna; csak Etrúriában, hol a kereskedés és tengeri rablás gyorsan nagy kincseket halmozott össze, lehet, hogy e művészet, vagy, ha úgy tetszik, e mesterség a legrégebb korban gyökeret vert. A görög művészet, midőn Etrúriára hatott, mint képmása bizonyítja, még igen kezdetleges fokon állt; s valószínű, hogy az etruskok nem sokkal későbbi korban tanultak meg a görögöktől agyagban és ércben dolgozni, mint a melyben az ábécét vették át tőlök. — Az etrusk műügyességről a populóniai ezüst pénzek, májdnem az egyetlen műtárgyak, melyeket némi biztossággal e korba tehetünk, nem valami nagy fogalmat nyújtanak; de mégis lehet, hogy az etrusk bronzművek közül, melyeket a későbbi műbírák oly nagyra tartottak, a legjobbak épen ezen őskorba tartoztak, s az etrusk terracották sem lehettek egészen silány gyártmány, miután a legrégebb égetett földből készült s a római templomokban felállított művek, a capitóliumi Jupiter képszoobra s a négyes fogat annak tetején, Veiiben voltak megrendelve, s a templomfedeleken levő efféle nagyszerű díszművek egyáltalán mint „tuscánai művek“ voltak forgalomban. — Ellenben az itáliaiaknál, s nem csak a sabelli

Plastika
Itáliában.

törzseknél, hanem még a latinoknál is, a belföldi képezés és rajzolás e korban még csak keletkező félben voltak. A legjelentékenyebb műtárgyak, úgy látszik, a külföldön készültek. Az állítólag Veiiben készített agyagszobrokat már említettük; hogy Etrúriában készült és etrusk felirásokkal ellátott bronzművek, ha általában Látiumban nem is, de legalább Prænestében forgalomban voltak, azt a legújabb ásások bizonyítják. Diána képe az aventínusi római-latin szövetségi templomban, mely Rómában a legrégibb istenképnek tartatott*), szakasztott mása volt az ephesusi Artemis massáliai képeének s talán Eleában vagy Massáliában készítettetett. Eredeti képfaragásnak és rajzolásnak létezését Rómában alig bizonyítja más, mint a fazekasok, réz- és aranyművesek régi idő óta fennálló czehei; művészeti álláspontjokról azonban ma már concrét képet nem alkothatunk magunknak.

Az etruskok
és itáliaiak
művészeti
viszonyai és
képességei.

Ha ez ősrégi művészi hagyományok és műgyakorlat levéltárából megkísértjük a történeti eredményeket levonni, mindenek előtt világossá lesz, hogy az itáliai művészet ép úgy, mint az itáliai mérték és írás, nem phœnikiai, hanem hellen befolyás alatt fejlődött ki. — Nincs az itáliai művészeti irányok közt egy sem, melynek az ó-görög művészetben meg ne volna határozott mintaképe, s ennyiben teljesen igaza van a mondának, midőn a festett agyagképeknek, kétség kívül a legrégebb műfajnak Itáliában, készítését három görög művészre viszi vissza: a „képe-

*) Midőn Varro (Ágostonnál *de civ. dei* 4, 31. v. ö. Plutarch *Num.* 8.) azt mondja, hogy a rómaiak az isteneket 170 évnél tovább képek nélkül tisztelték, nyilván ez ősrégi faragott képre gondol, mely az elfogadott chronologia szerint a város 176. és 219. éve közt ajánltatott fel, s kétség kívül az első istenkép volt, melynek felszentelését a Varrónak szolgálatára állott források említik.

zöre“, „rendezőre“ és „rajzolóra“, Eucheir, Diopos és Eugrammosra, ámbár több mint kétséges, hogy e művészet először Korintheból származott volna át s először Tarquiniba jutott volna el. Keleti minták közvetlen utánzásának ép úgy nem akadunk semmi nyomára, mint nem valamely önállóan fejlődött műalagnak; az etrusk kőfaragók az eredetileg egyiptomi bogár- és skarabaeus-formához ragaszkodtak ugyan, de ugyane skarabaeusok már igen régi korban Görögországban utánoztattak, a mint hogy például ily bogárkő igen régi görög felirással Aeginában találtak, s így igen könnyen juthattak a görögök által az etruskokhoz. A phoenikiaktól talán vásároltak az itáliaiak, de tanulni csak a görögöktől tanultak. — Azon további kérdésre, vajon mely görög törzstől származtak át a művészeti minták először az etruskokhoz, határozott feleletet nem adhatunk; de figyelemre méltó vonatkozásokat látunk az etrusk s a legrégebb attikai művészet között. Azon három műfaj, mely Etrúriában legalább később nagy, ellenben Görögországban igen mérsékelt terjedelemben műveltetett, a sírfestés, tükörrajzolás és kőmetsző művészet, görög földön mindaddig csupán csak Athénben és Aeginában tűnt szembe. A tusk templom pontosan nem felel meg sem a dóriak, sem az ióniainak: de a legfontosabb megkülönböztető momentumokban, a cella körül elfutó oszlopfolyosóban, valamint abban, hogy minden egyes oszlop alá külön oszloptalp rakatik, az etrusk stíl az újabb ióniát követi; s valamennyi görög építési modor közül épen a még dóri elemektől áthatott ióniai-attikai építészeti stíl áll általános alaprajzára nézve legközelebb az etruskhoz. Látiumra nézve úgyszólván még nyomait sem bírjuk a műtörténeti közlekedésnek; ha azonban, a mint ez különben szorosán véve magától is értetik, a régi kereske-

delmi és közlekedési viszonyok a művészeti minták tekintetében is döntők voltak, akkor biztosan felvehetjük, hogy a campániai és siciliai hellenek voltak valamint az ábécében, úgy a művészetben is Látium mesterei; s az aventínusi Diánának ugyanazonossága az ephesusi Artemissel ennek legalább nem szól ellene. E mellett azonban természetesen a régibb etrusk művészet is szolgált mintául Látiumnak. A sabelli törzsek, valamint a görög ábécével, úgy a görög építészettel és képzőművészettel is, ha egyáltalán jutottak, csakis a nyugotibb itáliai törzsek közvetítése által jutottak közelebbi érintkezésbe. — Ha pedig végre ítéletet kell mondanunk a különböző itáliai nemzetek művészeti hajlamai és képességei felett, úgy már itt szembe ötlük az, a mi a műtörténet későbbi korszakaiban természetesen még sokkal világosabban lép előtérbe, hogy az etruskok ugyan előbb jutottak a művészet gyakorlatára, s tömegebben és gazdagabban dolgoztak, de másrészt műveik czélszerűség és hasznosság tekintetében nem kevesebbé, mint szellem és szépség dolgában mögöttük állnak a latinoknak és sabellieknek. E korra nézve ugyan ez még csak az építészet mezején mutatkozik. Az ép oly czélszerű, mint szép polygonál építés Látiumban s a mögötte fekvő benvidéken gyakori, Etrúriában ritka, s még Cære falai sincsenek többszögü kődarabokból rakva. Magában az ívnek és hídnak még műtörténeti szempontból is nevezetes vallási kiemelkedésében tán szabad lesz a későbbi római vízvezetékek és római consuláris utak kezdő elemeire ismernünk. Az etruskok ellenben a hellen díszépítést másolták, de egyszersmind el is rontották, midőn a kőépítés számára megszabott törvényeket, nem épen ügyesen, a faépítésre átvitték, s a mélyen aláfüggő tető és a nagy oszlopközök által istenházuknak, hogy egy régi

építőmester szavaival éljünk, „széles, alacsony, terpedt és nehézkes tekintetet“ adtak. A latinok a görög művészet gazdag tárházában csak igen keveset találtak a magok erélyesen realisticus irányával megegyezőnek, de a mit átvettek, azt eszmei tekintetben és bensőkép sajátították el, s a polygon falépítés kifejlesztésében talán felül is múlták mestereiket; az etrusk művészet figyelemre méltó bizonyítéka a mesterségszerűleg elsajátított és mesterségszerűleg megőrzött ügyességöknek, de ép oly kevéssé mutat még csak geniális receptivitásra is, mint a chinai. Bármennyire fázzanak tőle, kénytelenek lesznek, ép úgy, a mint a világ rég felhagyott azzal hogy a görög művészetet az etruskból származtassa le, magokat arra elszánni, hogy az itáliai művészet történetében az etruskokat az első helyről az utólsóra tegyék át.

The first part of the paper is devoted to a general
 consideration of the problem. It is shown that
 the problem is equivalent to a problem in
 the theory of differential equations. The
 second part of the paper is devoted to a
 detailed study of the problem. It is shown
 that the problem is solvable in closed form
 in certain cases. The third part of the
 paper is devoted to a study of the
 asymptotic behavior of the solutions. It is
 shown that the solutions approach a certain
 limit as the independent variable tends to
 infinity. The fourth part of the paper is
 devoted to a study of the stability of the
 solutions. It is shown that the solutions
 are stable in certain cases. The fifth part
 of the paper is devoted to a study of the
 numerical solution of the problem. It is
 shown that the problem can be solved
 numerically in certain cases.

OSZK

The first part of the paper is devoted to a general
 consideration of the problem. It is shown that
 the problem is equivalent to a problem in
 the theory of differential equations. The
 second part of the paper is devoted to a
 detailed study of the problem. It is shown
 that the problem is solvable in closed form
 in certain cases. The third part of the
 paper is devoted to a study of the
 asymptotic behavior of the solutions. It is
 shown that the solutions approach a certain
 limit as the independent variable tends to
 infinity. The fourth part of the paper is
 devoted to a study of the stability of the
 solutions. It is shown that the solutions
 are stable in certain cases. The fifth part
 of the paper is devoted to a study of the
 numerical solution of the problem. It is
 shown that the problem can be solved
 numerically in certain cases.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

